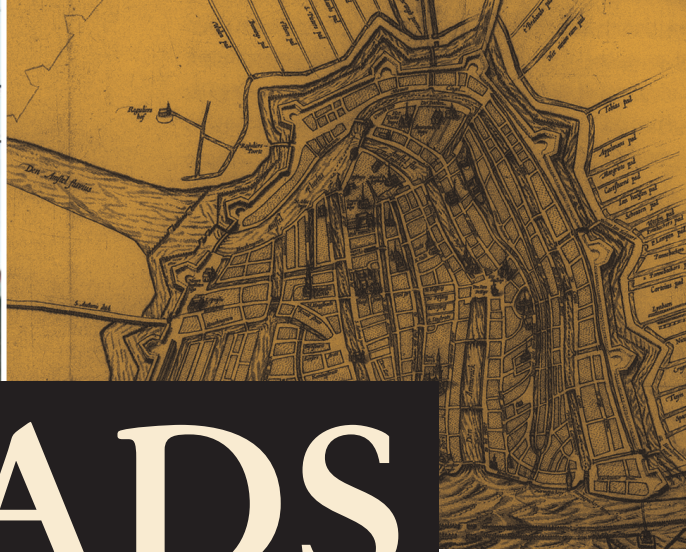

STADS

geschiedenis

nummer 2
1^e jaargang - 2006

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt vooralsnog twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Bert De Munck
Universiteit Antwerpen
Centrum voor Stadsgeschiedenis
Prinsstraat 13
B-2000 Antwerpen
++ 32 (0)3 220 42 68
bert.demunck@ua.ac.be

Redactie:

Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen, coördinator), Jan Hein Furnée (Universiteit van Amsterdam), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (RU-Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Michiel Wagenaar (Universiteit van Amsterdam).

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Sophie De Schaepdrijver (Pennsylvania State University), Reindert Falkenburg (Universiteit Leiden), Pim Kooij (RU-Groningen), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Henk Meert (KU-Leuven), Herman Pleij (Universiteit van Amsterdam), Marcel Smets (KU-Leuven), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Frans Theuws (Universiteit van Amsterdam), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Frans Verhaeghe (Vrije Universiteit Brussel), Jan Vrancken (Universiteit Antwerpen).

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum
tel. +31 (0) 35 6859856 fax +31 (0) 35 6859856
www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang €30,- (buiten de Benelux €35,-)
Abonnement instellingen en instituten per jaargang €40,- (buiten de Benelux €45,-)
Studentenabonnement per jaargang €25,-
Losse nummers €20,- (excl. verzendkosten)

ISSN: 1872-0676

Over *Stadsgeschiedenis*:

Stadsgeschiedenis biedt een breed forum voor interdisciplinaire wetenschappelijke discussies over steden en stedelijkheid. Het tijdschrift stelt zich open voor onderzoek waarin de historiciteit van de stad centraal staat en richt zich daarbij in eerste instantie op Noordwest-Europa – het huidige België, Nederland, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijnland – vanwege het specifiek stedelijke karakter van dit gebied. De stad wordt gezien als een soort ‘actor’ in het historische proces. Zij is immers geen neutrale achtergrond, maar genereert specifieke intermenselijke relaties en stedelijke levenswijzen. Zij is niet alleen een fysieke ruimte, maar vormt ook een culturele en mentale houding en is het resultaat van bepaalde maatschappelijke percepties.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar
bert.demunck@ua.ac.be

Migrantenstromen en economische ontwikkeling in vroegmoderne steden

Nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam, 1541-1655*

In de vroegmoderne tijd vertaalde het economische wel en wee van stedelijke samenlevingen zich vrijwel direct in de bevolkingsomvang. Migratie speelde bij deze aanpassingen aan de economische situatie een grote rol. Zo trok uitbreiding van de economische activiteiten en een grote vraag naar arbeidskrachten migranten naar de stad en weerhield het potentiële emigranten ervan de stad te verlaten. Omgekeerd slonk de migrantenstroom in tijden van economische achteruitgang en gebrek aan werk. Er kon dan zelfs een omvangrijk vertrekoverschot ontstaan. In combinatie met de doorgaans hoge tot zeer hoge sterftcijfers leidde dit migratiegedrag tot sterk variërende bevolkingscijfers. Enkele van de meest spectaculaire voorbeelden van stedelijke achteruitgang en groei vinden we in de Nederlanden. Antwerpen, met ongeveer 100.000 inwoners in 1580 een van de zeer grote steden van Europa, verloor in een luttel aantal jaren meer dan de helft van de bevolking en telde in 1589 nog maar 42.000 inwoners.¹ Amsterdam daarentegen, in het midden van de zestiende eeuw nog een betrekkelijk kleine stad, zag het inwonertal stijgen van zo'n 25.000 tot 30.000 inwoners in 1578, via ruim 100.000 inwoners in 1622 naar 160.000 tot 175.000 inwoners in het midden van de zeventiende eeuw.² Ten noorden van de Alpen hadden toen alleen Parijs en Londen een grotere bevolkingsomvang.

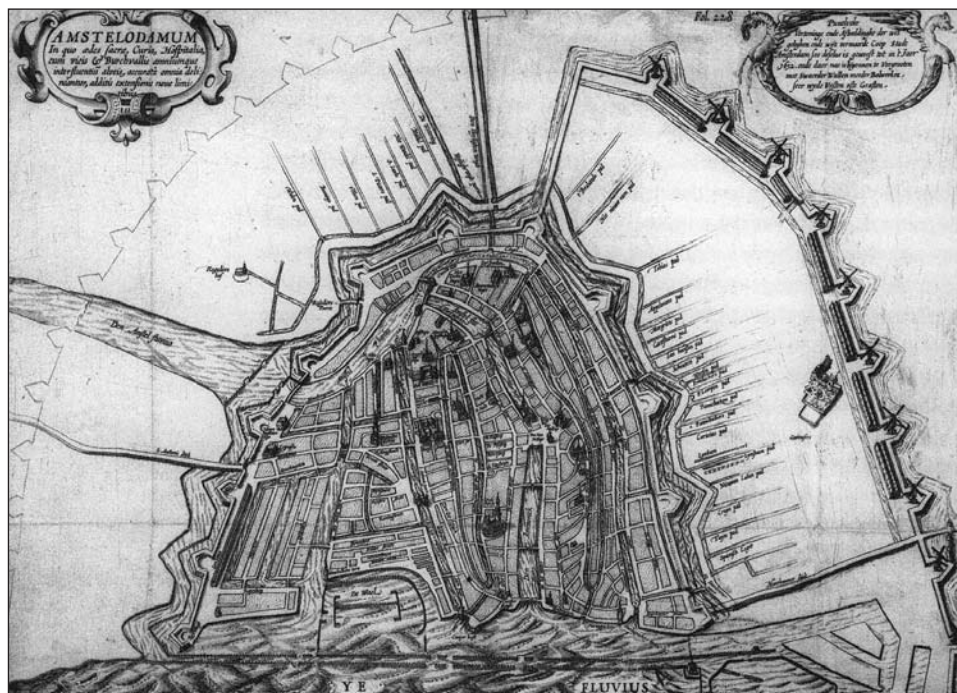
In deze bijdrage wil ik aandacht vragen voor de herkomst en samenstelling van migrantenstromen naar vroegmoderne steden in perioden van grote economische en demografische verandering. Voor wat de herkomst betreft, ben ik geïnteresseerd in eventuele verschuivingen in de recruteringsgebieden van nieuwkomers. Onderzoek van Thoen en van Müller-Herrenschwand naar Brugge lijkt er op te wijzen dat de economische stagnatie en achteruitgang na het midden van de vijftiende eeuw daar niet leidde tot dramatische verschuivingen in het recruteringspatroon van nieuwe burgers, maar wel tot inkrimping van het aandeel van migranten van buiten Vlaanderen.³ Dat sluit nauw aan bij

* Ik dank Marco van Leeuwen, Leo Lucassen, Leo Noordegraaf en twee anonieme referenten voor hun commentaar op eerdere versies van deze tekst. Verder ben ik dank verschuldigd aan Peter Mekenkamp van de afdeling Geodesie aan de Universiteit Utrecht, voor het beschikbaar stellen van een rekenmodel waarmee de afstanden tussen herkomstplaatsen en bestemmingen konden worden vastgesteld en aan Harm Nijboer voor zijn hulp bij het coderen en bewerken van de plaatsnamen die in de burgerboeken worden vermeld.

1 H. van der Wee en J. Materné, 'De Antwerpse wereldmarkt tijdens de 16de en 17de eeuw', in: J. van der Stock (red.), *Antwerpen. Verhaal van een metropool 16de-17de eeuw* (Gent 1993) 19-31, 21.

2 H. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad* (Amsterdam 1985), bijlage 1.1.

3 E. Thoen, 'Immigration to Bruges during the late Middle Ages', in: S. Cavaciocchi (red.), *Le Migrazioni in Europa secc. XIII-XVIII*, Serie II – Atti delle 'Settimane di Studi' e altri Convegni, 25 (Prato 1994) 335-353, in het bijzonder tabel 3; K. Müller-Herrenschwand, 'Brugges Bevölkerung und Wirtschaft zwischen 1282 und 1492 im Spiegel der Einbürgerungsquellen', in: R.C. Schwinges (red.), *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des alten Reiches (1250-1550)*, Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 30 (Berlijn 2002) 479-505, tabel 2 en afbeelding 5.

Afbeelding 1: Ontwerpplan voor nieuwe omwalling en stadsuitbreiding van Amsterdam. Uit: J.I. Pontanus, *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam* (Amsterdam 1614).

de bevindingen van McIntosh in zijn onderzoek naar de herkomstgebieden van nieuwkomers in het Zuid-Duitse Schwäbisch Hall. Ook hij constateert een opmerkelijke stabiliteit in tijden van demografische stagnatie en achteruitgang, maar tegelijkertijd een inkrimping van het relatieve belang van langeafstandsmigratie.⁴ Eerder al was door Verbeemen vastgesteld dat de sterke achteruitgang van de immigratie in Antwerpen in de decennia omstreeks 1600 weinig invloed had op de herkomst van nieuwkomers.⁵

In tijden van economische en demografische groei daarentegen, lijkt het stedelijk recruteringsgebied zich uit te breiden. Daarop wijst althans de inventarisatie van herkomstplaatsen in zeventiende-eeuwse Amsterdamse ondertrouwakten door Simon Hart en zijn medewerkers en tevens de door Van Dillen bestudeerde herkomstplaatsen van nieuwe burgers in Amsterdam aan het einde van de zestiende eeuw.⁶ Tot op heden

4 T. McIntosh, *Urban decline in early modern Germany. Schwäbisch Hall and its region, 1650-1750*, The James Sprunt Studies in History and Political Science, 62 (Chapel Hill & Londen 1997), 170-179.

5 J. Verbeemen, 'Immigratie te Antwerpen', *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving* (Iustrumuitgave De Brabantse stad) (1965) 81-100, 90.

6 S. Hart, 'Geschrift en getal. Onderzoek naar de samenstelling van de bevolking van Amsterdam in de 17e en 18e eeuw, op grond van gegevens over migratie, huwelijk, beroep en alfabetisme', in: S. Hart (red.), *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 115-181, tabel 18 en J.G. van Dillen (red.), *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 69 (Grote Serie), I, 1512-1611 (Den Haag 1929), tabellen IV en V.

ontbreekt echter een systematische studie naar het effect van groei en achteruitgang op de herkomst van migranten in vroegmoderne steden. De tegengestelde ontwikkeling in Antwerpen en Amsterdam in de periode van het midden van de zestiende tot het midden van de zeventiende eeuw maakt deze steden zeer geschikt voor een dergelijk onderzoek. Bovendien waren Antwerpen en Amsterdam in hun hoogtijdagen zeer grote steden met een vergelijkbare economische functie in dezelfde macro-regio: de Nederlanden. Dat beperkt het aantal variabelen en maakt de vergelijking scherper.

Naast de herkomstgebieden zal ik aandacht besteden aan de wijze waarop de economische en demografische ontwikkeling van genoemde steden tot uitdrukking kwam in de beroepssamenstelling en de daarmee verbonden sociale opbouw van de migrantenstroom. Vooral dat laatste is van belang. Wat gebeurde er met de sociale samenstelling van de migrantenstroom in de jaren dat de Antwerpse bevolking in omvang sterk inkromp en die in Amsterdam spectaculair toenam? Evenals in het recente proefschrift van Kuijpers zal hier worden geconstateerd dat in Amsterdam de absolute en relatieve omvang van de lage sociale klassen toenam.⁷ De vraag of dat een goede of slechte zaak was, is bij de huidige stand van onderzoek niet eenvoudig te beantwoorden en ten dele ook een kwestie van perspectief. Niettemin lijkt het me van belang de discussie over deze problematiek op gang te brengen en daarom zal er in het onderstaande ook aandacht aan worden besteed.

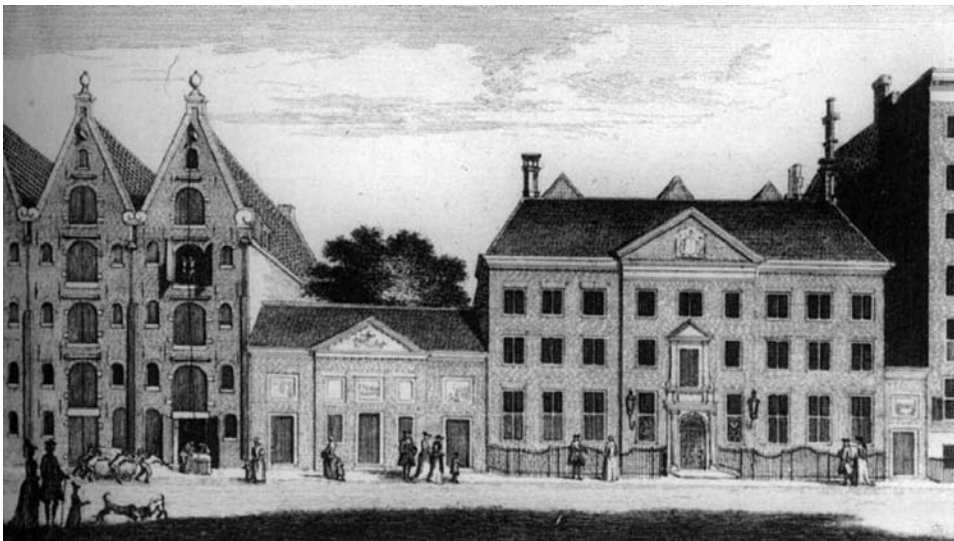
In deze studie wordt betoogd dat de Nederlandse Opstand een belangrijke verklaring vormt van de sterk contrasterende ontwikkelingen in Antwerpen en Amsterdam. Het was daarom zaak het onderzoek een aanvang te laten nemen in de jaren voor de Opstand. Als bron komen dan alleen nog de inschrijvingen van nieuwe burgers in aanmerking.⁸ Die bron kent enkele beperkingen. De belangrijkste is dat burgers slechts een deel van de stedelijke bevolking uitmaakten. Het burgerschap van een vroegmoderne stad was een duidelijk omschreven juridische status die aan de betrokkenen bijzondere waarborgen en rechten verleende. Zo stonden de burgers van een stad wanneer zij zich buiten de stadspoorten begaven onder speciale bescherming van de stedelijke overheid, hadden handeldrijvende burgers vrijstelling van bepaalde tollens, konden burgers gebruik maken van exclusieve vormen van sociale ondersteuning en hadden uitsluitend burgers toegang tot stedelijke ambten en tot de talrijke ambachten en neringen die in gildenverband waren georganiseerd.⁹

Kinderen van burgers konden doorgaans gratis het burgerschap en de bijbehorende voordelen verwerven, maar vreemdelingen dienden het burgerschap te kopen. In de praktijk betekent dit dat vooral de lagere sociale klassen sterk ondervertegenwoordigd zijn in de burgerregistratie. Daarnaast werden er vrijwel geen vrouwen opgetekend en ontbraken uiteraard ook de grote aantallen migranten die slechts tijdelijk in de stad verble-

7 E. Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005).

8 In veel steden, waaronder Antwerpen en Amsterdam, sprak men overigens van poorters en niet van burgers. Zie voor een overzicht van de terminologie M. Boone, "Cette frivole, dampnable et desraisonnable bourgeoisie": de vele gezichten van het laatmiddeleeuwse burgerbegrip in de Zuidelijke Nederlanden, in: J. Kloek en K. Tilmans (red.), *Burger* (Amsterdam 2002) 33-53, in het bijzonder 33-34.

9 Bondige inleidingen op burgerschap en burgerij in Antwerpen en Amsterdam bij C. Bruneel, 'Bijdrage van de poortboeken tot de historische demografie. Kritische bedenkingen bij het voorbeeld van Antwerpen', *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 44 (1990) 101-110 en E. Kuijpers en M. Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling: burgerschap in Amsterdam in de 17e en 18e eeuw', in: Kloek en Tilmans (red.), *Burger*, 113-132. Zie voor kritische opmerkingen over de mogelijkheden en beperkingen van burgerregistratie in migratieonderzoek voornoemde auteurs en tevens de bijdragen van Marc Boone, Peter Stabel en Rainer Christoph Schwinges in Schwinges (red.), *Neubürger im späten Mittelalter*.

Afbeelding 2: Het Nieuwezijds Huiszittenhuis te Amsterdam verzorgde de ondersteuning van behoeftigen in de Nieuwe zijde van de stad. Uit: J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst ...* (Amsterdam 1760-1767).

ven.¹⁰ Dat de burgerboeken slechts een deel van de migranten documenteren, blijkt uit een vergelijking met registers van ondertrouw. In Amsterdam kochten in de jaren 1641-1650 ongeveer 4.600 personen het burgerschap, maar in de registers van ondertrouw werden in diezelfde periode bijna 20.000 mannen en vrouwen van buiten de stad opgetekend.¹¹ Ook zij vormen niet de totale migrantenpopulatie want veel migranten verbleven slechts tijdelijk in de stad, waren al gehuwd bij binnenkomst of traden nooit in het huwelijk. Deze groepen worden dan ook niet in de registers van ondertrouw aangetroffen. Het is derhalve van belang voor ogen te houden dat de resultaten van mijn onderzoek betrekking hebben op de nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam en niet op migranten in het algemeen.

Een tweede beperking bij het gebruik van burgerboeken in onderzoek naar migratie en sociale structuur is de gevoeligheid van deze bron voor de prijs van het burgerschap en de veranderingen die daar eventueel in optraden.¹² Wanneer de kosten van het burgerschap sterk veranderen, is het immers niet ondenkbaar dat dit zijn weerslag heeft op

10 In Duitse steden en in Utrecht maakte de burgerij ongeveer de helft uit van de stedelijke bevolking; in Amsterdam aan het einde van de zeventiende eeuw ongeveer een kwart (R. Rommes, *Oost, west, Utrecht best? Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht (begin 16e-begin 19e eeuw)*, Amsterdamse Historische Reeks, kleine serie, 38 (Amsterdam 1998), 44-45; P. Lourens en J. Lucassen, 'Ambachtsgilden binnen een handelskapitalistische stad: aanzetten voor een analyse van Amsterdam rond 1700', *NEHA-JAARBOEK voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 61 (1994) 121-162, 144-145; Kuipers en Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling', 116).

11 Zie de noot bij tabel 1 voor gegevens over nieuwe burgers, en voor de ondertrouwgegevens Hart, 'Geschrift en getal', tabellen 3 en 5. Over de beperkingen van ondertrouwregisters: L.C. van de Pol, 'The lure of the big city. Female migration to Amsterdam', in: E. Kloek, N. Teeuwen en M. Huisman (red.), *Women of the Golden Age. An international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 73-81.

12 Dit probleem wordt ondermeer gesignaleerd in M. Carlier, 'Migration trends in the towns of Flanders and Brabant (15th-18th Century)', in: Cavaciocchi (red.), *Le Migrazioni in Europa*, 355-370, 356-357; P. Stabel, *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)* (Brussel 1995), 31-34 en B. Blondé, *Een economie met verschillende snelheden. Ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk (ca.1750-ca.1790)* (Brussel 1999) 133-135.

de sociale samenstelling en mogelijk ook de herkomstpatronen van de migrantengroep. Gelukkig zijn we over de kosten van het burgerschap in Antwerpen en Amsterdam relatief goed ingelicht. In Antwerpen kostte het burgerschap in de hier bestudeerde periode ruim 20 gulden, tot in 1663, toen een verhoging werd doorgevoerd.¹³ Tot 1574 bedroeg het Amsterdamse burgergeld voor de ingezetenen van Holland 15 gulden en voor vreemden 21 gulden. Om de toestroom van migranten te stimuleren werd in 1578 het intreegeld verlaagd naar 8 gulden en er zijn aanwijzingen dat de sociale samenstelling van de migrantenpopulatie zich na die tijd inderdaad wijzigde. Toen men zich omstreeks 1620 realiseerde dat deze toestroom van minder draagkrachtige burgers een zware last legde op de instellingen van sociale zorg, in het bijzonder het Burgerweeshuis, werd het intreegeld stapsgewijs verhoogd naar 40 gulden in 1634 en 50 gulden vanaf 1650.¹⁴ Daarmee werd de exclusiviteit van het burgerrecht hersteld.

Voor deze studie is het effect van de tijdelijke verlaging van het Amsterdamse burgergeld zeer beperkt. Uit de gepubliceerde overzichten van nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam heb ik namelijk informatie bijeen gebracht en bewerkt voor de periodes 1541-1550, 1586-1595 en 1641-1650.¹⁵ Alleen voor de middelste periode moeten we rekening houden met de geringe mate van exclusiviteit van het burgerschap in Amsterdam. De keuze voor deze periodes is overigens vooral op inhoudelijke gronden genomen. De eerste periode valt juist voor de grote veranderingen die een aanvang nemen met de Beeldenstorm van 1566; de jaren 1586-1595 vormen voor Antwerpen en Amsterdam een periode van omslag en in het vijfde decennium van de zeventiende eeuw is de nieuwe politieke en economische situatie in belangrijke mate uitgekristalliseerd. Deze veranderingen worden uitvoeriger besproken in de volgende paragraaf.

Herstructurering van de ruimtelijke economie in de Nederlanden

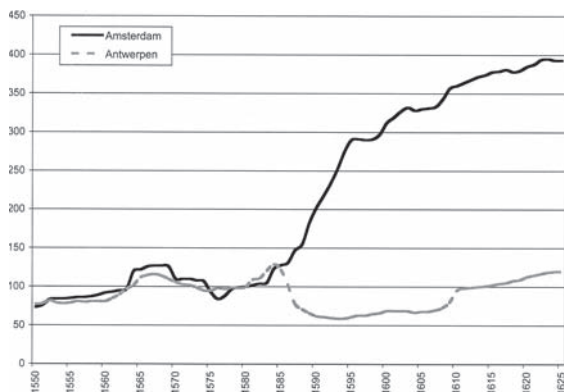
Omstreeks het midden van de zestiende eeuw waren alle Nederlandse gewesten opgenomen in het Habsburgse staatsverband en was aan de politieke versnippering een einde gekomen. Binnen deze politieke eenheid bestonden echter aanzienlijke verschillen in het niveau van economische ontwikkeling. In Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland bevonden zich de meeste grote steden en was ook de bevolkingsdichtheid op het platteland het hoogst. Handel, scheepvaart en nijverheid waren er van groot belang en de agrarische sector was commercieel en productief. Naarmate de afstand tot deze westelijke kernzone groter werd, verloor de samenleving zijn industriële en commerciële karakter. In economisch opzicht vertoonden de Nederlanden dus het beeld van een aantal intensiteitszones rond een sterk verstedelijkt en hoogontwikkeld kerngebied.

Dat kerngebied bezat zelf ook een duidelijke geleding. Het zwaartepunt lag zonder enige twijfel in het zuiden, waar zich ook de grootste steden bevonden: Antwerpen, Gent en Brussel. Met omstreeks 100.000 inwoners was Antwerpen veruit de grootste

13 Bruneel, 'Bijdrage van de poorterboeken', 101 en grafiek 1 voor het effect van de verhoging op het aantal inschrijvingen.

14 Kuijpers en Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling', 120-122.

15 Voor Amsterdam heb ik gebruik kunnen maken van het omvangrijke computerbestand met inschrijvingen van burgers. Ik dank het Gemeentearchief Amsterdam voor toestemming van dit bestand gebruik te maken. De Antwerpse gegevens komen uit de door het stadsarchief uitgegeven *Antwerpse poortersboeken* (Antwerpen 1978-1982). Om voor het midden van de zestiende eeuw ook voor Amsterdam voldoende informatie te hebben, is de onderzoeksperiode voor deze stad uitgebreid van 1541-1550 naar 1536-1555.

Grafiek 1: *Huurontwikkeling (indexcijfers 1580=100) in Antwerpen en Amsterdam, 1550-1625.*¹⁷ Bron: E. Scholliers, 'Un indice du loyer: les loyers anversois de 1500 à 1873', Studi in onore di A. Fanfani (Milano 1962) 595-617 en C. Lesger, *Huur en conjunctuur. De woningmarkt in Amsterdam, 1550-1850* (Amsterdam 1986).

stad in de Nederlanden en tevens een van de grote steden van Europa. In Zeeland en Holland waren de steden aanzienlijk kleiner. Amsterdam was daar met 30.000 inwoners het volkrijkst. Elders heb ik al uitvoerig betoogd dat de economische contacten van de westelijke kernzone met de wereld daarbuiten verzorgd werden door een geïntegreerd *gateway* systeem waarin de verschillende steden een heel specifieke functie vervulden.¹⁶ Binnen dit systeem was Antwerpen de belangrijkste *gateway*. In de maanden februari tot en met september 1545 werd bijna 75 procent van de waarde van de export uit de Nederlanden in Antwerpen geregistreerd. Over land onderhield de stad intensieve contacten met het Duitse achterland, Centraal-Europa en Noord-Italië. De zeehandel van Antwerpen – en van de meeste *gateways* in de Zeeuwse delta – was vooral gericht op Engeland en het Iberisch schiereiland. In de delta van Maas en Rijn speelden *gateways* als Dordrecht vooral een rol in het oost-west verkeer over de grote rivieren. De *gateways* aan het IJ en de Hollandse Zuiderzeekust legden een verbinding tussen de westelijke kernzone van de Nederlanden en gebieden aan de oostkust van de Zuiderzee, in Noord-Duitsland, Scandinavië en het Oostzeegebied. Amsterdam was hier de belangrijkste *gateway* en met een aandeel van ruim 6 procent van de totale waarde van de uitvoer in 1545 was het tevens de tweede handelsstad van de Nederlanden.

De ruimtelijke economie van de Nederlanden werd ernstig verstoord door het conglomeraat van gebeurtenissen en ontwikkelingen dat bekend staat als de Opstand. De geschiedenis van de Opstand hoeft hier niet verteld te worden, maar van betekenis is wel dat de oorlogshandelingen desastreuze gevolgen hadden voor de economie in het zuiden en dat ze bovendien de positie van Antwerpen als belangrijkste handelscentrum tenietdeden. De Val van Antwerpen voor de legers van de hertog van Parma in 1585 was een belangrijk keerpunt. Toen ontstond een scheidslijn binnen de Nederlanden en aan beide kanten daarvan werd de goederenstroom van en naar Antwerpen zwaar belast. Dit fnuikte niet alleen de handel van Antwerpen zelf, maar belemmerde ook de aanvoer van grondstoffen en de export van eindproducten van de zeer omvangrijke Zuid-Nederlandse exportnijverheid. Door de combinatie van oorlogsgeweld, crisis in de exportnijverheid en stagna-

¹⁶ Hierover uitvoerig in C. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden, ca.1550-ca.1630* (Amsterdam en Hilversum 2001), in het bijzonder de hoofdstukken 1-3.

¹⁷ Voor Amsterdam heb ik het ongewogen gemiddelde genomen van de categorieën A-C die in bijlage 1 van genoemd werk worden onderscheiden.

tie van handel en scheepvaart raakten tienduizenden Zuid-Nederlanders op drift en vielen van hen trokken naar het noorden. In Holland was het oorlogsgeweld toen al achter de rug en profiteerde de economie mede van de komst van migranten uit het zuiden.

Het ontstaan van een politieke en fiscale scheidslijn, de economische crisis in het zuiden en de opbloei in het noorden leidden tot ingrijpende wijzigingen in de structuur van het *gateway* systeem. Tot in de jaren tachtig bleef het oude systeem functioneren en verzorgde Antwerpen de contacten met continentaal Europa en 'het westen': Engeland, Frankrijk en het Iberisch schiereiland. Goederen uit deze streken werden vanuit Antwerpen over de Nederlanden gedistribueerd, zoals Amsterdam dat deed voor goederen uit Noord-Europa en 'het oosten': de Duitse Bocht en het Oostzeegebied. Met de Val van Antwerpen kwam aan deze taakverdeling een einde en ontstond in de noordelijke provincies de noodzaak tot het aangaan van rechtstreekse contacten met gebieden die voorheen deel uitmaakten van het Antwerpse handelsnetwerk. Amsterdam, dat zich al voor de Opstand had ontwikkeld tot de belangrijkste *gateway* van het noorden, profiteerde het meest van de herstructurering van het *gateway* systeem en maakte vanaf het einde van de zestiende eeuw een periode van onstuimige groei door.

Het contrast met de achteruitgang in Antwerpen wordt misschien wel het best geïllustreerd in grafiek 1, waar de prijsontwikkeling van onroerend goed is uitgezet. Na een vrijwel parallelle ontwikkeling in de voorafgaande decennia, liepen de huurprijzen voor woningen vanaf 1585 sterk uiteen. De Antwerpse prijzen vielen snel terug tot de helft van het oude niveau om daarna weer langzaam te gaan stijgen. Tot 1625 werd het hoge niveau van 1584 en 1585 echter niet gehaald. In Amsterdam daarentegen, zette de opgaande lijn zich krachtig voort en waren de huishuren in 1625 bijna viermaal zo hoog als in 1580. Geen wonder dat de inwoners er steen en been klaagden over de aantasting van hun besteedbaar inkomen.¹⁸

Rekruteringsgebieden van nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam

Ik zal me in deze bijdrage niet bezighouden met het jaarlijks verloop van het aantal nieuwe burgers, maar het is wel goed een indruk te hebben van de aantallen waar het om gaat. In tabel 1 worden voor de drie periodes van onderzoek schattingen gepresenteerd en deze cijfers sluiten nauw aan bij wat in het voorgaande al is opgemerkt over de economische ontwikkeling in beide steden.¹⁹

In het decennium 1541-1550 werden in totaal circa 3000 nieuwe burgers in de burgerboeken van Antwerpen ingeschreven en slechts 500 in de burgerboeken van het veel kleinere Amsterdam. In de jaren na de val van Antwerpen is de situatie ingrijpend gewijzigd: het aantal inschrijvingen in Antwerpen is dramatisch afgenomen en in Amsterdam meer dan verdrievoudigd. Tot slot is voor het midden van de zeventiende eeuw duidelijk dat de aantrekkingskracht van Antwerpen nog altijd gering is in vergelijking met de situatie van een eeuw eerder. In Amsterdam daarentegen, is het totaal aantal inschrijvingen opnieuw sterk toegenomen en wel naar ongeveer 4600 in de periode 1641-

¹⁸ Zie de citaten bij Lesger, *Huur en conjunctuur*, 45.

¹⁹ Zie voor een vergelijking van deze aantallen met die in andere steden ondermeer Verbeemen, 'Immigratie te Antwerpen', 83-84. Bij Bruneel, 'Bijdrage van de poorterboeken', kritiek op het gebruik van aantallen inschrijvingen in poorterboeken als maatstaf voor de economische conjunctuur. Zie tevens het commentaar van Van der Wee op Thoen, 'Immigration to Bruges', in dezelfde bundel (398).

Tabel 1: Geschatte aantallen nieuwe burgers per 10 jaar in Antwerpen en Amsterdam, 1541-1650

	1541-1550	1586-1595	1641-1650
Antwerpen	3000	900	900
Amsterdam	500	1650	4600

Bron: Voor Antwerpen J. Verbeemen, *Immigratie te Antwerpen en voor Amsterdam het bij het gemeentearchief in die stad berustende digitale bestand met burgerinschrijvingen*.

1650. In die jaren was Amsterdam met zo'n 160.000 tot 175.000 inwoners veruit de grootste stad in de Nederlanden en ook aanzienlijk groter dan Antwerpen in zijn bloei-periode rond het midden van de zestiende eeuw.

Laten we met deze kennis in het achterhoofd de aandacht richten op de door nieuwe burgers afgelegde afstanden. Die zijn van belang omdat ze een goede indruk geven van wat de stedelijke invloedssfeer wordt genoemd: de lokale, regionale en supraregionale systemen waarin de stad een rol speelt bij de productie en distributie van goederen en diensten. Elders heb ik uitvoerig betoogd dat informatie de schakel is die migratiestromen en stedelijke invloedssfeer met elkaar verbindt. Informatie staat immers aan de basis van het besluitvormingsproces dat aan iedere migratiebeweging vooraf gaat.²⁰ Het stelt een potentiële migrant in staat een afweging te maken tussen zijn of haar huidige situatie en/of perspectieven en de mogelijkheden (vermeend of reëel) die vertrek naar een andere plaats bieden. Voor plaatsen in de onmiddellijke omgeving is de beschikbare informatie doorgaans gebaseerd op persoonlijke ervaringen en derhalve omvangrijk en meestal ook van goede kwaliteit. Naarmate de afstand tussen woonplaats en potentiële vestigingsplaats toeneemt, zullen persoonlijke ervaringen een minder grote rol spelen en valt iemand terug op informatie over de ervaringen van anderen. Welke informatie hem of haar in dat geval bereikt, is in belangrijke mate afhankelijk van de stedelijke invloedssfeer: over plaatsen en regio's waarmee (handels)contacten bestaan, is gewoonlijk veel informatie beschikbaar; over andere plaatsen niet of zeer weinig.

In tabel 2 zijn gegevens bijeen gebracht over de afstanden die zijn afgelegd door nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam.²¹ Wanneer we ons voor dit moment beperken tot Antwerpen in de jaren 1541-1550 dan zal duidelijk zijn dat de stad een rekruteringspatroon vertoont dat past bij handelscentra: een relatief grote aantrekkingskracht op migranten uit ver verwijderde streken en daardoor een relatief geringe instroom van migranten uit de onmiddellijke omgeving.

Het verschil met andere steden blijkt heel duidelijk wanneer we de instroom in Antwerpen vergelijken met die in andere steden. In Oudenaarde kwam in de vijftiende eeuw niet minder dan 50 procent van de nieuwe burgers uit de onmiddellijke omgeving van de stad (afstand tot 10 km) en bijna driekwart van de nieuwe burgers legde niet meer dan 20 km af. Ook in Brabantse steden als Leuven, Turnhout en Lier in de achttiende eeuw kwamen relatief veel migranten uit nabijgelegen gebieden.²² Daarin weer-

²⁰ C. Lesger, 'Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 3 (2006) 3-23.

²¹ In dit onderzoek is uitsluitend gebruik gemaakt van gegevens van de migranten onder de nieuwe burgers.

²² Zie voor Oudenaarde in de vijftiende eeuw Thoen, 'Immigration to Bruges', 347 en voor de Brabantse steden in de achttiende eeuw Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, §3.2.2. Voor vergelijkbare informatie over migratie naar Duitse steden S. Hochstadt, 'Migration in preindustrial Germany', *Central European history*, 16 (1983) 195-224, tabel 2, waar de afstanden overigens zijn uitgedrukt in mijlen.

Tabel 2: Door burgers afgelegde afstanden naar Antwerpen en Amsterdam, 1541-1650²³

	Afstanden in kilometers*							Mediaan	N=
	0-10	10-25	25-50	50-100	100-250	250-500	>=500		
Antwerpen									
1541-1550	2,9%	12,1%	24,1%	32,1%	20,8%	2,8%	5,0%	100,0%	65 816
1586-1595	5,3%	15,9%	27,1%	25,6%	22,5%	1,8%	1,9%	100,0%	52 794
1641-1650	2,7%	12,4%	23,4%	34,9%	23,1%	1,9%	1,5%	100,0%	59 739
Amsterdam									
1541-1550	3,3%	14,6%	24,6%	22,2%	30,3%	2,5%	2,4%	100,0%	71 670
1586-1595	1,1%	6,5%	7,9%	20,6%	58,4%	4,5%	0,9%	100,0%	131 1590
1641-1650	1,0%	9,0%	9,2%	19,2%	38,3%	15,6%	7,7%	100,0%	135 943

Bron: Voor Antwerpen *Antwerpse poortersboeken* (Antwerpen 1978-1982) en voor Amsterdam het bij het gemeentearchief in die stad berustende digitale bestand met burgerinschrijvingen.

spiegelt zich de geringe omvang van de stedelijke invloedssfeer en de beperkte reikwijdte van de informatiestromen in plaatsen waar de regionale verzorgingsfunctie een centrale rol speelt in de lokale economie.²⁴

De informatie in tabel 2 krijgt meer perspectief wanneer we de concrete herkomstgebieden van de migranten in ogenschouw nemen. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw rekruteerde Antwerpen meer dan de helft van zijn nieuwe burgers binnen de huidige grenzen van België en Luxemburg (zie tabel 3). Bij nadere beschouwing blijkt het vooral te gaan om de provincies Antwerpen (exclusief de stad zelf), Brabant en Oost-Vlaanderen. De omvangrijke migratie uit het Nederlandse Noord-Brabant (13,0 percent van alle nieuwe burgers) sluit bij dit recruteringsgebied aan. Wanneer we het oude hertogdom Brabant voor het gemak gelijk stellen aan de huidige provincies Brabant, Noord-Brabant en Antwerpen dan blijkt dat 43 procent van alle migranten onder de nieuwe burgers uit het hertogdom afkomstig was. Maar daarnaast trok de stad nieuwe burgers uit Duitsland (Rijngebied), Frankrijk (Nord/Pas-de-Calais), Groot-Brittannië en Zuid-Europa.²⁵ Stuk voor stuk zijn dit gebieden waarmee vanuit Antwerpen intensieve contacten werden onderhouden en waar derhalve ook informatie beschikbaar was over de mogelijkheden om in de Scheldestad een bestaan op te bouwen.

De tabellen 2 en 3 geven geen informatie over de tussenliggende jaren, maar uit het onderzoek van Verbeemen weten we voor Antwerpen dat na het midden van de zestiende eeuw het aandeel van migranten uit het hertogdom Brabant daalde en Henegouwen, Noord-Frankrijk, Limburg en het Duitse Rijnland hun relatieve bijdrage verdubbelden.²⁶ Verbeemen brengt deze verschuiving in verband met de politieke en religieuze onrust in Noord-Frankrijk, Henegouwen en Limburg. Die heeft velen er toe gebracht hun heil in Antwerpen te zoeken, en onder deze migranten bevonden zich relatief veel zijdewerkers die het Antwerpse burgerschap moesten kopen om zich als

²³ Alle afstanden zijn gemeten in vogelvucht. De in de bronnen vermelde herkomstplaatsen verwijzen over het algemeen naar de geboorteplaats van de migrant (Van Dillen (red.), *Bronnen bedrijfsleven en gildewezen*, I, tabel III, noot 1 en Verbeemen, 'Immigratie te Antwerpen', 81).

²⁴ In dit verband hoeft het ook niet te verbazen dat het patroon van Antwerpen lijkt op dat van Brugge in de vijftiende eeuw; ook daar werden relatief weinig migranten uit de directe omgeving geworven (Thoen, 'Immigration to Bruges', 347).

²⁵ Italië en het Iberisch schiereiland zijn in de tabel opgenomen onder de categorie 'Elders'.

²⁶ Verbeemen, 'Immigratie te Antwerpen', 88.

Tabel 3: Herkomst van migranten onder de nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam, 1541-1650²⁷

	B/Lux.	NL	D.	FR	G.B.	Sk/O'zee	Elders	Totaal	N=
Antwerpen									
1541-1550	55,4%	27,0%	6,6%	6,3%	1,2%	0,2%	3,3%	100,0%	816
1586-1595	65,4%	16,9%	11,8%	4,7%	0,5%	0,1%	0,6%	100,0%	794
1641-1650	71,7%	11,5%	5,3%	10,4%	0,4%	0,0%	0,7%	100,0%	739
Amsterdam									
1541-1550	8,7%	75,1%	12,5%	1,9%	0,4%	1,0%	0,3%	100,0%	670
1586-1595	37,8%	46,5%	11,3%	3,1%	0,9%	0,4%	0,1%	100,0%	1590
1641-1650	3,6%	51,5%	33,5%	3,9%	2,7%	4,6%	0,2%	100,0%	943

Bron: Zie tabel 2.

meester in de stad te kunnen vestigen. Voor het stijgende aandeel van nieuwe burgers uit het Duitse Rijngebied geeft Verbeemen geen verklaring, maar ook hier kunnen politieke en religieuze push-factoren een rol hebben gespeeld.

Hoe dit ook zij, aan de tendens tot recrutering van nieuwe burgers in verder verwijderde streken kwam een abrupt einde met de oorlogsprikelen in de Nederlanden en de Val van Antwerpen in 1585. Vanaf die tijd kreeg de emigratie een werkelijk grote omvang en daalde het inwonertal van de stad in korte tijd met tientallen procenten: van ca.100.000 inwoners in 1582 naar 42.000 in 1589.²⁸ In de absolute omvang van de migratiestroom hebben we al een vergelijkbare achteruitgang geconstateerd (tabel 1). Uit tabel 2 wordt duidelijk dat de crisis de aantrekkingskracht van de stad op migranten in ver verwijderde streken flink heeft doen dalen. In vergelijking met het midden van de zestiende eeuw was het percentage nieuwe burgers dat een afstand van minimaal 250 km aflegde, gehalveerd. Bij de uitsplitsing naar herkomstregio's blijkt dat het migranten betrof uit Frankrijk, Groot-Britannië, het Oostzeegebied en van 'Elders'. Bij laatstgenoemde categorie viel vooral het aantal Zuid-Europeanen terug tot een fractie van wat het geweest was. Daarnaast maakte de migratie uit de Noordelijke Nederlanden een scherpe daling door. De frontlinie, die in deze jaren dwars door de Nederlanden liep, sneed tevens het noordelijk deel van het hertogdom Brabant af van het zuiden, waardoor de migratie uit het latere Noord-Brabant daalde van 13 procent in 1541-1550 naar 8,7 procent in 1586-1595. Tegelijkertijd steeg het relatieve aandeel van migranten uit de directe omgeving. Zij vulden als het ware een deel van de plaatsen die vrijkwamen door het vertrek van grote aantallen inwoners naar de Noordelijke Nederlanden en elders. Er vond dus een zekere regionalisering van het Antwerpse attractiegebied plaats. De daling van de mediane afstand van 65 naar 52 km wijst eveneens in die richting.²⁹

De tendens die in de jaren 1586-1595 zichtbaar werd, zette zich in de daaropvolgende periode door. Zo valt in tabel 3 af te lezen dat het aandeel van migranten uit België en Luxemburg onder de nieuwe burgers in Antwerpen steeg tot meer dan 70 procent van het totaal. De huidige provincies Antwerpen, Brabant en Oost-Vlaanderen bleven de belangrijkste herkomstgebieden, maar het aandeel van migranten uit Henegouwen

²⁷ Om de interpretatie te vereenvoudigen en problemen met grenswijzigingen te vermijden, zijn bij de indeling in herkomstgebieden de huidige grenzen aangehouden.

²⁸ Van der Wee en Materné, 'De Antwerpse wereldmarkt', 21.

²⁹ De regionalisering van het Antwerpse attractiegebied is ook geconstateerd in Verbeemen, 'Immigratie te Antwerpen'.

(en uit het huidige Noord-Frankrijk) nam snel toe. De stromen migranten uit Nederland (in het bijzonder Noord-Brabant) en uit Duitsland werden daarentegen van steeds geringere betekenis. De invloed van de tot grens versterkte frontlinie op de economische oriëntatie van Antwerpen en de richting van de informatiestromen komt hierin duidelijk tot uitdrukking. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw was Antwerpen een centraal gelegen *gateway* en het commerciële hart van de Nederlanden. Met de Opstand en scheiding in de Nederlanden verloor de stad haar centrale ligging en commerciële hegemonie. Antwerpen oriënteerde zich in toenemende mate op de Spaanse Nederlanden en op de eigen regio in het bijzonder.³⁰ Dat neemt niet weg dat met uitzondering van het Oostzeegebied de contacten met veraf gelegen gebieden in stand bleven. Ook toen de betekenis van Antwerpen als centrum van internationale handel sterk was teruggelopen, bleven er migranten komen uit Groot-Brittannië en Zuid-Europa.

Deze bevindingen sluiten nauw aan bij het eerder vermelde onderzoek van McIntosh naar de immigratie in de Zuid-Duitse stad Schwäbisch Hall (Baden-Württemberg) in de jaren 1651-1780. Ook daar was in een periode van economische achteruitgang sprake van regionalisering van de migratiestroom. Het aandeel van de migratie over relatief korte afstanden werd er snel groter en de langeafstandsmigratie verloor aan betekenis.³¹ Maar ook McIntosh constateerde dat de gebieden waar de langeafstandsmigranten werden gerekruteerd goeddeels dezelfde bleven.³² Bestaande migratietrajecten vertonen dus een grote mate van continuïteit, zelfs wanneer de omstandigheden zich sterk wijzigen. Mijn bronnenmateriaal staat op dit punt geen diepgaander onderzoek toe, maar het bestaan van migrantennetwerken lijkt ook hier een rol te spelen. Massey e.a. definiëren migrantennetwerken als 'sets of interpersonal ties that connect migrants, former migrants, and nonmigrants in origin and destination areas through ties of kinship, friendship, and shared community origin'.³³ Deze migrantennetwerken raken soms geïnstitutionaliseerd in de vorm van migrantenverenigingen of migrantenkerken, maar zelfs zonder vergaande institutionalisering krijgen ze op den duur een eigen dynamiek die ze tot op zekere hoogte ongevoelig maakt voor veranderingen van de push-factoren in het gebied van herkomst en/of de pull uit potentiële vestigingsgebieden.³⁴ De continuïteit van bestaande migratiestromen was overigens niet uitsluitend afhankelijk van persoonlijke relaties tussen mensen in gebieden van herkomst en bestemming, maar trad ook op bij de zogenoemde *Organisational migration* (*Non-personal network migration*). Een voorbeeld daarvan is de Duitse *Gesellenwanderung*, die zich soms tot de Nederlanden uitstreckte en waarin persoonlijke relaties niet noodzakelijk waren.³⁵

30 Uit het onderzoek van Verbeemen blijkt dat omstreeks het midden van de zeventiende eeuw nog geen einde was gekomen aan de tendens tot regionalisering. In de achttiende eeuw zou het Antwerpse recruiteringsgebied zich steeds meer beperken tot de provincie Antwerpen zelf.

31 McIntosh, *Urban decline*, 170-173.

32 Ibidem, 179.

33 D.S. Massey e.a., 'Theories of international migration: A review and appraisal', *Population and development review*, 19 (1993) 431-466, 448.

34 Sommige auteurs zien migratienetwerken zelfs als de motor van een zelfversterkend proces waarbij steeds meer migranten naar een bepaalde bestemming worden gezogen (Massey e.a., 'Theories of International Migration', 449 en A. Portes, 'Economic sociology and the sociology of immigration. A conceptual overview', in: A. Portes (red.), *The economic sociology of immigration. Essays on networks, ethnicity, and entrepreneurship* (New York 1995) 1-41, 23. Een kwantitatieve toetsing van de betekenis van migrantennetwerken en kettingmigratie bij S.A. Wegge, 'Chain migration and information networks. Evidence from nineteenth-century Hesse-Cassel', *Journal of economic history*, 58 (1998) 957-986.

Afbeelding 3: De Lutherse kerk in Amsterdam was een typische migrantenkerk. Uit: O. Dapper, Historische beschrijving der stad Amsterdam ... (Amsterdam 1663).

Wanneer we voor het midden van de zestiende eeuw de situatie in Antwerpen vergelijken met die in Amsterdam dan wordt duidelijk dat – ondanks het aanzienlijke verschil in bevolkingsomvang – de verdeling van nieuwe burgers over de verschillende afstandscategorieën grote overeenkomsten vertoont (tabel 2). Ook de mediane afstanden, respectievelijk 65 en 71 km, ontlopen elkaar niet veel. De bevolkingsomvang van een vestigingsplaats is blijkbaar niet de enige factor die invloed uitoefent op de uitgestrektheid van het gebied waar nieuwe burgers worden gerecruteerd. Onbelangrijk is de bevolkingsomvang van een vestigingsplaats natuurlijk niet. Vanuit grote steden worden gewoonlijk meer contacten met meer verschillende centra onderhouden dan vanuit kleine steden en dat betekent dat informatie over de mogelijkheden er een bestaan op te bouwen in een breder gebied bekend is.³⁵

Dat Amsterdam over globaal dezelfde afstanden migranten aantrekt als het veel grotere Antwerpen is vooral op het conto te schrijven van de economische oriëntatie en geografische ligging van beide plaatsen. Steden zijn weliswaar multifunctionele centra, maar omstreeks het midden van de zestiende eeuw hadden handel en scheepvaart zowel in Antwerpen als in Amsterdam een prominente plaats in de stedelijke samenleving. Dit zijn ook bij uitstek activiteiten die kennis van de locale samenleving over een groot gebied verspreiden. Via (handels)correspondentie en tevens door het komen en gaan van kooplieden, factors, handelsbedienden, schippers, reders, zeelieden en vele anderen raakte informatie over de Gelegenheidsstructuur in Antwerpen en Amsterdam tot ver buiten het eigen ommeland bekend.³⁷ Het belang van de economische oriëntatie zien we ook gedemonstreerd in het stroomgebied van Rijn en Main. In de late middeleeuwen gaf het sterk ‘internationale’ karakter van de Frankfurter Messe deze stad een recruteringsgebied voor nieuwe burgers dat veel uitgestrekter was dan de recruteringsgebieden van aanzienlijk grotere steden als Keulen en Straatsburg.³⁸ Tot slot dient opgemerkt te worden dat de geografische ligging van zowel Antwerpen als Amsterdam aan de kusten van de Noordzee tot vergelijkbare

35 C. Lesger, L. Lucassen en M. Schrover, ‘Is there life outside the migrant network? German immigrants in sixteenth century Netherlands and the need for a more balanced migration typology’, *Annales de démographie historique*, (2002) 29–50.

36 Zie voor het onderstaande Lesger, ‘Informatiestromen’, 6–11.

37 Gelegenheidsstructuur is de vertaling van het Engelse *opportunity structure*: het geheel van mogelijkheden dat een plaats biedt bij het verwerven van inkomen, woonruimte en sociale contacten.

38 R.C. Schwinges, ‘Die Herkunft der Neubürger: Migrationsräume im Reich des späten Mittelalters’, in: Schwinges (red.), *Neubürger im späten Mittelalter*, 371–408, 388–393 en in het bijzonder afbeelding 7.

reis- en transportkosten leidde en de ene stad geen locatievoordeel gaf boven de andere.

Evenals Antwerpen vertoont ook Amsterdam dus een rekruteringspatroon dat past bij handelscentra. Slechts 17,9 procent van de migranten kwam er uit de zone tot 25 km buiten de stad. In regionale verzorgingscentra als Goes en Alkmaar was dat in dezelfde periode niet minder dan 50,6 procent en 47,5 procent.³⁹ Dat alles neemt niet weg dat Amsterdam een groot deel (75 procent) van de nieuwe burgers rekruteerde van binnen de grenzen van de huidige staat. De hedendaagse provincies Noord- en Zuid-Holland, grofweg samenvallend met het toenmalige gewest Holland, waren samen goed voor ruim 38 procent van alle migranten. Daarnaast kwamen aanzienlijke aantallen nieuwe burgers uit de provincies Utrecht (7,6 procent), Overijssel (9,3 procent), Gelderland (6,0 procent) en Friesland (4,9 procent). In de vorige paragraaf is al duidelijk geworden dat Amsterdam over de binnenwateren en over de Zuiderzee nauwe relaties met deze gebieden onderhield. Dat laatste geldt ook voor de westelijke delen van Duitsland. Meer dan 9 procent van alle migranten in Amsterdam kwam uit Noordrhein-Westfalen en nog eens ruim 2 procent uit Niedersachsen. Uit het eerste gebied betrof het vooral de inwoners van de steden en dorpen in het stroomgebied van de Rijn en uit Munsterland. De migranten uit Niedersachsen kwamen uit het kustgebied en van de benedenloop van de rivieren de Eems, Weser en Elbe. Ook de oude Amsterdamse contacten met Scandinavië en het Oostzeegebied vinden we in de herkomstplaatsen van de migranten weerspiegeld. Antwerpen rekruteerde daar in veel mindere mate, maar in Amsterdam vestigden zich op een enkele uitzondering na weer geen migranten uit Zuid-Europa. Dat alles sluit nauw aan bij de eerder aangestipte commerciële taakverdeling tussen beide steden.

In Amsterdam, waar de economie sterk profiteerde van de scheiding in de Nederlanden en de problemen in het zuiden, liepen de zaken na het midden van de zestiende eeuw heel anders dan in Antwerpen. Het absolute aantal burgerinschrijvingen verdrievoudigde en de mediane afstand die door migranten werd afgelegd, steeg van 71 naar 131 km. Dit was vooral een gevolg van de zeer sterke toename van het aantal migranten uit de zone van 100-250 km. Zij kwamen voornamelijk uit België en Luxemburg en in tabel 3 is inderdaad te zien dat het percentage migranten uit die gebieden omhoog schoot van 8,7 procent in de jaren 1541-1550 naar 37,8 procent in 1586-1595. De golf van Zuid-Nederlandse migranten die in Amsterdam het burgerrecht verwierf, werd overigens volstrekt gedomineerd door Antwerpenaren. Zij maakten 61 procent uit van de Zuid-Nederlandse inwijkelingen; daarnaast kwamen er nog aanzienlijke aantallen migranten uit de steden Brussel, Gent en Mechelen. Hierin zien we het effect van de religieuze, politiek-militaire en economische ontwikkelingen in de Zuidelijke Nederlanden. De succesvolle veldtochten en belegeringen van de hertog van Parma, de Val van Antwerpen en de economische oorlogsvoering van de noordelijke gewesten tegen het zuiden leidde tot een zeer omvangrijke uittocht van vooral Brabanders en Vlamingen naar de Noordelijke Nederlanden. Velen zijn het zuiden ontvlucht vanwege hun protestantse geloofsovertuiging en omdat zij vreesden voor lijf en goed, maar de emigratiegolf werd ook gevoed door de slechte economische situatie in de zuidelijke gewesten en het geringe perspectief op verbetering.

De komst van grote aantallen Zuid-Nederlanders naar Amsterdam had uiteraard invloed op het aandeel van de overige expulsiegebieden in de totale stroom van nieuwe

39 Als bron is gebruik gemaakt van de burgerboeken van genoemde steden.

burgers. Zo nam het aantal Duitsers in absolute termen weliswaar krachtig toe, maar hun relatieve belang daalde van 12,5 naar 11,3 procent. Ook het absolute aantal poorters uit Nederland nam flink toe, maar hun relatieve belang ging sterk achteruit van ongeveer driekwart naar minder dan de helft van de totale migrantenstroom. Wanneer we een blik werpen op tabel 2 wordt duidelijk dat deze achteruitgang vooral betrekking heeft op de groep migranten die minder dan 50 km aflegde naar Amsterdam. Anders dan in Antwerpen was er in Amsterdam dus geen sprake van regionalisering van de migratiestroom, maar eerder van internationalisering.

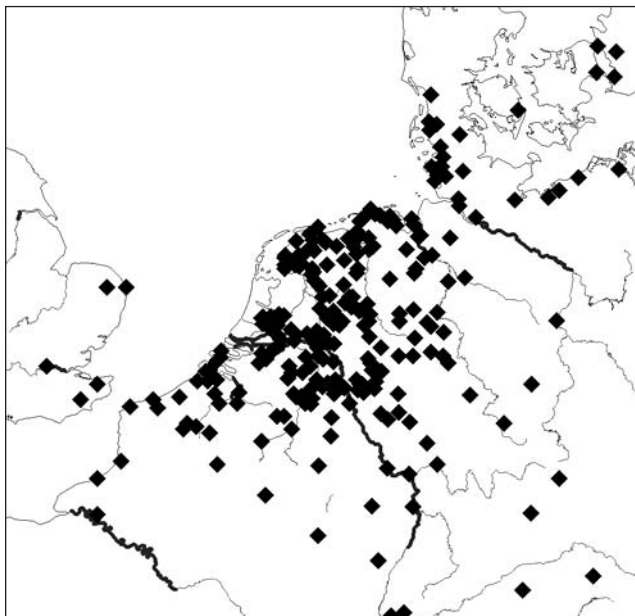
De laatste decennia van de zestiende eeuw werden gekenmerkt door een ingrijpende herstructurering van de ruimtelijke economie van de Nederlanden, het ontstaan van een politieke en religieuze scheiding tussen het zuiden en het noorden en zeer omvangrijke migratiestromen. Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw was aan deze verwarrende periode een einde gekomen en is de nieuwe situatie in belangrijke mate uitgekristalliseerd. Amsterdam blijkt dan getransformeerd te zijn van een betrekkelijk perifere *gateway* tot het commerciële centrum van de jonge Republiek. Daarvan leggen niet alleen de sterk gestegen aantallen burgerinschrijvingen getuigenis af, maar tevens de toenemende internationalisering van de migrantenstromen. De vloedgolf van Zuid-Nederlandse immigranten in Amsterdam was omstreeks het midden van de zeventiende eeuw weliswaar weggeëbd, maar Duitsland hernam de positie als belangrijk recruteringsgebied en steeds meer migranten streken vanuit Frankrijk, Groot-Brittannië, Scandinavië en het Oostzeegebied in Amsterdam neer. En opnieuw waren de migranten vooral afkomstig uit gebieden waar men in Amsterdam al vanouds contacten mee onderhield. Zo bleef Nordrhein-Westfalen weliswaar een belangrijk recruteringsgebied in Duitsland, maar toenemende aantallen migranten (absoluut en relatief) kwamen nu uit Schleswig-Holstein en vooral uit Niedersachsen. Hier, en ook in Scandinavië en het Oostzeegebied maken de herkomstplaatsen van migranten duidelijk dat migratiestromen de handelsroutes volgden. Vrijwel alle migranten uit deze streken kwamen uit de kuststroken en uit het stroomgebied van de rivieren; typisch de streken waarop al lange tijd handel werd gedreven en waarmee informatie werd uitgewisseld.

De uitbreiding van het Amsterdamse recruteringsgebied laat zich nog het best aflezen van kaart 1. Daar heb ik de plaatsen (buiten Holland) in kaart gebracht waar in de jaren 1541-1550 nog geen migranten/burgers vandaan kwamen en in 1641-1650 wel. De kaart laat duidelijk zien dat het Amsterdamse recruteringsgebied zich uitbreidde over het hele gebied tussen Maas en Weser. Daarbuiten waren het inderdaad de kusten van Noordzee en Oostzee en het stroomgebied van de grote rivieren die binnen de invloedssfeer van Amsterdam raakten.

Dat roept de vraag op in hoeverre de expansie van het Amsterdamse handelskapitalisme zelf verantwoordelijk is voor het opgang komen van de migratiestromen. Die vraag sluit aan bij het werk van vooral sociologen en antropologen, die onder de invloed van de *dependencia*-school (Gunder Frank e.a.) en van de wereldsysteem-school (Wallerstein e.a.) migratie zien als een vanzelfsprekend gevolg van het doordringen van het kapitalisme in perifere, niet-kapitalistische, samenlevingen.⁴⁰ In hun zoekactie naar

40 Zie Massey e.a., 'Theories of International Migration', 444-448 en C.B. Brettell, 'Theorizing migration in anthropology. The social construction of networks, identities, communities, and globalscapes', in: C.B. Brettell en J.F. Hol-

Kaart 1: Amsterdam: nieuwe recruteringsgebieden van burgers, 1641-1650.

grondstoffen, arbeid en afzetmarkten introduceren ondernemers uit het centrum van de wereldeconomie kapitalistische markten voor goederen en arbeid in gebieden waar deze tot op dat moment niet of nauwelijks bestonden. Daarmee verstoren ze de kwetsbare samenlevingen in de periferie en ontstaan tal van problemen die op den duur aanleiding geven tot het vormen van een stuwmeer van potentiële migranten. Tegelijkertijd is er ook de mogelijkheid om daadwerkelijk te migreren. De opname van de periferie in de kapitalistische wereldeconomie heeft de bevolking immers op de hoogste gebracht van de vraag naar laaggeschoolde arbeid in het kapitalistische centrum.⁴¹

Ook in dit geval is het stellen van de vraag eenvoudiger dan het geven van een antwoord. Voor een werkelijk grondige aanpak zou vooral veel onderzoek gedaan moeten worden in de expulsiegebieden. Dat is in het kader van deze bijdrage niet gebeurd. Toch is het wel mogelijk enige lijnen uit te zetten. Dat de industriële en commerciële expansie van de Republiek invloed heeft gehad op de samenleving in gebieden die als leverancier van grondstoffen en halffabrikaten of als afzetmarkt hebben gefunctioneerd, staat vast. De vraag is of de nieuwkomers die zich in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Amsterdam vestigden, afkomstig waren uit een stuwmeer aan potentiële migranten dat ontstaan was door de ontwrichtende invloed van Amsterdamse commerciële activiteiten in voorheen perifere gebieden. Dat nu, is veel minder zeker. De gebieden waar nieuwe burgers – en ook anderen – werden gerecruteerd, vertoonden een eigen dynamiek en waren bovendien niet ‘onaangeraakt’ door de wetten van

liffeld (red.), *Migration theory. Talking across disciplines* (New York en Londen 2000) 97-135, 102-106 voor bruikbare overzichten van de invloed van deze scholen op migratieonderzoek.

⁴¹ Dit is de essentie van het betoog in S. Sassen, *The mobility of labor and capital. A study in international investment and labor flow* (Cambridge 1988); zie ook A. Portes en R. Bach, *Latin journey: Cuban and Mexican immigrants in the United States* (Berkeley 1985) 3-7.

vraag en aanbod en het premoderne handelskapitalisme. Al honderden jaren lang waren ze opgenomen in de handelsnetwerken van kooplieden en speelde de markt (in de concrete en abstracte betekenis van het woord) een rol in het bestaan van de inwoners. Al die tijd heeft ook informatie over de mogelijkheden om elders een bestaan op te bouwen binnen dit uitgestrekte (handels)netwerk gecirculeerd. Ik hoef in dit verband alleen maar te wijzen op de stroom van Hollandse kolonisten die in de hoge middeleeuwen naar het Oostzeegebied trok om daar als ontginner en boer een nieuw bestaan op te bouwen.⁴² De komst van migranten uit gebieden waar al langere tijd contacten mee bestonden, maar die in de jaren voor de snelle expansie van de Amsterdamse economie nog geen nieuwkomers leverden, lijkt dus vooral een gevolg van het beschikbaar komen van informatie over de sterk gestegen vraag naar arbeid in Amsterdam en niet het directe resultaat van economische en sociale ontwrichting die veroorzaakt werd door de commerciële expansie van Amsterdam.

Beroep en sociale status van de nieuwe burgers

De herstructurering van de ruimtelijke economie in de Nederlanden kwam niet alleen tot uitdrukking in de omvang en richting van de migratiestromen, maar ook in de samenstelling ervan. Voor Antwerpen en Amsterdam verkeren we in de gelukkige omstandigheid dat de burgerboeken meestal ook het beroep van de nieuwe burger vermelden. In de drie hier bestudeerde periodes ontbreekt het beroep in Antwerpen slechts in 8,7 procent en in Amsterdam slechts in 5,6 procent van de onderzochte gevallen.⁴³ In tabel 4 zijn de beroepen ingedeeld in tien sectoren en een restgroep van personen die in de bronnen slechts worden aangeduid als 'arbeider' of 'handwerker'. Uit de tabel wordt direct duidelijk dat Antwerpen zich in de grofweg honderd jaar die het midden van de zeventiende eeuw scheidden van de eerste onderzoeksperiode transformeerde in een stad waar de nijverheid een steeds grotere rol speelde in de lokale economie. Die verandering is waarneembaar bij de textielnijverheid, maar vooral ook bij het consumptieverzorgende ambacht dat in deze periode trouwens vaak werd gecombineerd met detailhandel. In de textielnijverheid is deze ontwikkeling niet rechtlijnig verlopen. De politieke crisis en economische ontreddering die vooral voelbaar was in de Zuidelijke Nederlanden, bracht grote aantallen mensen op de been en velen lieten zich in de jaren 1586-1595 als textielwerker in de Antwerpse burgerboeken registreren. Het aandeel van de textielnijverheid onder de inschrijvingen in Antwerpen schoot dan ook omhoog van nog geen 10 procent in 1541-1550 naar bijna 19 procent in de jaren die volgden op de Val van de stad.

Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw, toen aan de periode van geweld en economische ontwrichting een einde was gekomen, was de instroom van textielwerkers in Antwerpen gedaald, maar met bijna 15 procent van alle inschrijvingen van nieuwe burgers-migranten bleef het een belangrijke activiteit. Dat is ook wat we weten uit het onderzoek van Thijs naar de ontwikkeling van de Antwerpse textielnijverheid.⁴⁴

⁴² Zie in dit verband D.E.H. de Boer 'Holland in Pruisen of: het gelijk van Vondel', *Holland*, 31 (1999) 219-233 en H. van der Linden, 'De koningsroede. Een herziening van De Cope op het punt van de middeleeuwse ontginningssystematiek', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 3 (2000) 7-43.

⁴³ In de periodes 1541-1550, 1586-1595 en 1641-1650 zijn de cijfers voor Antwerpen respectievelijk 6,7; 4,9 en 14,9 procent en voor Amsterdam 14,2; 3,2 en 3,6 procent.

⁴⁴ A.K.L. Thijs, *Van 'werkwinkel' tot 'fabriek'. De textielnijverheid te Antwerpen (einde 15e-begin 19e eeuw)* (Brussel, 1987).

De betekenis van nijverheidscategorieën als ‘voedings- en genotsmiddelen’ (bakkers, brouwers), ‘kleding’ (kleermakers) en ‘hout-, kurk- en strobewerking’ (meubelmakers, kuipers en mandenmakers) nam daarentegen voortdurend toe. Vanaf het einde van de zestiende eeuw richtte de Antwerpse nijverheid zich dus veel sterker dan voorheen op de verzorging van de lokale bevolking en de inwoners van het omliggende platteland.⁴⁵ Er is slechts één tak van nijverheid die wel een sterke achteruitgang vertoonde en dat is de – in de tabel apart opgenomen – bouwnijverheid. Met het leegstromen van de stad kwam er meer dan genoeg woon- en bedrijfsruimte beschikbaar en waren de mogelijkheden om als bouwvakker aan de slag te komen beperkt. De scherp dalende huishuren (grafiek 1) zijn een duidelijke indicatie van het ruime aanbod op de Antwerpse woningmarkt.

Ook in de handel vonden in absolute en relatieve termen steeds minder nieuwe burgers emplooi. Tussen het midden van de zestiende eeuw en het midden van de zeventiende eeuw vond bijna een halvering plaats van het aandeel van de handelssector onder de beroepen van immigranten die in Antwerpen het burgerrecht verwierven. De sector ‘verkeer & communicatie’ maakte wel groei door, maar bij nadere beschouwing blijkt die volledig op het conto te komen van de horeca, waarin tijdens de hier onderzochte periodes respectievelijk 3,3, 6,6 en 7,3 procent van de nieuwe burgers aan de slag ging. Concreet ging het om vele tientallen tappers, herbergiers en taverniers. Het aandeel van (binnen)schippers, zeelieden, wagenvoerders, kruiers en sjouwers onder de nieuwe burgers ging daarentegen achteruit. De achteruitgang was vermoedelijk sterker dan uit de cijfers van deze sector blijkt want de omvangrijke, maar sterk krimpende categorie ‘niet gespecificeerd’ bestond in de jaren 1541-1550 vrijwel uitsluitend uit personen waarvan slechts wordt vermeld dat ze arbeider zijn en we mogen er vanuit gaan dat velen van hen in en om de Antwerpse haven een bestaan vonden. De overige sectoren zijn in kwantitatieve zin weinig omvangrijk en behoeven geen uitvoerige behandeling.

In Amsterdam deed zich in bijna alle opzichten een tegengestelde ontwikkeling voor. De nijverheid werd er op lange termijn relatief minder belangrijk in de stedelijke economie. Maar ook in de Amsterdamse textielnijverheid was de invloed van de problemen in het zuiden goed merkbaar. Evenals in Antwerpen vestigden zich in de jaren 1586-1595 in Amsterdam zeer veel textielwerkers uit de Zuidelijke Nederlanden. Zij joegen het aandeel van de textielnijverheid op van 8,7 procent in 1541-1550 naar ruim 13 procent in 1586-1595. Het betrof opvallende aantallen lakenbereiders en kousenmakers en daarnaast tafellakenwevers (uit Kortrijk) en passementwerkers.⁴⁶ Toen omstreeks het midden van de zeventiende eeuw de stroom van Zuid-Nederlandse immigranten in Amsterdam was opgedroogd, werden textielberoepen bij niet meer dan 7,5 procent van de poorterinschrijvingen opgetekend. In Antwerpen lag dit percentage in die jaren bijna tweemaal zo hoog. Anders dan in Antwerpen nam de omvang van de bouwsector in Amsterdam vanaf het einde van de zestiende eeuw in absolute en relatieve zin sterk toe. Dat is gezien de stormachtige groei van de Amsterdamse bevolking niet verwonderlijk.

⁴⁵ Dat is ook het type heroriëntering dat Davids constateert voor Leiden, toen in die stad in de achttiende eeuw de betekenis van de textielnijverheid sterk achteruitging en ook de bevolkingsomvang daalde (C.A. Davids, ‘De migratiebeweging in Leiden in de achttiende eeuw’, in: H.A. Diederiks, D. J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*, Hollandse Studiën 17 (Hilversum 1985), 152-153).

⁴⁶ Zie voor de ontwikkeling van de Hollandse textielnijverheid in deze jaren H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur & continuïteit* (Hilversum 1998), hfst. 8.

Tabel 4. Beroepen van migranten onder de nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam (in procenten), 1541-1650⁴⁷

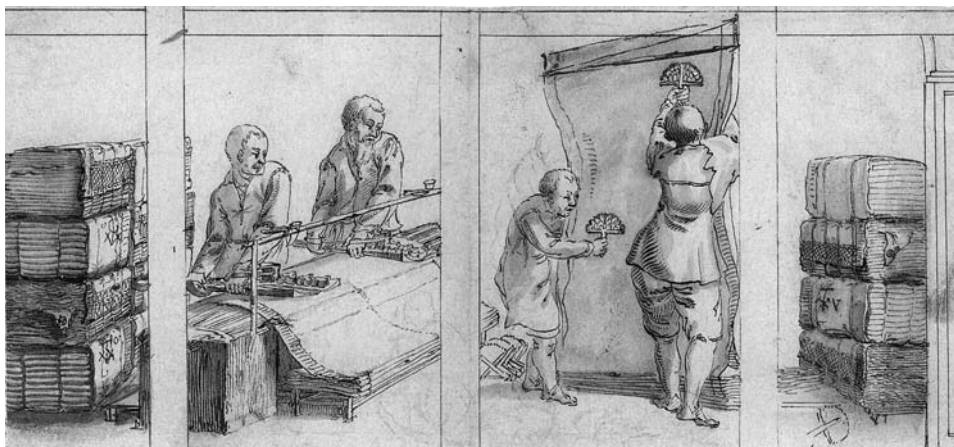
	Antwerpen			Amsterdam		
	1541-50	1586-95	1641-50	1541-50	1586-95	1641-50
Landbouw & visserij	2,2	3,0	2,5	0,7	0,3	1,0
Nijverheid	41,5	57,7	59,8	52,3	58,0	47,7
[textiel]	[9,9]	[18,7]	[14,8]	[8,7]	[13,1]	[7,5]
[voeding, genotsmidd.]	[5,9]	[10,9]	[15,1]	[8,0]	[7,8]	[4,8]
[kleding]	[6,6]	[7,3]	[8,6]	[11,5]	[10,6]	[11,8]
[hout, kurk en stro]	[4,9]	[4,8]	[7,3]	[7,0]	[5,1]	[5,6]
Bouwnijverheid	9,3	3,4	3,3	4,5	4,7	7,7
Huiselijke diensten	1,7	0,4	0,0	0,0	0,1	0,2
Beveiliging, leger	0,0	1,1	1,1	0,2	0,5	0,9
Publieke diensten	0,8	0,4	0,5	0,7	0,1	0,4
Vrije beroepen	1,3	1,2	1,7	2,6	0,8	1,0
Administratieve beroepen	0,1	0,3	0,5	0,0	0,1	0,3
Handel & financiën	17,2	9,9	8,9	15,7	14,0	13,3
Verkeer & communicatie	16,6	20,8	18,8	23,3	21,1	26,5
niet gespecificeerd	9,2	1,7	2,9	0,0	0,3	0,9
totaal	100	100	100	100	100	100
N=	761	755	629	575	1539	909

Bron: zie de noot bij tabel 2.

Van 1578, het jaar waarin de stad de zijde van de Opstand koos en de oude magistraat aan de dijk werd gezet, tot in het derde kwart van de zeventiende eeuw is er vrijwel onafgebroken gebouwd aan Amsterdam en werd de stad vele malen groter dan ze rond het midden van de zestiende eeuw was. Het stijle verloop van de curve van Amsterdamse huishuren in grafiek 1 maakt duidelijk dat er vanaf het einde van de zestiende eeuw niet-temin een grote schaarste heerste op de Amsterdamse woningmarkt.

Anders ook dan in Antwerpen ging het relatieve belang van de handel slechts zeer licht achteruit en in absolute termen was er sprake van flinke uitbreiding in deze bedrijfssector. Het aantal nieuwe burgers in Amsterdam nam tussen het midden van de zestiende en het midden van de zeventiende eeuw immers toe met een factor negen! Onder de nieuwe handelaren in Amsterdam treffen we uiteraard ook het grote contingent Antwerpse kooplieden dat vooral vanaf het einde van de zestiende eeuw in de stad neerstreek. In de sector 'verkeer & communicatie' waren het in het bijzonder de transporteurs, kruiers en sjouwerlieden waarvan het relatieve belang toenam; de horeca zag zijn aandeel onder de nieuwe burgers afnemen van 3,8 procent in 1541-1550 naar 2,2 procent in het midden van de zeventiende eeuw. Ook in Amsterdam weerspiegelden de beroepen van nieuwe burgers dus de veranderingen in de lokale economie en de functie van de stad in regionale en supraregionale economische systemen.

47 De beroepen zijn gecodeerd in HISCO en vervolgens door mij ondergebracht in bovenstaande sectoren. Zie voor de HISCO classificatie Marco H.D. van Leeuwen, Ineke Maas en Andrew Miles, *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002). Tussen vierkante haken zijn de deeltijfers voor enkele takken van nijverheid opgenomen.

Afbeelding 4: Lakenbereiders aan de arbeid. Uit: Antwerpen. Verhaal van een metropool, p. 28; bezit Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz.

Die veranderingen waren niet zonder gevolgen voor de sociale samenstelling van de migrantenstroom en – op termijn – voor de sociale structuur van de burgerij in de betrokken steden. In tabel 5 zijn de migranten onder de nieuwe burgers op basis van hun beroep ingedeeld in zeven sociale klassen, globaal geordend van hoog naar laag.⁴⁸

De gegevens in de tabel laten er geen twijfel over bestaan dat de sociale samenstelling van de instroom in Antwerpen en Amsterdam sterk uiteen liep. Dit wordt misschien nog wel het duidelijkst gedemonstreerd in het relatieve aandeel van ongeschoolde arbeiders. Dat was omstreeks het midden van de zestiende eeuw betrekkelijk hoog in Antwerpen en laag in Amsterdam, wat aansluit bij wat we weten over de verschillen tussen beide steden. Antwerpen was een van de grootste steden van Europa en een internationaal centrum van handel, bankwezen en nijverheid. Amsterdam was in deze jaren nog een stad van bescheiden omvang, waar de handel weliswaar een grote rol speelde, maar kapitalen als in Antwerpen ontbraken en de samenleving nog betrekkelijk overzichtelijk was. De politieke en economische crisis die een aanvang nam met de Beeldenstorm leidde tot een scherp dalende vraag naar ongeschoolde arbeid in Antwerpen. Handel, scheepvaart en bouwnijverheid waren in de jaren 1586-1595 immers vrijwel tot stilstand gekomen. De in absolute aantallen veel geringere instroom van migranten concentreerde zich daardoor in sectoren met vraag naar geschoolde arbeid. Hierbij moeten we vooral denken aan de eerder vermelde komst van grote groepen textielwerkers naar Antwerpen: linnenwevers, boratwerkers, droogscheerders en kousenmakers. Deze tendens naar een hogere sociale positie van de nieuwe burgers in de stad zette door in de eerste helft van de zeventiende eeuw. In de jaren 1641-1650 was het aandeel ongeschoolden sterk gedaald en dat van geschoolde ambachtslieden flink gestegen. Ook het aandeel van de stedelijke elite van bestuurders en beoefenaars van vrije beroepen (juristen, medici)

⁴⁸ Er zijn uiteraard vele andere indelingen mogelijk, maar deze indeling sluit aan bij de internationale beroepenclassificatie in HISCO en staat niet zover af van de vroegmoderne werkelijkheid dat ze onbruikbaar is. Zie voor opvattingen van tijdgenoten over de sociale orde P. Knevel, 'Een kwestie van overleven. De kunst van het samenleven', in: T. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, II, 1572 tot 1795* (Hilversum 2002) 217-254.

was verdubbeld. De eerste helft van de zeventiende eeuw staat tevens bekend als een gunstige periode voor de ambachtssector en als een tijd waarin het niveau van de sociale zorg in Antwerpen aanzienlijk werd verhoogd.⁴⁹ Dat laatste heeft te maken met het nieuwe elan dat de Contrareformatie losmaakte bij welgestelde stedelingen, maar wanneer de hiervoor geconstateerde verschuiving in de sociale samenstelling van de migrantengroep tevens een beeld geeft van de ontwikkeling van de sociale structuur van de stad als geheel, dan kan daar aan worden toegevoegd dat een ruimhartige sociale politiek in de eerste helft van de zeventiende eeuw ook beter mogelijk was dan in de hoogtijdagen rond het midden van de zestiende eeuw, toen het aantal en het aandeel van ongeschoolde en laagbetaalde arbeiders veel hoger lag.

Alvorens ons te buigen over de ontwikkelingen in Amsterdam, wil ik in herinnering brengen wat in de inleiding is opgemerkt over de kosten van het burgerschap in deze stad. Die bepalen immers mede de samenstelling van de instroom van nieuwe burgers. Uit het onderzoek van Kuijpers en Prak is duidelijk geworden dat de prijs van het Amsterdamse burgerschap in 1578 sterk werd verlaagd en dat dit in de eerste decennia van de zeventiende eeuw inderdaad leidde tot een opvallend grote instroom van ongeschoolden in de burgerij. Zij wilden op die wijze in aanmerking komen voor de relatief goede sociale voorzieningen waar burgers aanspraak op konden maken.⁵⁰ Toen omstreeks 1620 knelpunten ontstonden in de sociale zorg, heeft de stedelijke overheid de intreprijs stapsgewijs verhoogd en de exclusiviteit van het burgerschap hersteld. In de steekproefjaren 1641-1650 was het burgerschap in Amsterdam zelfs aanzienlijk duurder dan in Antwerpen. Alleen voor de steekproefperiode 1586-1595 moet rekening gehouden worden met een mede door de tariefsverlaging veroorzaakte instroom van laaggeschoolde en ongeschoolde arbeiders.

Dit gezegd zijnde, kunnen we constateren dat op de langere termijn in Amsterdam geen sprake was van 'verburgerlijking' van de migrantenstroom, maar juist van een sterke toename van het aandeel van ongeschoolde en laaggeschoolde arbeid. De groep van laaggeschoolden was zeer omvangrijk in de jaren 1586-1595 en bestond – evenals in Antwerpen – vooral uit textielwerkers, waaronder een groot aantal inwijkelingen uit de Zuidelijke Nederlanden. Na die tijd zijn het niet de laaggeschoolden, maar de ongeschoolden die de aandacht trekken. Hun aandeel groeide van een tiende in de zestiende eeuw naar ruim een vijfde omstreeks het midden van de zeventiende eeuw, en dit ondanks de hoge toetredingskosten die in laatstgenoemde periode aan het burgerschap waren verbonden. De groep ongeschoolden bestond uit grote aantallen zeelieden en daarnaast uit sjouwers, korendragers, modderlieden, bierdragers, wijnverlaters en zeepziedersknechten. Zij kwamen uit alle delen van het Amsterdamse attractiegebied, maar hun aandeel was opvallend hoog onder de nieuwe burgers die een herkomst in Scandinavië en het Oostzeegebied lieten registreren.⁵¹ Overigens bleven geschoolde ambachtslieden in heel de onderzochte periode de grootste groep onder de nieuwe burgers (zie

49 H. Soly, 'Sociale relaties in Antwerpen tijdens de 16de en 17de eeuw', in: Van der Stock (red.), *Antwerpen*, 37-47, 43-45.

50 Kuijpers en Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling'.

51 Dat sluit aan bij de bevindingen in J. Lucassen, 'Labour and early modern economic development', in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *A Miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 367-409, 370-372 en kaart 12.1; alsook bij Kuijpers, *Migrantenstad*.

Tabel 5: Sociale klasse van migranten onder de nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam, 1541-1650⁵²

	Antwerpen			Amsterdam		
	1541-50	1586-95	1641-50	1541-50	1586-95	1641-50
Hoger kader en vrije beroepen	0,9%	1,6%	1,9%	2,8%	1,0%	1,2%
Middengroepen*, kooplieden	24,0%	25,7%	22,7%	30,4%	25,9%	21,7%
Geschoolde arbeiders	31,1%	32,5%	40,1%	40,9%	42,9%	40,2%
Boeren en vissers	2,1%	2,9%	2,5%	0,0%	0,1%	0,0%
Laaggeschoolde arbeiders	24,6%	29,9%	26,1%	16,0%	20,3%	14,0%
Ongeschoolde arbeiders	17,1%	7,3%	6,7%	9,2%	9,6%	22,0%
Landarbeiders	0,1%	0,1%	0,0%	0,7%	0,3%	1,0%
totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
N=	761	755	629	575	1539	909

* Tot de middengroepen worden ondermeer gerekend: zelfstandige schippers, binnenlandvaarders, herbergiers, tappers, klerken en kassiers. Bron: Zie de noot bij tabel 2.

tabel 5). Zij handhaafden zich getalsmatig op een niveau van ongeveer 40 procent. De relatieve omvang van hogere middengroepen en elite daarentegen, werd door de sterke groei in de onderste regionen van de sociale piramide teruggedrongen. In absolute zin nam de omvang van deze groepen in het snel groeiende Amsterdam uiteraard wel toe.

Het uitdijen van het ongeschoolde segment onder de Amsterdamse burgers is in overeenstemming met de veranderingen in de samenstelling van de totale migrantenstroom en de sociale structuur van de Amsterdamse bevolking als geheel. In de jaren van snelle economische en demografische groei veranderde de Amsterdamse samenleving ingrijpend van karakter.⁵³ De elite en stedelijke middengroepen zetten nog altijd de toon, maar getalsmatig werden zij een minderheid in de stad. Kuijpers verwoordt het aldus: 'Tege-lijk met de groei van de stad groeide in Amsterdam een substad. De stad van de onzicht-baren en de ontelbaren. Een stad van een anoniem proletariaat, van niet-burgers en niet-leden. Van mensen die kwamen en weer spoorloos verdwenen.'⁵⁴ De vraag is hoe deze ontwikkeling gewaardeerd moet worden. Kuijpers zelf lijkt niet erg positief en benadrukt het ellendige bestaan van dit proletariaat, hun geringe verdiensten, onzekere positie op de arbeidsmarkt en het vrijwel ontbreken van perspectieven op verbetering. *Wandergesellen*, aldus de auteur, werden in Amsterdam tot arbeiders en vele duizenden zagen zich uit armoede gedwongen tot aanmonsteren op de schepen van de VOC en Admiraliteit.⁵⁵

Dat is allemaal waar en niemand zal willen ontkennen dat een bestaan aan de onderkant van de Amsterdamse samenleving hard was en vol ontberingen. Maar dat gold ook voor het leven van de lagere sociale klassen in tal van andere steden en op het platte-

⁵² De beroepen zijn gecodeerd in HISCO en vervolgens samengevoegd in bovenstaande klassen. Ik dank M.H.D. van Leeuwen voor het beschikbaar stellen van het HISCLASS-algoritme dat de HISCO-codes omzet in sociale klassen. Bij het vaststellen van de klassen is tevens rekening gehouden met vermeldingen in de bron als meester, knecht en leerling. Zie voor HISCO: van Leeuwen, Maas en Miles, HISCO en daardar 315-319 voor het aanvullende statusschema; zie tevens de website: <http://hisco.antenna.nl/>

⁵³ Dat is de essentie van het betoog in Kuijpers, *Migrantenstad*. Zie in het bijzonder hoofdstuk 6 en de conclusie van dit werk. Haar bevindingen sluiten aan bij Van Zandens hoofdstuk 4 in Lee Soltow en Jan Luiten van Zanden, *Income and wealth inequality in the Netherlands, 16th-20th century* (Amsterdam 1998).

⁵⁴ Kuijpers, *Migrantenstad*, 333.

⁵⁵ Ibidem, 287.

land. En de situatie daar vormde de context waarin potentiële migranten de beslissing namen om naar Amsterdam te trekken. Mogelijk hebben sommigen die beslissing te luchthartig genomen en beschikten anderen over onvoldoende betrouwbare informatie, maar dat vele tienduizenden huis en haard verlieten om er pas in Amsterdam achter te komen dat het daar slechter was dan thuis, is uiterst onwaarschijnlijk want strijdig met alles wat we weten over de aard van het migratieproces. In veel gevallen kwam de beslissing te migreren immers niet in isolement tot stand, maar binnen sociale netwerken waarin informatie en soms ook materiële en immateriële hulp beschikbaar was. Het is daarom niet te gewaagd te veronderstellen dat vanuit het perspectief van de nieuwkomers zelf een bestaan aan de onderkant van de Amsterdamse samenleving te verkiezen was boven de situatie in het gebied van herkomst. De nominale lonen in Amsterdam, de enorme vraag naar (ongeschoolde) arbeid, de beschikbare sociale voorzieningen of zelfs maar de mogelijkheden om in de grote stad door bedelarij en (semi)illegale activiteiten een inkomen bijeen te schrapen, speelden bij die afweging zeker een rol. Voor anderen was het verblijf in Amsterdam van tijdelijke aard en slechts een middel tot het realiseren van plannen in het gebied van herkomst. Door genoeg te nemen met de meest elementaire vormen van onderdak en te bezuinigen op dagelijkse uitgaven zullen zij getracht hebben zoveel mogelijk geld te sparen. Uit de recente geschiedenis van gastarbeiders in Noordwest-Europa weten we dat de aard van het ongeschoolde werk en het ontbreken van perspectieven op economische en sociale verbetering in dergelijke situaties minder zwaar wegen.⁵⁶

De studie van Kuijpers zelf draagt informatie aan die deze wat optimistischer interpretatie ondersteunt. In haar uitvoerige *case study* van de migratie vanuit het Duitse Nord-Friesland (in het huidige Schleswig-Holstein) naar Holland blijken het geweld van de Dertigjarige Oorlog en overstromingen de bestaansmogelijkheden in het gebied zozeer ondermijnd te hebben dat vertrek naar Amsterdam voor velen een serieuze optie werd. En armen uit Husum, die zelf de overtocht niet konden betalen, kregen reisgeld van het plaatselijke armbestuur.⁵⁷ Noren, die evenals de inwoners van Nord-Friesland voornamelijk de rangen van het Amsterdamse proletariaat versterkten, bleken doorgaans landarbeiders en boerenzonen die door de specifieke gebruiken rond huwelijk en erfopvolging weinig kans hadden het boerenbedrijf van hun ouders over te nemen.⁵⁸ Ook voor hen was een bestaan in Amsterdam te prefereren boven de ondergeschiktheid en armoede thuis. Wanneer deze voorbeelden niet op zichzelf staan, is er alle reden de groeiende omvang van de lagere sociale klassen in Amsterdam wat minder negatief te beoordelen. Naar huidige maatstaven waren de omstandigheden waarin dit proletariaat leefde onvoorstelbaar slecht, maar in de context van de vroegmoderne tijd bood migratie naar Amsterdam een mogelijkheid voor mensen in andere delen van Europa hun eigen lot en dat van hun kinderen te verbeteren.

In een tijd waarin het bestaan voortdurend bedreigd werd door natuurrampen, oor-

⁵⁶ Vergelijk in dit verband de Duitse migranten die in dienst traden van de VOC (R. van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC (1600-1800)* (Nijmegen 1997)).

⁵⁷ Kuijpers, *Migrantenstad*, hoofdstuk 1. Overigens nuanceert zij haar sombere verhaal weer enigszins in de conclusie, maar dan wel zonder afstand te nemen van de strekking ervan.

⁵⁸ S. Sogner, 'Young in Europe around 1700: Norwegian sailors and servant-girls seeking employment in Amsterdam', in: J.P. Bardet, F. Lebrun en R. de Mée (red.), *Mesurer et comprendre. Mélanges offerts à Jacques Dupâquier* (Paris 1993) 515-532, 526-531.

logen en honger vervulden grote en groeiende steden als Amsterdam, met hun gedifferentieerde economie en onverzadigbare vraag naar arbeid, misschien wel de rol die in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw door Amerika werd ingenomen: een vluchthaven voor wie in het gebied van herkomst geen mogelijkheden meer zag een bestaan op te bouwen en voor degenen met meer scholing, hulpmiddelen of capaciteiten een plaats om hun ambities te realiseren.

Conclusie

Twee steden leveren uiteraard geen zwaar fundament voor een onderzoek naar de herkomst en samenstelling van migrantenstromen in perioden van economische en demografische verandering, maar de scherp contrasterende ontwikkelingen in Antwerpen en Amsterdam in de periode van het midden van de zestiende tot het midden van de zeventiende eeuw maken deze steden wel zeer geschikt voor een eerste verkenning van de problematiek. De keuze voor juist deze steden en de genoemde onderzoeksperiode beperkte het beschikbare bronnenmateriaal tot de burgerboeken. We moeten dus steeds voor ogen houden dat het onderzoek niet betrekking heeft op alle migranten, maar op een welbepaalde subgroep die bestaat uit (vrijwel uitsluitend mannelijke) nieuwe burgers. Van deze lieden is herkomst en beroep in de burgerboeken opgetekend.

Het onderzoek naar de vele honderden herkomstplaatsen maakte duidelijk dat omstreeks het midden van de zestiende eeuw Antwerpen en Amsterdam migranten over globaal dezelfde afstanden aantrokken, maar zij kwamen wel uit heel andere gebieden. Beide steden rekruteerden migranten in de omgeving – het hertogdom Brabant in het geval van Antwerpen en Holland in het geval van Amsterdam – en daarnaast uit streken waar handelscontacten mee bestonden. Vanwege de specialisatie in het *gateway* systeem in de Nederlanden overlapt die invloedssferen elkaar slechts in beperkte mate.

Met de Beeldenstorm en Opstand brak na het midden van de zestiende eeuw in de Nederlanden een periode aan van geweld en economische ontwrichting. De herstructurering van de ruimtelijke economie tijdens deze jaren had voor de Antwerpse economie desastreuze gevolgen. Die vertaalden zich in een regionalisering van de migrantenstroom. Migrantten kwamen nu in toenemende mate uit de Zuidelijke Nederlanden en het aandeel van de langeafstandsmigratie nam scherp af. Tegelijkertijd bleven de contacten met de verafgelegen gebieden wel in stand. De omvang van het attractiegebied kromp dus niet plotseling ineen. Dat zou pas op veel langere termijn gebeuren. Een vergelijkbaar patroon is ook voor Brugge en voor het Zuid-Duitse Schwäbisch Hall geconstateerd. Als verklaring van dit fenomeen is ondermeer gewezen op het bestaan van migrantennetwerken die, ook nadat de omstandigheden in de vestigingsgebieden in negatieve zin waren gewijzigd, continuïteit gaven aan de migrantenstromen. De veranderende economische functie van Antwerpen en de regionalisering van het attractiegebied worden weerspiegeld in het dalende belang van de handelssector onder de nieuwe burgers. In toenemende mate werd Antwerpen een stad van (luxe)nijverheid en de verzorgende sector. In sociaal opzicht vertaalde zich dit in een afnemend belang van ongeschoolden in de stroom van nieuwe burgers. Wanneer deze tendens ook gold voor andere migranten dan degenen in de burgerboeken, dan zal de sociale structuur van de stad zich op den duur gewijzigd hebben.

In Amsterdam liep het heel anders. Daar was geen sprake van regionalisering van het attractiegebied, maar van internationalisering. Het gebied waar de stad zijn nieuwe bur-

gers vond, werd in de periode van snelle economische groei veel groter, maar volgde ook toen het reeds bestaande patroon van de handelsstromen. Anders dan wel wordt betoogd over de huidige migratiestromen uit de derde wereld naar de eerste, was er geen sprake van een situatie waarin de commerciële expansie van de Amsterdamse – of Hollandse – economie de samenleving in de expulsieregieden ontworchtte en daarmee als het ware zelf de migratiestromen genereerde. De meer algemene vraag naar het effect op migratie van de intensivering van handelscontacten en toenemende regionale specialisatie in Europa tijdens de ‘lange zestiende eeuw’, laat zich vooralsnog niet beantwoorden. En dat geldt ook voor het effect van zaken als bevolkingsgroei, proletarisering, oorlogsgeweld en godsdiensttwisten. Voor werkelijk nieuwe inzichten is daarom dringend behoefte aan meer regionaal of zelfs lokaal onderzoek in de expulsieregieden.

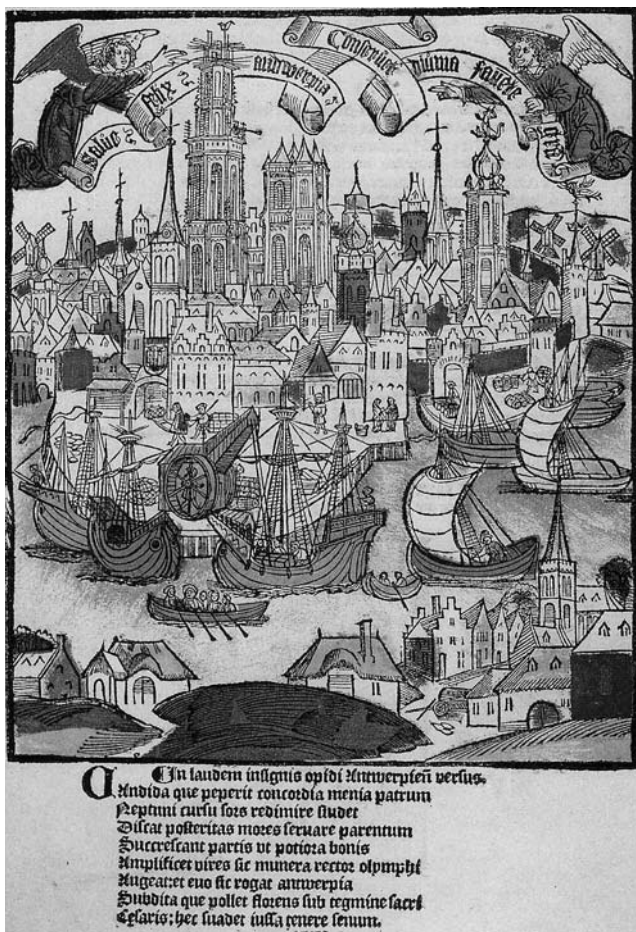
Over de plaatsen van bestemming is meer bekend. Zo is duidelijk dat in Amsterdam in de jaren van snelle economische en demografische groei relatief meer nieuwe burgers ongeschoold waren dan voorheen het geval was. In werkelijkheid nam het aandeel van ongeschoolden onder de migranten nog veel sterker toe dan uit de burgerboeken blijkt. Ongeschoolden zijn in de burgerboeken immers ondervetegenwoordigd. De toename van het aandeel ongeschoolden onder de nieuwe burgers in Amsterdam, sluit aan bij wat Sassen opmerkt over de huidige migratieproblematiek. Zij stelt dat de dynamische sectoren van een economie direct en indirect een grote vraag naar ongeschoolde en laagbetaalde arbeid genereren en dat dit typisch de banen zijn waarin veel migranten terechtkomen. Daarnaast benadrukt ze dat de dynamische sectoren vooral te vinden zijn in grote steden.⁵⁹

Wanneer deze bevindingen ook gelden voor de vroegmoderne tijd – en ik zie vooralsnog geen redenen waarom dat niet het geval zou zijn – dan zijn de tegengestelde ontwikkelingen in Antwerpen en Amsterdam onderdeel van een algemener patroon. In Antwerpen stagneerde de internationale handel, in die tijd de meest dynamische sector van de stedelijke economie, en als gevolg daarvan nam ook de vraag naar ongeschoolde migrantenarbeid af. De stad ‘verburgerlijkte’. Amsterdam daarentegen, ging vanaf het einde van de zestiende eeuw een tijd in van krachtige commerciële expansie en deze riep een grote vraag naar ongeschoolde migrantenarbeid in het leven. Het is inderdaad in de scheepvaart en in aanverwante activiteiten in havens, op kaden en bij opslag en transport dat veel ongeschoolde nieuwkomers emplooi vonden. De kapitalen die in de handel werden verdiend, riepen bovendien ook een grote vraag naar persoonlijke diensten in het leven. Zo vonden groeiende aantallen ongeschoolde vrouwen uit binnen- en buitenland werk als dienstbode in Amsterdamse huishoudens. In deze visie zijn economische dynamiek, ongeschoolde arbeid en migratie onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Door de komst van zoveel ongeschoolden veranderde de sociale structuur van de stad ingrijpend. Ik zie die groei van de stedelijke onderlaag niet bij voorbaat als betreurenswaardig. In het vroegmoderne Europa ontsnapten enkele regio's voor korte of langere tijd aan de Malthusiaanse spanning tussen bevolkingsomvang en bestaansmiddelen. De basis van hun bloei was vaak instabiel en groei kon eenvoudig omslaan in stagnatie en achteruitgang. Maar dat neemt niet weg dat deze regio's in hun goede jaren kansen boden die elders ontbraken. Zeer velen hebben die kansen onderkend, zijn naar deze gebieden getrokken en hebben er het beste van proberen te maken. Problemen ontstonden

59 Sassen, *The mobility of Labor*, 127 en volgende.

Afbeelding 5: Gezicht op Antwerpen. Uit: *Antwerpen. Verhaal van een metropool*, p. 155; bezit Katholieke Universiteit Leuven.

pas in alle hevigheid wanneer de economische groei stagneerde, gevestigden hun positie veilig stelden ten koste van nieuwkomers en het toch al rudimentaire stelsel van sociale voorzieningen de stroom van behoeftigen niet kon opvangen. Tot het midden van de zeventiende eeuw lijkt daarvan in Amsterdam geen sprake te zijn geweest.

De microcontext van stedelijke groei*

Posities en trajecten van immigranten op de Antwerpse arbeidsmarkt in de tweede helft van de achttiende eeuw

Migranten vormden een wezenlijk onderdeel van het stadsleven in het vroegmoderne Europa. Doordat de meeste steden meer sterften dan geboorten lieten optekenen, was een permanente instroom van nieuwkomers nodig om het inwonertal op peil te houden – en een veelvoud daarvan om te groeien. Een snel groeiende stad bestond doorgaans voor meer dan de helft uit inwijkelingen, terwijl dit aandeel in een min of meer stabiele bevolking kon oplopen tot ruim dertig procent.¹ Dit permanente komen en gaan van arbeiders, dienstpersoneel, handelaars en ambachtslui vervulde een sleutelrol in de ontwikkeling van arbeids- en goederenmarkten, en was onmisbaar voor de werking van de stedelijke economie.² Hoewel de precieze demografische bijdrage van inwijkelingen onderwerp blijft van discussie, wordt algemeen erkend dat de fluctuaties in stedelijke bevolkingscijfers tussen 1500 en 1800 in eerste instantie werden bepaald door migraties.³

Migranten zelf verplaatsten zich uiteraard niet om stedelijke geboortetekorten te compenseren of de werking van de stedelijke arbeidsmarkt te optimaliseren, maar omwille van tastbare vooruitzichten op werk, inkomsten of een carrière. De concrete kansen die een stad potentiële immigranten kon bieden op sociaal-economisch vlak waren met andere woorden bepalend voor de richting en de schaal van verstedelijkingsprocessen in de vroegmoderne periode.⁴ Toch heeft deze sociaal-economische microcontext van stedelijke groei heel wat minder aandacht gekregen dan de puur demografische of structurele thematiek. In vele modelmatige beschouwingen blijft de band tussen de structurele voorwaarden voor stedelijke groei (zoals de inkomensverdeling tussen stad en platteland) en de concrete migratiebewegingen waardoor de groei tot stand kwam, impliciet.⁵ De historische kennis over de posities die migranten innamen op de stedelijke arbeidsmarkt in de vroegmoderne periode is vooralsnog beperkt, en de discussie over de verschillende factoren die deze posities bepaalden is pas sinds kort goed op gang gekomen. Deze bijdrage ambieert allesbehalve uitsluitel te geven over alle mogelijke aspecten van deze problematiek. Wel beoogt zij door middel van een uitgewerkte casestudie enig inzicht te verschaffen in de mechanismen die de posities van migranten op de stedelijke arbeidsmarkt bepaalden, en licht te werpen op de manoeuvreerruimte die daarbij overbleef voor per-

* Met dank aan Hugo Soly, Catharina Lis en de referenten voor hun kritische en constructieve commentaren op eerdere versies van dit artikel.

1 L.P. Moch, *Moving Europeans. Migration in western Europe since 1650* (Bloomington & Indianapolis 2003) 44.

2 J. de Vries, *European urbanization, 1500-1800* (Londen 1984) 200 e.v.; Moch, *Moving Europeans*, 43 e.v.

3 Onder meer A. Sharlin, 'Natural decrease in early modern cities. A reconsideration', *Past and present*, 79 (1978) 126-138, 126 n.123, 128. Zie ook de Vries, *European urbanization*, 179-198, 200.

4 Cf. de Vries, *European urbanization*, 200, 214-231; Moch, *Moving Europeans*, 46.

5 Onder meer P.M.M. Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant, 1700-1900* (Nijmegen 1981); P.M. Hohenberg en L.H. Lees, *The making of urban Europe, 1000-1994* (Londen 1995) 107-120, 379-380; B. Blondé, *Een economie met verschillende snelheden. Ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk, ca 1750-ca 1790* (Brussel 1999).

soonlijke en collectieve strategieën op het vlak van onder meer sociale mobiliteit. Op het eerste gezicht vormt het laat-achttiende-eeuwse Antwerpen geen voor de hand liggende casus, gezien de relatief beperkte aantrekkingskracht die van de sterk verarmde stad in deze periode uitging. Precies de sterk begrensde opties van migranten op de Antwerpse arbeidsmarkt maken de casus echter bij uitstek geschikt om de manoeuvreerruimte te belichten tussen structurele beperkingen enerzijds en persoonlijke trajecten anderzijds. Om de opzet van dit artikel te verduidelijken, zal de centrale probleemstelling eerst worden gesitueerd in het bredere historiografische debat omtrent de factoren die de posities van migranten op de stedelijke arbeidsmarkt konden beïnvloeden.

Migranten op de stedelijke arbeidsmarkt

Uit verschillende studies blijkt dat de beroepsstructuur van de migrantenbevolking in een vroegmoderne stad doorgaans sterk afweek van die van de autochtone bevolking.⁶ Over de precieze factoren die deze verschillen in arbeidsmarktposities bepaalden, bestaat evenwel weinig eenstemmigheid. In de huidige discussie, die zich overigens niet beperkt tot de vroegmoderne periode, staan drie thema's centraal: lokale gelegenheidsstructuur, kenmerken van de herkomstgebieden, en sociale migratienetwerken.

Een eerste punt van discussie draait om de vraag in hoeverre de samenstelling van de migrantenbevolking en hun beroepsmatige oriëntatie werden bepaald door de mogelijkheden om in de stad aan de slag te kunnen en een inkomen te verwerven. Die mogelijkheden hingen enerzijds samen met het economisch profiel van de stad en anderzijds met de formele en informele toegangsbeperkingen tot sommige beroepen, uitgaande van onder meer ambachtsgilden en lokale gewoonten.⁷ Dat de reële kansen om in de stad werk te vinden *een* invloed hadden op het aantal en het soort migranten die werden aangetrokken, staat buiten kijf. Elke stad trok in de praktijk een andere groep migranten aan, die in meer of mindere mate afgestemd was op de specificiteiten van haar arbeidsmarkt. Centra van zware nijverheid in een fase van vroege industrialisering trokken bijvoorbeeld vooral mannen aan, terwijl regionale verzorgingscentra met een uitgebouwde dienstensector een sterk vrouwenoverschot boekten onder hun inwijkelingen.⁸ De

6 Onder meer M. Garden, *Lyon et les Lyonnais au 18e siècle* (Parijs 1970) 51-67; J.-P. Poussou, *Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIIIe siècle. Croissance économique et attraction urbaine* (Parijs 1983) 25-36, 114-149; D. Souden, 'Migrants and the population structure of later seventeenth-century provincial cities and market towns', in: P. Clark (red.), *The transformation of English provincial towns, 1600-1800* (Londen 1985) 133-168, 140, 146-147; A. Knotter en J.L. van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt te Amsterdam in de 17e eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 13:4 (1987) 403-431; J. Ehmer, 'Worlds of mobility. Migration patterns of Viennese artisans in the eighteenth century', in: G. Crossick (red.), *The artisan and the European town, ca. 1500-1900* (Aldershot 1997) 172-199, 179-188; R. Rommes, *Oost, west, Utrecht best? Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht (begin 16de-begin 19de eeuw)* (Amsterdam 1998) 151-171; L. Lucassen en B. de Vries, 'The rise and fall of a West-European textile-worker migration system. Leiden, 1586-1700', in: G. Gayot en P. Minard (red.), *Les ouvriers qualifiés de l'industrie (16e-20e siècle). Formation, emploi, migrations* (Lille 2001) 23-42; E. Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuwse Amsterdam* (Hilversum 2005) Hoofdstuk 6.

7 P. Clark, 'Migrants in the city. The process of social adaptation in English towns, 1500-1800', in: P. Clark en D. Souden (red.), *Migration and society in early-modern England* (Londen 1987) 267-291, 277-278; E. Morawska, *Insecure prosperity. Small-town Jews in industrial America, 1890-1940* (Princeton 1996) 31-33; Rommes, *Oost, west, Utrecht best?*, 133-151; L. Lucassen en F. Vermeulen, *Immigranten en lokale arbeidsmarkt. Vreemdelingen in Den Haag, Leiden, Deventer en Alkmaar (1920-1940)* (Amsterdam 1999) 1-3; M. Schrover, 'Potverkopers, vijlenkappers, winkeliers en stukadoors. Nichevorming onder Duitse migranten in de negentiende-eeuwse stad Utrecht', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 26:4 (2000) 281-305, 284-285.

8 Souden, 'Migrants and the population structure', 158-160; R. Lee, 'Urban labor markets, in-migration, and demographic growth: Bremen, 1815-1914', *Journal of interdisciplinary history*, 30:3 (1999) 437-474; P. Bourdelais, 'Demo-

mate waarin aard en volume van de instroom afgestemd waren op de lokale vraag naar arbeid, is evenwel niet vanzelfsprekend. Naast de lokale 'gelegenheidsstructuur' speelden immers ook de kenmerken van de herkomstgebieden en de sociale netwerken onder migranten een belangrijke rol in hun opties en keuzes op de stedelijke arbeidsmarkt.

Een tweede centraal punt van discussie is dan ook in hoeverre de kenmerken van het herkomstgebied van invloed waren op de samenstelling van de instroom en op de beroepen van migranten. Hierbij gaat het enerzijds om de impact van mogelijke afstotingsfactoren, en anderzijds om de rol van regionale patronen van beroepsspecialisering. Hoe sterker *push*-factoren doorwogen in de beslissing om te migreren, zo gaat de redenering, hoe minder de inwijking op de lokale gelegenheidsstructuur was afgestemd. Zo worden zogenaamde vagebonden uit het zestiende-eeuwse Engeland in de historische literatuur opgevoerd als typevoorbeelden van ontwortelde *subsistence migrants*, die veeleer werden afgestoten door negatieve ontwikkelingen in hun herkomstgebied dan aangetrokken door concrete uitzichten op werk, en die het daarom veel slechter deden op de lokale arbeidsmarkt dan zogenaamde *betterment migrants* uit de meer nabije omgeving.⁹ Daarnaast konden lokale of regionale patronen van beroepsspecialisering een belangrijke rol spelen in de posities van migranten op de arbeidsmarkt. Hierbij gaat het in essentie om vormen van lokale expertise die migranten een comparatief voordeel verschaffen voor het uitoefenen van bepaalde beroepen. Zo hangt het feit dat de meeste strohoedenmakers in negentiende-eeuwse Belgische en Nederlandse steden afkomstig waren uit een handvol dorpjes in de Jekervallei nabij Luik samen met de uitzonderlijke activiteit die deze dorpjes ontwikkelden in deze specifieke nijverheidstak.¹⁰ Andere voorbeelden van lokale en regionale specialisering zijn onder meer de steenbakkers uit Lippe,¹¹ de potverkopers uit het Duitse Westerwald,¹² en de ketelslagers uit de Auvergne.¹³ Zelfs in zulke typische gevallen van lokale specialisering is het echter moeilijk een onderscheid te maken tussen expertise en sociale netwerken. Zodra een sterke migrantenaanwezigheid in bepaalde beroepen gevestigd was, werd zij immers dikwijls door patronen van kettingmigratie in stand gehouden.¹⁴ Dit sluit aan bij het derde punt van discussie, met name de precieze rol van sociale netwerken bij het verklaren van migratiepatronen en arbeidsmarktposities.

In de praktijk vond vrijwel alle migratie plaats via sociale netwerken: mensen migreerden dikwijls naar een bepaalde plek omdat zij daar iemand kenden, zoals een familielid, dorps- of streekgenoot, of omdat ze op een andere manier vertrouwd waren met

graphic changes in European industrializing towns. Examples and elements for comparison', *History of the family*, 5:4 (2000) 363-372, 363-364; Moch, *Moving Europeans*, 131-143.

9 P. Clark, 'The migrant in Kentish towns, 1580-1640', in: P. Clark en P. Slack (red.), *Crisis and order in English towns, 1500-1700. Essays in urban history* (Londen 1972) 117-163; P. Slack, 'Vagrants and vagrancy in England, 1598-1664', *Economic history review*, 27:3 (1974) 360-379; P. Clark en D. Souden, 'Introduction', in: P. Clark en D. Souden (red.), *Migration and society in early modern England* (Londen 1987) 11-48, 22-38.

10 A. Cottaar en L. Lucassen, 'Naar de laatste Parijse mode. Strohoedenmakers uit het Jekerdal in Nederland 1750-1900', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (2001) 45-82.

11 P. Lourens en J. Lucassen, *Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung. Die lippischen Ziegler in 18. und 19. Jahrhundert* (Osnabrück 1999).

12 Schrover, 'Potverkopers, vijlenkappers, winkeliers en stukadoors', 300.

13 A. Poitrineau, 'Aspects de l'émigration temporaire et saisonnière en Auvergne à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 9 (1962) 5-50, 11-23; A. Poitrineau, *Remues d'hommes. Essai sur les migrations montagnardes en France aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Parijs 1983) 126-130.

14 Schrover, 'Potverkopers, vijlenkappers, winkeliers en stukadoors', 294-299.

de plaats van bestemming. Het belang van deze sociale migratiekanalen verklaart in hoge mate het *distance-decay-effect*, de omgekeerde relatie tussen afstand en aantal migranten dat algemeen in migratiepatronen wordt geobserveerd. Eerder dan reële kilometers speelt vooral de 'sociale' afstand, met name de graad van vertrouwdheid met de plaats van bestemming, een belangrijke rol.¹⁵ Zo reikte bijvoorbeeld het rekruteringsgebied van een rivierstad meestal veel verder langs de loop van die rivier dan naar het binnenland toe, omdat de handelsstromen en sociale contacten verder ontwikkeld waren over water dan over land.¹⁶ Via de sociale, commerciële en politieke interacties tussen plaats van herkomst en plaats van bestemming werd migratie-informatie over bijvoorbeeld werkgelegenheid verspreid.¹⁷ Via informele patronen van rekrutering kwamen nieuwkomers dan ook dikwijls in dezelfde beroepen terecht als hun voorgangers. Hierbij speelde dus niet alleen, of zelfs niet in de eerste plaats, een bepaalde expertise of regionale specialisatie een rol, maar eerder vormen van informele controle over de toegang tot bepaalde segmenten van de arbeidsmarkt.¹⁸ Een illustratie van het schemerveld tussen regionale specialisering en sociale netwerken biedt de huidige discussie over migrantenberoepen in het zeventiende-eeuwse Amsterdam. Waar Knotter en Van Zanden in hun pionierstudie argumenteerden dat de arbeidsmarktposities van de Amsterdamse inwijkelingen in deze periode vooral bepaald werden door patronen van regionale specialisatie, betoogden Kuijpers en recent ook Lesger dat de rol van sociale netwerken en informatiestromen in vele gevallen van groter belang was om de samenhang tussen herkomstgebied en beroepsactiviteit te verklaren, tenminste waar het ging om weinig specialistische activiteiten, zoals die van kleermaker, varensgezel of bakker.¹⁹

In laatste instantie was de rol van sociale migratiekanalen, de derde rekruteringsfactor, waarschijnlijk doorslaggevend bij het tot stand brengen en onderhouden van concrete patronen van migratie en beroepsoriëntatie. Dit houdt in dat een kleine initiële voor sprong en zelfs toeval bepalend kon zijn voor de uitbouw van een sterk regionaal marktaandeel in bepaalde beroepsactiviteiten. Anderzijds waren de mogelijke variaties van een eventuele toevalsfactor niet eindeloos. De meeste sociale netwerken hadden een lange traditie, die terugging op een min of meer functionele relatie tussen de professionele achtergrond van de migranten in kwestie en de arbeidsmogelijkheden in de stad. Bovendien bestonden migratienetwerken zelden op zich, maar waren zij op een of andere manier ingebed in bredere sociale, commerciële en politieke interacties tussen plaats van herkomst en plaats van bestemming, die de reis- en informatiekosten verlaagden.

Kortom, de rol en ook het succes van migratienetwerken hingen af van de reële vraag naar bepaalde kwalificaties in de stad, van de mate waarin deze kwalificaties aanwezig

15 Cf. S. Sassen, 'Immigration and local labor markets', in: A. Portes (red.), *The economic sociology of immigration. Essays on networks, ethnicity and entrepreneurship* (New York 1995) 87-127; S.A. Wegge, 'Chain migration and information networks: Evidence from nineteenth-century Hesse-Cassel', *Journal of economic history*, 58:4 (1998) 957-987.

16 Cf. Poussou, *Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIIIe siècle*, 80-81; C. Lesger, 'Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten in de Nederlanden in de Vroegmoderne Tijd', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 3:1 (2006) 3-23, 8-11.

17 Cf. Moch, *Moving Europeans*, 15-16.

18 A. Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle 1991) 15-16; Schrover, 'Potverkopers, vijlenkappers, winkeliers en stukadoors', 294-300; Kuijpers, *Migrantenstad*, 217; Lesger, 'Informatiestromen en de herkomstgebieden', 5-6.

19 Knotter en van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt'; Kuijpers, *Migrantenstad*, Hoofdstuk 6; Lesger, 'Informatiestromen en de herkomstgebieden'.

waren in de herkomstgebieden, en van de mate waarin die herkomstgebieden waren ingebed in de bredere ruimtelijke netwerken van de stad. Zo kan de sterke Duitse aanwezigheid in het bakkersambacht van het zeventiende-eeuwse Amsterdam inderdaad niet worden herleid tot een uitgesproken expertise op het vlak van broodbakken in de Duitse landprovincies, en moet in eerste instantie worden gekeken naar de rol van kettingmigratie om dit concrete geval te verklaren.²⁰ Anderzijds was deze beroepsoriëntatie ook weer niet zo toevallig dat ze evengoed door pakweg migranten uit het Spaanse binnenland had kunnen worden gerealiseerd, ten eerste omdat – vraagt de invloed van verschillen in push-factoren – de bakkersgewoonten in centraal Spanje minder aanleunden bij de broodtradities in Amsterdam, en ten tweede omdat de ondersteunende sociale netwerken tussen Amsterdam en het Spaanse binnenland veel minder ontwikkeld en moeilijker te onderhouden waren dan met de Duitse grensgebieden.²¹ In die zin kunnen sociale migratiecircuits als bepalend worden beschouwd bij het verklaren van specifieke vormen van beroepsspecialisering, maar dan enkel *in laatste instantie*, dus binnen de beperkingen van de lokale gelegenheidsstructuur, van de kenmerken van de herkomstgebieden, en van de ruimtelijke inbedding van de stad in kwestie. Het geheel van deze factoren definieerde op zijn beurt de manoeuvreerruimte die overbleef voor de invloed van persoonlijke en familiale achtergronden, aspiraties en strategieën op individuele migratietrajecten.²²

Nu de belangrijkste vraagstukken uit de historiografie zijn uiteengezet, komt Antwerpen aan bod. Dit artikel focust in eerste instantie op de interacties tussen de lokale context, de bredere achterlandrelaties en de kenmerken van herkomstgebieden ter verklaring van de arbeidsmarktposities van Antwerpse inwijkelingen – dit niet alleen omdat het gebruikte bronnenmateriaal weinig rechtstreekse informatie verschaft over concrete migratienetwerken, maar ook omdat de rol van deze netwerken gezien wordt als zich situerend binnen de beperkingen opgelegd door de genoemde factoren. In tweede instantie wordt aandacht geschonken aan de individuele manoeuvreerruimte binnen de gestelde beperkingen, en de gevolgen daarvan voor de sociaal-economische status en sociale mobiliteit van Antwerpse inwijkelingen. Zijdelings wordt daarbij ook de mogelijke rol van sociale en familiale netwerken besproken. Het bronnenmateriaal voor deze analyse wordt aangeleverd door de bekende volkstelling van 1796. Van een vijfduizendtal migranten uit de eerste en vierde wijk werden een aantal belangrijke socio-geografische gegevens (zoals leeftijd, beroep, plaats van herkomst en datum van inwijking) in een dataset samengebracht en geanalyseerd.²³ Het diepgaande onderzoek van De Belder omtrent de sociaal-economische structuur van Antwerpen in 1796, dat ondermeer stoelt op een gedetailleerde analyse van de tellingsgegevens voor de gehele stad, biedt niet alleen een belangrijke inhoudelijke leidraad, maar ook directe mogelijkheden tot vergelijkingen tussen inwijkelingen en lokaal geboren. ²⁴ Een belangrijke meerwaarde van de bron in vergelijking met de ondertrouw- of huwelijksakten die meestal worden ge-

²⁰ Zoals Kuijpers, *Migrantenstad*, 214-244, en Lesger, 'Informatiestromen en de herkomstgebieden', 14-17, betogen.

²¹ Cf. over de rol van ondersteunende ruimtelijke interacties: Lesger, 'Informatiestromen en de herkomstgebieden', 15-17.

²² Cf. het macro-meso-micro-model zoals beschreven door Moch, *Moving Europeans*, 6-9, 13-16.

²³ Stadsarchief Antwerpen [SAA], Modern Archief [MA], Bevolkingszaken [BZA], D 1-5, Telling Jaar IV. Zie de appendix voor een korte methodologische toelichting.

²⁴ J. De Belder, 'Elementen van sociale identiteit van de Antwerpse bevolking op het einde van de 18de eeuw: een kwantitatieve studie' (Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1974). Zie ook appendix.

101

102

CANTON D'ANVERS
des Deux Brévières

RECENSEMENT GÉNÉRAL

DE LA POPULATION D'ANVERS.

NOMS		PRÉNOMS ET NOMS		ÉTAT	
NÉE		NÉE		NÉE	

Afbeelding 1: Hoewel interpretatie en verwerking de nodige problemen stellen, biedt de telling van 1796 een bevoorrecht zicht op de Antwerpse sociaal-economische structuren van de tweede helft van de achttiende eeuw, dat zonder precedent is qua schaal en detail van de aangeleverde informatie. Hier een extract uit de telling van de Wijngaardstraat: SAA, MA, BZA, DI, cahier 3.

bruikt in onderzoek naar vroegmoderne stadsmigratie, is dat de telling een veel vollediger zicht op de migrantenbevolking biedt. Bovendien komt door de vermelding van jaar van inwijking ook de duur van verschillende migratiepatronen in beeld.

De opbouw van het artikel is als volgt. Eerst wordt de Antwerpse context geschetst en wordt een aantal basiskennmerken van het stedelijke rekruteringspatroon, zoals aantallen, geslacht, leeftijd en herkomst, in kaart gebracht. Vervolgens wordt de globale beroepsstructuur van de migrantenbevolking vergeleken met die van de autochtone bevolking, en worden factoren naar voren geschoven die de geobserveerde verschillen kunnen verklaren. De laatste paragraaf evalueert de sociaal-economische status en de sociale mobiliteit van de Antwerpse inwijkelingen, teneinde meer licht te werpen op het relatieve 'succes' van hun beroepsmatige oriëntatie. Daarbij wordt expliciet aandacht besteed aan de interne heterogeniteit onder inwijkelingen in termen van hun geografische, sociaal-economische en familiale achtergrond en van de duur van hun verblijf.

De Antwerpse aantrekking in kaart gebracht

In vroegmoderne stadsmigratie wordt meestal een positief verband geobserveerd tussen afstand tot en grootte van de plaats van herkomst enerzijds en niveau van beroepsspecialisering anderzijds. Hierbij vielen twee belangrijke circuits te onderscheiden: een 'verticaal' circuit dat veelal weinig specialistische werkers, leerjongens en dienstmeisjes uit het rurale en kleinstedelijke achterland naar de stad bracht en een 'horizontaal' circuit waarin gespecialiseerde ambachtslui en witteboordwerkers over grotere afstanden tus-

sen verschillende steden bewogen.²⁵ Waar de fundamentele reden voor het bestaan van deze verschillende circuits lag bij de relatieve schaarste van bepaalde kwalificaties in relatie tot de lokale vraag naar arbeid – goudsmiden waren minder dik gezaaid op het platteland dan timmerlui – situeerde de directe reden zich eerder bij verschillen in aard van en toegang tot de gebruikte migratiekanalen: waar geschoolde ambachtslui en andere *up-market* migranten meestal toegang hadden tot uitgebreide en verreikende netwerken en informatiebronnen, ondermeer via handelscontacten of professionele organisaties, waren de migratiecircuits van personen op een lagere trap van de maatschappelijke ladder meestal beperkter, diffuser en sterker ingebed in bredere ruimtelijke interacties.²⁶ Hoewel hierop opmerkelijke uitzonderingen bestonden afhankelijk van de lokale gelegenheidsstructuur, waren de verticale circuits dikwijls de belangrijkste in kwantitatieve termen – een weerspiegeling van de grote vraag naar on- en halfgeschoolde handarbeid inherent aan vrijwel alle preïndustriële productieprocessen.²⁷ Naargelang van de grootte van de stad en de reikwijdte van haar achterlandrelaties, kon het verticaal rekruteringsgebied zich beperken tot het omliggende platteland dan wel zich uitstrekken over verschillende regio's, zoals in het geval van metropolen als Amsterdam of Londen.²⁸

Tegen de tweede helft van de achttiende eeuw had Antwerpen nog maar weinig over van de grandeur van haar gouden zestiende eeuw. Met om en nabij de 50.000 inwoners bedroeg het inwonertal ongeveer de helft van dat in de zestiende-eeuwse hoogtijdagen, en stond de stad op het niveau van een uit de kluiten gewassen regionaal centrum in een traditioneel sterk verstedelijkt gebied. Handelsactiviteiten leden niet alleen onder de afsluiting van de Schelde, maar ook onder een geografische 'periferalisering' ten aanzien van de sterk oost-west georiënteerde commerciële wederopleving van de Oostenrijkse Nederlanden. De stedelijke luxenijverheden, die in de zeventiende eeuw nog een belangrijke positie innamen op de internationale markt, waren in de eerste helft van de achttiende eeuw ten onder gegaan in het licht van een dalende binnenlandse vraag, verhoogd protectionisme in de omliggende landen en gestegen invoer. Tegen de tweede helft van de achttiende eeuw was de Antwerpse stedelijke economie volledig gedomineerd door laag-betaalde arbeidsintensieve textielnijverheden, doorgaans georganiseerd op een *putting-out* basis, die relatief goedkope stoffen produceerden voor een voornamelijk binnenlandse markt. De meest succesvolle van deze branches, met name de productie van kant en van gemengde stoffen, kapitaliseerden het sterkst op het reservoir aan goedkope kinder- en vrouwenarbeid dat de verarmde Antwerpse bevolking ten overvloede in aanbod had.²⁹

25 Poussou, *Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIIIe siècle*, 63-150; P. Clark, 'Migration in England during the late seventeenth and early eighteenth centuries', in: P. Clark en D. Souden (red.), *Migration and society in early modern England* (Londen 1987) 213-252, 221-226; Clark en Souden, 'Introduction', 22-35; J.-P. Poussou, 'Mobilité et migrations', in: J. Dupâquier (red.), *Histoire de la population française, Vol. 2: De la Renaissance à 1789* (Parijs 1988) 99-143, 116-120; Ehmer, 'Worlds of mobility', 182-183; I.D. Whyte, *Migration and society in Britain, 1550-1830* (Basingstoke 2000) 67-71; Moch, *Moving Europeans*, 47-49. Vgl. J. Patten, 'Patterns of migration and movement of labour to three pre-industrial East-Anglian towns', in: P. Clark en D. Souden (red.), *Migration and society in early modern England* (Londen 1987) 77-106; P. Kooij, 'Migrants in Dutch cities at the end of the nineteenth century', in: D. Menjot en J.-L. Pinol (red.), *Les immigrants et la ville. Insertion, intégration, discrimination (XIIe-XXe siècles)* (Parijs 1996) 193-206.

26 Zie onder meer Ehmer, 'Worlds of mobility', 188-194.

27 Poussou, 'Mobilité et migrations', 116-120; Moch, *Moving Europeans*, 46-47.

28 Cf. Knotter en van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt'; Whyte, *Migration and society*, 68, 71-81; Kuijpers, *Migrantenstad*, 85-92.

29 L. Michielsen, 'De handel', in: *Antwerpen in de achttiende eeuw. Instellingen, economie, cultuur* (Antwerpen 1952) 94-122; C. Lis, 'Sociale politiek in Antwerpen, 1779. Het controleren van de relatieve overbevolking en het reguleren

Met weinig bloeiende activiteiten buiten de laagbetaalde textielnijverheid en een sterk verarmde bevolking trok Antwerpen relatief weinig migranten aan in de tweede helft van de achttiende eeuw, groeide ze trager dan andere steden in het Hertogdom Brabant,³⁰ en beperkte haar rekruteringsstraal zich voornamelijk tot het directe rurale achterland. Van de Antwerpse bevolking ouder dan twaalf jaar was in 1796 27 percent buiten de stad geboren, tegenover 40 percent in het kleine Lier, 32 à 34 percent in Mechelen, en ca. 34 percent in Brussel.³¹ Vrouwen waren sterk in de meerderheid onder de inwijkelingen (60 percent) en versterkten daarmee het algemene vrouwenoverschot dat kenmerkend was voor de meeste vroegmoderne steden.³² Net zoals de nieuwe poorters uit de tweede helft van de achttiende eeuw,³³ hadden de Antwerpse immigranten globaal genomen een sterk ruraal-regionale achtergrond: maar liefst 68 percent van de immigranten was afkomstig uit dorpen die in 1800 minder dan 5.000 inwoners telden, bijna de helft (48 percent) was geboren binnen de grenzen van de huidige provincie Antwerpen, en driekwart (73 percent) was afkomstig van een 'groot-Brabants' rekruteringsgebied dat de huidige provincies Antwerpen, Brabant en Noord-Brabant omvat. Mannen kwamen gemiddeld van iets verder gelegen en dichterbevolkte plaatsen dan vrouwen, maar de verschillen waren niet uitgesproken. Hoewel de gemiddelde rekruteringsstraal aanzienlijk hoger lag bij stedelijke dan bij rurale migranten – de respectieve mediaanafstanden bedroegen 52 en 29 kilometer – was zelfs van de eerste groep een ruime meerderheid (60 percent) afkomstig uit de groot-Brabantse regio. Afgezien van een beperkte rurale aanlevering uit beide Limburgen, was rekrutering uit niet-Brabantse gebieden grotendeels beperkt tot belangrijke regionale centra zoals Maastricht, Roermond, Amsterdam, Gent, Luik en Charleroi.

In ruimtelijke termen was het Antwerpse rekruteringsgebied voornamelijk oostwaarts gesitueerd, en kwam het min of meer overeen met het gebied dat ook econo-

van de arbeidsmarkt', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 2 (1976) 146-166, 152-153; C. Lis, *Social change and the labouring poor. Antwerp, 1770-1860* (New Haven 1986) 6-16; A.K.L. Thijs, 'The river Scheldt closed for two centuries, 1585-1790', in: F. Suykens (red.), *Antwerp. A port for all seasons* (Deurne 1986) 169-278, 172-202; A.K.L. Thijs, *Van 'werkwinkel' tot 'fabriek'. De textielnijverheid te Antwerpen (einde 15de-begin 19de eeuw)* (Brussel 1986); Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 168-230; B. Blondé en H. Deceulaer, 'The port of Antwerp and its hinterland. Port traffic, urban economies and government policies in the 17th and 18th centuries', in: R. Ertesvåg, D.J. Starkey en A. Tove Austbø (red.), *Maritime industries and public intervention* (Stavanger 2002) 21-44.

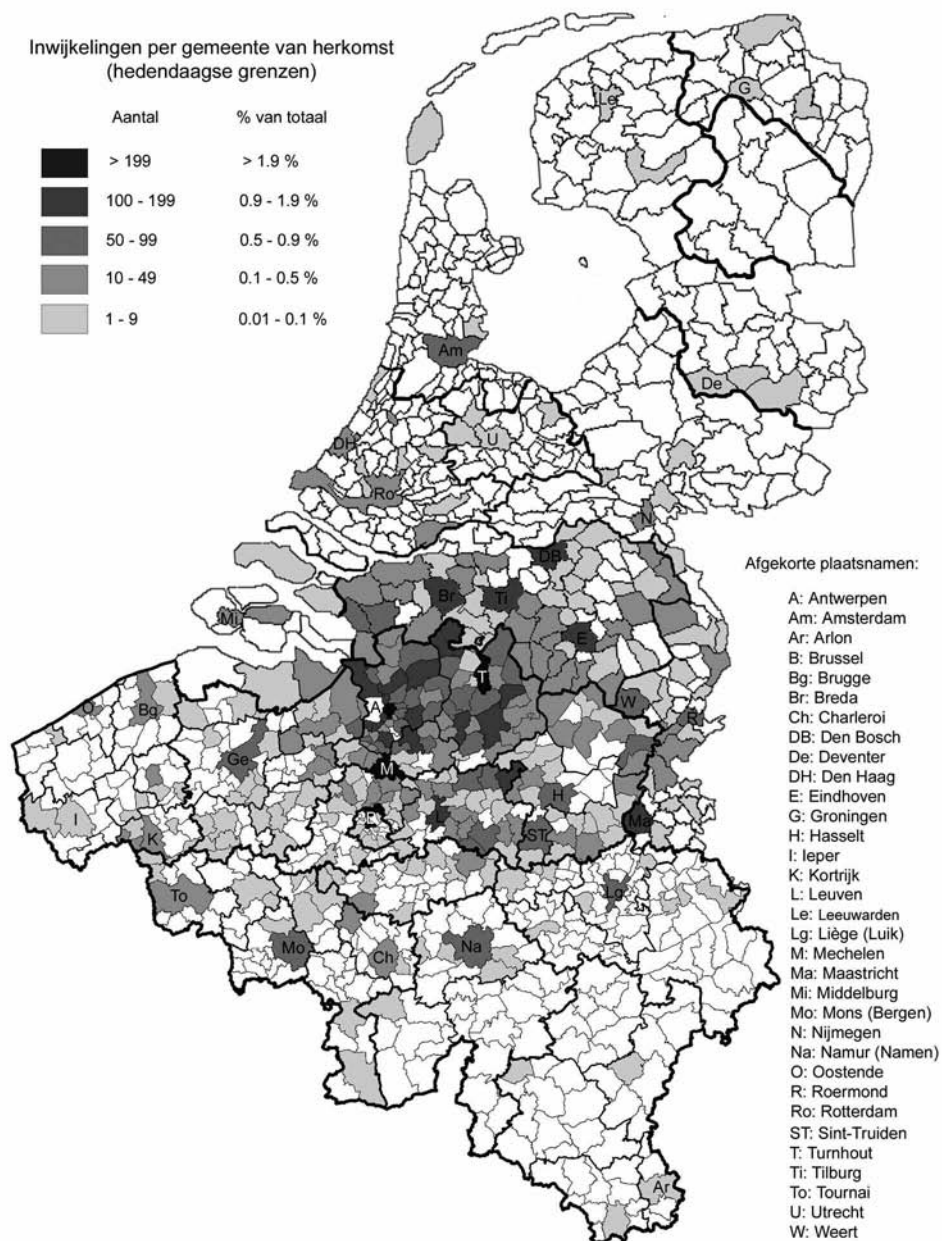
30 Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, passim.

31 J. Verbeemen, 'Mechelen in 1796. Demografische en sociaal-economische studie', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, (1954) 135-179, 140; C. Gyssels en L. van der Straeten, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in de provincie Antwerpen op het einde van het ancien régime* (s.l. s.d. [1990])

84. Het onwaarschijnlijk lage Brussels percentage van 21 percent bij A. Cosemans, *Bijdrage tot de demografische en sociale geschiedenis van de stad Brussel, 1796-1846* (Brussel 1966) 1-25, 81 is gebaseerd op onvolledige totalen, onrecht afgezet ten aanzien van de totalen inclusief kinderen, en gebruikt manifest onjuiste gegevens (vgl. bv. het vermelde aantal inwijkelingen in de eerste sectie met dat van R. Bruyninckx en M. De Metsenaere, 'De rekrutering van de Brusselse bevolking op basis van de telling van het jaar xi', *Taal en sociale integratie*, 4 (1981) 183-198, 187). Een herberekening van Cosemans' percentage voor de vier overige wijken waar het aantal migranten geteld werd levert een migrantenaandeel op van minstens 34 percent ten opzichte van de bevolking ouder dan twaalf.

32 J. Verbeemen, 'De werking van economische factoren op de stedelijke demografie der xviiie en der xviiiie eeuw in de Zuidelijke Nederlanden (Eerste deel)', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 34 (1956) 680-700; C. Brueneel, 'La population du duché de Brabant en 1755', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 58 (1975) 220-283, 232-235.

33 Cf. J. Verbeemen, 'Immigratie te Antwerpen', *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, Lustrumuitgave: De Brabantse stad (1959) 81-100; C. Brueneel, 'Les migrations entre villes et campagnes. L'exemple des Pays-Bas méridionaux', in: *Le migrazioni in Europa secc. XIII-XVIII* (Prato 1994) 501-532, 511-512; Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 133-136, 275-280.

Kaart 1: Herkomst van de Antwerpse migrantenbevolking in de telling van 1796.³⁴

³⁴ Weergegeven aantallen betreffen extrapolaties voor de hele stad gebaseerd op de gegevens voor de eerste en vierde wijk (zie appendix). 5 percent van de migrantenbevolking was afkomstig uit plaatsen buiten het bereik van deze kaart, waarvan 2.6 percent uit het huidige Duitsland en 1.4 percent uit het huidige Frankrijk. Voor het 'Belgische' deel van deze kaart: © Nationaal Geografisch Instituut, 2001.

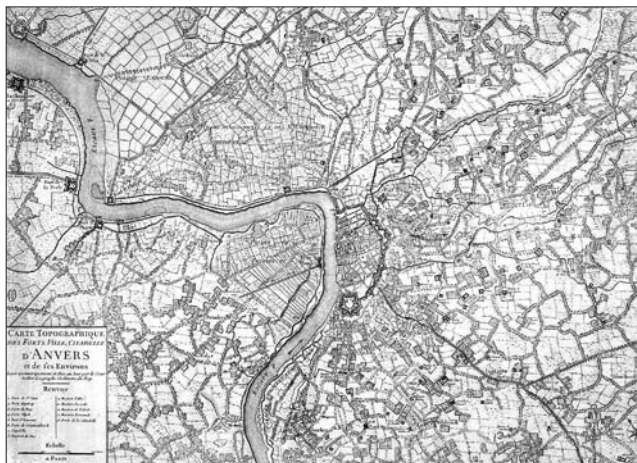
misch, commercieel en politiek gezien het voornaamste stedelijke achterland vormde.³⁵ Inwijking uit gebieden aan de overzijde van de Schelde was uiterst beperkt, terwijl ook ten zuiden van de Rupel de Antwerpse aantrekking klein was. Ter verklaring voor deze geringe *pull* in westelijke en zuidelijke richting kan enerzijds gewezen worden op de belangrijke politieke, sociale en economische afstand tussen het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant, en anderzijds op de concurrentie van andere stedelijke attractiepolen, zoals Sint-Niklaas en Gent in het westen, en Mechelen en Brussel in het zuiden. Daarnaast droegen respectievelijk de grote verspreiding van rurale nijverheden en een relatief productieve en gemengde landbouw bij tot een geringer niveau van emigratie uit deze gebieden.³⁶ Omgekeerd bestond het voornaamste rekruteringsgebied ten oosten van de stad, van de Antwerpse en Limburgse Kempen tot aan de Noord-Brabantse Peel, uit een relatief uitgestrekt heidegebied met arme zandgronden, marginale landbouw, onderontwikkelde rurale nijverheid, en geringe stedelijke concurrentie. De integratie van delen van de Noord-Brabantse provincie in dit regionaal rekruteringsgebied hing samen met de historische banden tussen beide regio's, de perifere situering van Noord-Brabant binnen de Republiek, en de afwezigheid van andere grote steden in de regio.³⁷ Daarnaast had ook de Brabants-Limburgse regio, gesitueerd rond de Dijle, de Demer en de Gete, een opmerkelijk aandeel in de Antwerpse immigranten. Hoewel de Middeleeuwse handelsroutes het gebied van een handvol kleinere stadjes voorzien hadden, deelde deze Hagelandse regio de relatief afgezonderde ligging, de beperkte grondkwaliteit en de afwezigheid van rurale nijverheid met de noordelijker gelegen Kempen. Door de loop van water- en landwegen waren de meeste plaatsen in deze regio bovendien beter verbonden in noordelijke richting dan met het westen van de huidige provincie Brabant.³⁸ Een derde kenmerk van het Antwerpse rekruteringsgebied was tenslotte het relatief grote belang van de dorpengordel onmiddellijk ten oosten en zuiden van de stad, waar één op de zes Antwerpse immigranten vandaan kwam.

35 Cf. Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 133-136, 147, 153, 160-161; H. Deceulaer, 'Urban artisans and their countryside customers. Different interactions between town and hinterland in Antwerp, Brussels and Ghent', in: B. Blondé, E. Vanhaute en M. Galan (red.), *Labour and labour markets between town and countryside (Middle Ages-19th Century)* (Turnhout 2001) 218-235; H. Deceulaer, *Pluriforme patronen en een verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, ca 1585-ca 1800* (Amsterdam 2001) 57.

36 J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee: trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Utrecht 1984) 42-52; L. Jaspers en C. Stevens, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime* (Gent 1985) 82-87, 120-128; C. Bruneel, 'Economie en samenleving in de eeuw van de Verlichting', in: R. Van Uytven (red.), *De geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 479-513, 492-495.

37 Enkel in het noordoosten van de Antwerpse Kempen bestond in enkele dorpen een rurale textielnijverheid van betekenis, maar zelfs dan was zelden meer dan een kwart van de dorpsbevolking bij de productie betrokken. E. Vliebergh, *De landelijke bevolking der Kempen gedurende de 19de eeuw. Bijdrage tot de economische geschiedenis* (Brussel 1906); R. Van Uytven, 'Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 55 (1972) 172-203, 190-194; Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie*, 28-31, 215, 226-227; E. Vanhaute, *Heiboeren: bevolking, arbeid en inkomen in de 19de-eeuwse Kempen* (Brussel 1992) 27-36, 130-132; Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 143-152, 168-230; A. Kappelhof, 'Toenemende spanningen', in: R. Van Uytven (red.), *De geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 529-537; Gyssels en van der Straeten, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in de provincie Antwerpen, 132-137*.

38 E. Vliebergh en R. Ulen, *Het Hageland. Zijne plattelandsche bevolking in de 19de eeuw. Bijdrage tot de studie der economische en sociale geschiedenis* (Brussel 1919); Van Uytven, 'Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland', 194-197; Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie*, 28-29; M. Van Dijk en W. Peeters, 'Algemene karakterschets van Vlaams-Brabant. Eenheid en verscheidenheid', in: J. De Maeyer en P. Heyrman (red.), *Geuren en kleuren: een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant, 19de en 20ste eeuw* (Leuven 2001) 21-39, 26-27, 34-36.

Afbeelding 2: Antwerpen en haar directe omgeving omstreeks 1781. De dorpen in de omgeving van de stad leverden een belangrijk deel van de Antwerpse inwijkelingen. Jaillot, *Topografische kaart van Antwerpen en omstreken*, 1781 (detail). Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, Antwerpen: collectie Prentenkabinet.

Het gros van de Antwerpse immigranten werd dus aangeleverd via regionale verticale circuits die zich uitstrekten in de zanderige gebieden ten oosten van de stad, terwijl een kleiner deel uit andere steden in de verdere omtrek afkomstig was. Hoewel de demografische druk in veel van deze rekruteringsgebieden aantoonbaar opliep in de loop van de achttiende eeuw, is het duidelijk dat de geobserveerde patronen van migratie niet enkel in termen van afstoting kunnen gevat worden.³⁹ Naast de mogelijke rol van *push* factoren, had Antwerpen ook zaken te bieden die migranten aantrokken. Hier moeten we een onderscheid maken tussen patronen die migranten voor kortere duur (seizoensmigratie), enkele jaren (arbeidsmigratie) of quasi permanent (permanente migratie) naar de stad brachten. Het eerste patroon valt door haar vluchtig karakter vrijwel volledig buiten het gezichtsveld van de bron. Patronen die migranten voor enkele jaren naar de stad brachten, vielen dikwijls samen met een specifieke fase in de levenscyclus – jongvolwassenheid – die zich situeerde tussen het verlaten van het ouderlijk huis en het opzetten van een eigen gezin. Deze patronen waren gericht op het verwerven van scholing, beroepservaring en/of spaarcenten die in een volgende levensfase konden aangewend worden.⁴⁰ Sommige van deze *betterment migrants* bleven uiteindelijk in de stad wonen, en werden aldus ‘permanente’ immigranten. Hun rangen werden aangevuld met inwijkelingen die zich in een latere levensfase permanent in de stad kwamen vestigen. Dankzij de registratie van het jaar van inwijking en de leeftijd staat de volkstelling een interessante blik op de verschillende dimensies van leeftijds- en periodegebonden migratie toe.

De meeste migranten die in 1796 in de stad woonden, waren als jongvolwassene naar Antwerpen gekomen. Slechts 10 percent was ingeweken op een leeftijd jonger dan twaalf, en amper 20 percent was ouder dan dertig geweest. Het leeuwendeel was toen ongehuwd: slechts 13 percent van alle migranten had in 1796 een partner waarmee zij samen waren ingeweken. Wel bleken vrouwen over het algemeen op een aanzienlijk jongere leeftijd te

³⁹ Het zal duren tot de negentiende eeuw vooraleer de demografische groeiversnelling, ingezet op het Brabantse platteland rond het midden van de achttiende eeuw, zich vertaalt in een algemene geografische relocatie van de Brabantse bevolking: Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie*, 47–48, 55 e.v.

⁴⁰ Zoals bijvoorbeeld in het geval van dienstmeisjes of leerjongens, cf. I.K. Ben-Amos, *Adolescence and youth in early modern England* (New Haven 1994) 39 e.v.

immigreren, en waren zij ook meer dan mannen geneigd om na een aantal jaren de stad weer te verlaten. Maar liefst 40 percent van de vrouwen was ingeweken op een leeftijd jonger dan twintig, bij de mannen was dit slechts 27 percent. Omgekeerd was 43 percent van de mannen ouder dan vijftientig geweest, en 23 percent ouder dan dertig, tegenover respectievelijk slechts 31 en 17 percent van de vrouwen. Over het algemeen migreerden mannen dus in een iets latere levensfase dan hun vrouwelijke tegenhangers. Tegelijk waren vrouwen geneigd om de stad sneller te verlaten. Voor elke honderd vrouwen die in de voorbije tien jaar geïmmigreerd waren, waren er nog 75 die in de voorgaande tien jaar waren ingeweken. Bij de mannen was deze verhouding 100:89. De implicatie hiervan is dat het algemeen vrouwenoverwicht verminderde naarmate migranten langer in de stad woonden. Het grote belang van tijdelijke migratie van jonge vrouwen hing duidelijk samen met een grote vraag naar dienstmeisjes op de stedelijke arbeidsmarkt. In totaal was maar liefst 63 percent van alle ongehuwde vrouwelijke migranten aan de slag als dienstmeisje; in de groep die in 1796 minder dan vijf jaar in de stad verbleef was dit zelfs 82 percent. 'Gaan dienen' was bij uitstek een met jongvolwassenheid verbonden beroepsactiviteit, gericht op het sparen van een som geld ter ondersteuning van het ouderlijke huishouden en/of van de eigen toekomst, en vrijwel nooit combineerbaar met een gehuwde status.⁴¹ Anderzijds wijzen het oudere profiel en de geringere *turnover* op het beperkte belang van tijdelijke 'carrière' migratie bij mannen. In het bijzonder blijkt leermigratie, waarbij jongens op jeugdige leeftijd naar de stad kwamen om een stiel te leren of school te lopen, geen rol van betekenis te hebben gespeeld.⁴² De implicatie hiervan is dat de meeste mannen die naar de stad kwamen reeds gevormd waren, en dat zij bij het zoeken van werk grotendeels aangewezen waren op hun verworven capaciteiten. Hoewel de meeste dorpen in het Antwerpse achterland door hun relatief isolement een 'brede' beroepsstructuur kenden in vergelijking met andere Brabantse dorpen, was de professionele achtergrond van de meeste rurale immigranten hoe dan ook beperkt.⁴³ De vraag is dan in welke segmenten van de Antwerpse arbeidsmarkt zij terecht kwamen. Welke ruimte boden deze posities voor sociale mobiliteit? En hoe verhielden deze mogelijkheden zich tot die van de autochtone bevolking? Deze vragen vormen de leidraad in de twee volgende paragrafen.

Een ruraal-georiënteerde beroepsstructuur

Globaal gezien vertoonden de Antwerpse migranten van 1796 een sterk ruraal-georiënteerde beroepsstructuur, in de zin dat zij grotendeels beroepen uitoefenden die ook in de meeste dorpen voorkwamen. Enerzijds was deze oriëntatie een reflectie van de beperkte beroepsdifferentiatie inherent aan de rurale achtergrond die de meeste inwijkelingen kenmerkte. Anderzijds blijken naast beperkingen ook comparatieve voordelen een rol te hebben gespeeld in de beroepsoriëntatie van tenminste een deel van de mi-

⁴¹ Onder meer H. Bras, *Zeeuwse meiden: dienen in de levensloop van vrouwen, 1850-1950* (Amsterdam 2002).

⁴² Tot een zelfde conclusie kwam B. De Munck, 'Leerpraktijken. Economische en sociaal-culturele aspecten van beroepsopleidingen in Antwerpse ambachtsgilden, 16de-18de eeuw' (Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2002) 293-299, in het bijzonder voor de achttiende eeuw. M.b.t. de migratiepatronen van leergelovelingen, die ook elders op de terugweg waren tegen de achttiende eeuw, zie S. Rappaport, *Worlds within worlds. Structures of life in sixteenth-century London* (Cambridge 1989) 311-315; I.K. Ben-Amos, 'Failure to become freemen. Urban apprentices in early modern England', *Social History*, 16 (1991) 155-172; C. Brooks, 'Apprenticeship, social mobility and the middling sort, 1550-1800', in: J. Barry en C. Brooks (red.), *The middling sort of people: culture, society and politics in England, 1550-1800* (Londen 1994) 52-83.

⁴³ Van Uyten, 'Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland'.

Tabel 1: Beroepsstructuur van de autochtone en ingeweken bevolking (in %)⁴⁴

	Mannen					Vrouwen				
	A (%)	I (%)	RI (%)	SI (%)	I/A	A (%)	I (%)	RI (%)	SI (%)	I/A
Landbouw	2	3	5	1	61	—	1	1	—	131
Losse arbeid	2	4	6	2	75	—	—	—	—	—
Diensten	26	41	45	35	54	21	64	72	52	117
Dienstpersoneel	1	7	8	6	231	5	40	47	30	278
Witteboordwerkers	8	11	11	12	47	2	5	6	4	106
Transport	5	5	5	3	33	—	—	—	—	32
Handel & horeca	11	17	20	13	54	10	14	14	13	57
Lokale diensten	1	1	1	1	34	4	5	5	6	51
Nijverheid	70	51	44	62	25	79	35	27	48	17
Bouw	4	5	5	4	38	—	—	—	—	—
Houtbewerking	6	9	9	10	53	—	—	—	—	—
Metaalbewerking	3	3	2	4	27	—	—	—	—	—
Textielnijverheid	32	11	7	14	11	15	16	13	17	40
Kant & Borduurwerk	—	—	—	—	—	55	8	5	16	6
Kledingnijverheid	9	5	3	9	19	7	10	8	14	55
Leerbewerking	5	3	3	4	21	—	—	—	—	—
Voedingsnijverheden	2	10	13	8	159	—	—	—	—	—
Luxenijverheden	6	2	—	3	10	—	—	—	—	—
Overige nijverheid	3	3	3	4	35	—	—	—	—	—
Totaal	100	100	100	100	34	100	100	100	100	38
Totaal actieve bevolking (N)	5.635	1.930	1.047	629	34	5.266	2.019	1.278	661	38
'Geen beroep' & onbekend (N)	714	111	62	39	16	2.920	1.053	631	329	36
Algemeen totaal (N)	6.349	2.041	1.109	668	32	8.186	3.072	1.909	990	38

A: Geboren Antwerpenaren I: Immigranten RI: Rurale immigranten SI: Stedelijke immigranten I/A: Aantal I per 100 A.

grantenbevolking. In de praktijk waren migranten vooral talrijk onder het dienstpersoneel, in de distributiesector (transport, handel en kleinhandel), en in een beperkt aantal ‘basisnijverheden’ zoals bakken, brouwen, houtbewerken en metselen. In de textielsector, die veruit de grootste werkgever was van de lokaal geboren bevolking, waren immigranten zeer sterk ondervertegenwoordigd.

Waarom waren zo weinig migranten werkzaam in de textielsector? Zowel een gebrek aan de nodige kwalificaties als de specifieke organisatie van de sector lijken een rol te hebben gespeeld. De eerste factor verklaart ongetwijfeld de sterke ondervertegenwoordiging van vrouwelijke migranten in de kantproductie. Waar maar liefst 55 percent van de autochtone vrouwen met beroepsvermelding als kantwerkster werkte, was dit slechts voor 8 percent van hun ingeweken tegenhangers het geval. Kantklossen was onderbetaald, maar het vereiste aanzienlijke vaardigheden en discipline, die onder meer in de stedelijke kantscholen werden aangeleerd. Wellicht onder meer daardoor werd het vrijwel uitsluitend in steden beoefend. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de rurale migranten weinig gekwalificeerde kantwerksters in hun rangen telden.⁴⁵ Spinnen daarentegen, die andere grote werk-

44 Cijfers enkel gebaseerd op de eerste en vierde wijk (zie appendix).
45 Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie*, 224; Thijs, *Van ‘werkwinkel’ tot ‘fabriek’*, 370-372, 389-392. De migrantenvrouwen die toch actief waren als kantwerkster, hadden dan ook meestal een stedelijke achtergrond of waren op zeer jonge leeftijd ingeweken.

gever van vrouwelijke textielarbeid in Antwerpen, vereiste relatief weinig scholing en was zowel in de stad als op het platteland een wijdverspreide vrouwelijke activiteit. Het aandeel spinsters was dan ook vergelijkbaar (14 percent) onder allochtone en autochtone vrouwen. Bij de mannen was dit allesbehalve het geval. Mannelijke immigranten waren in vergelijking met hun autochtone tegenhangers sterk ondervertegenwoordigd in vrijwel alle textielbranches (11 versus 32 percent), in het bijzonder spinnen. Hier speelde waarschijnlijk niet zozeer een gebrek aan kwalificaties een rol, maar eerder de specifieke organisatie van de sector en de onaantrekkelijkheid van de lonen. De numeriek meest belangrijke beroepen in de Antwerpse textielnijverheden, zoals spinnen en winden, werden immers uiterst slecht betaald; ze werden gedomineerd door vrouwen- en in het bijzonder kinderarbeid georganiseerd op een *putting-out* basis. Onder de autochtone mannen actief als spinner of winder (14 percent) bevond zich dan ook ongetwijfeld een belangrijke groep jonge knapen. Het loon dat deze thuiswerkers ontvingen, fungeerde doorgaans als een kleine maar noodzakelijke aanvulling op het gezinsinkomen, en was op zich ontoereikend als bron van levensonderhoud.⁴⁶ Ook de migrantenvrouwen werkzaam in de textielsector participeerden doorgaans in een bredere huishoudelijke *income pooling*. Ze waren meestal gehuwd of weduwe en bevonden zich over het algemeen al geruime tijd in de stad. Voor een alleenstaande migrant of een mannelijk gezinshoofd was werk in deze branches weinig opportuun. Daarnaast beschikten rurale immigranten die zich in de tweede helft van de achttiende eeuw aandienden niet over de ambachtelijke specialisering die vereist was voor de uitvoering van hogergeschoolde en beter betaalde banen in de textielnijverheid. Dat sommige productieprocessen op familiale basis werden uitbesteed of georganiseerd, kan de toegang van inwijkelingen tot bepaalde branches verder bemoedilijkt hebben.⁴⁷

Een gebrek aan specifieke vakkennis vormde alleszins de belangrijkste reden voor de ondervertegenwoordiging van mannelijke migranten in vrijwel alle meer gespecialiseerde of hooggeschoolde nijverheidsberoepen. Dit weerspiegelde zich niet alleen in een quasi afwezigheid in de sector van de luxenijverheden, maar ook in een algemene oriëntatie *binnen* de verschillende beroepssectoren naar weinig gespecialiseerde activiteiten die ook in dorpen voorkwamen. Zo waren migranten sterk vertegenwoordigd onder timmerlui en kuipers maar relatief afwezig onder meubelmakers, eerder te vinden onder hoefsmeden dan onder klokkengieters, en eerder actief als metselaar dan als glazenmaker. Daarnaast bevonden migranten zich in alle nijverheidssectoren veel vaker in een expliciet ondergeschikte en loonafhankelijke positie dan hun autochtone tegenhangers. De textielsector buiten beschouwing gelaten, werd maar liefst 42 percent van de immigranten werkzaam in nijverheidssectoren gekwalificeerd als 'knecht', 'gast', 'jongen' of 'arbeider', tegenover slechts 14 percent van hun lokaal geboren collega's.⁴⁸ De enige sec-

46 A.K.L. Thijs, *De zijdenijverheid te Antwerpen in de zeventiende eeuw* (Luik 1969) 14-17; Thijs, *Van 'werkwinkel' tot 'fabriek'*, 152, 184, 215-218, 370-371, 392 en passim.

47 Vgl. P. Scholliers, *Wages, manufacturers and workers in the nineteenth-century factory. The Voortman cotton mill in Ghent* (Oxford 1996) 110-114, 118 e.v. In deze context is het overigens opvallend dat de beroepsendogamie van alle sectoren veruit het grootste was onder textielwerkers: van alle getrouwde mannelijke en vrouwelijke migranten uit de textielsector was de meerderheid gehuwd met een partner die eveneens textielwerker was (en die dikwijls in Antwerpen geboren was).

48 De aanduiding van status van beroepsuitoefening (meester, knecht, leerling, ...) in de volkstelling gebeurde allesbehalve op een uniforme, eenduidige, of exhaustieve wijze. Het aandeel weerhouden als in een 'ondergeschikte' positie is dan ook per definitie een minimale ondergrens, die niettemin wél indicatief is als maat voor *relatieve* verschillen tussen diverse subgroepen, in casu autochtonen en allochtonen.

tor waar migranten globaal gezien sterk vertegenwoordigd waren en zelfs een meerderheidspositie innamen, was die van de voedselverwerkende nijverheden. Niet minder dan twee derde van alle getelde bakkers en bakkersgasten was een immigrant, net zoals maar liefst 86 percent van de mannen werkzaam was in het bierbrouwen. Ter verklaring van deze sterke migrantenaanwezigheid in het bakken en brouwen kan een bevoorrechte toegang tot of verwevenheid met graanbevoorradingsnetwerken een belangrijke rol gespeeld hebben. Naast de mate waarin een bepaalde beroepsactiviteit al dan niet vreemd was aan een dorpscontext, lijkt dus ook de agrarische oorsprong van de gebruikte grondstoffen van tel te zijn geweest in de professionele oriëntatie van de migrantenbevolking. Samen met de grotere modegerichtheid en differentiëring in de stedelijke kledingproductie kan deze factor mede verklaren waarom migranten sterk ondervertegenwoordigd waren onder kleermakers en schoenmakers, hoewel deze beroepen toch ook in de meeste dorpen voorkwamen.⁴⁹ Daarnaast wijst het niet geringe aantal (zowel rurale als stedelijke) vrouwelijke migranten actief als naaister op het grote belang van onderaanneming en *sweated labour*, die de sector dan weer onaantrekkelijk maakte voor volwassen mannen.⁵⁰

Tegenover de selectieve aanwezigheid van migranten in bepaalde nijverheden, stond een algemeen sterke oriëntatie op de stedelijke dienstensectoren. Een bijzondere plaats werd hierin bekleed door het dienstpersoneel. In deze sector was de relatieve bijdrage van migranten tot de lokale *pool* van arbeid veruit het grootst. Maar liefst 73 percent van het getelde huispersoneel was ingeweken. In het totaal was niet minder dan 40 percent van alle migrantenvrouwen met beroepsvermelding werkzaam als dienstmeid, tegenover slechts 6 percent van de lokaal geboren. Het beperktere belang van deze sector voor mannen (respectievelijk 7 en 1 percent) weerspiegelt de overheersende rol van vrouwen in de stedelijke markt voor huishoudelijke arbeid. Afgezien van een gespecialiseerd *up-market* segment van butlers en kamermeiden, waren volgzzaamheid, vlijt, kracht en een ongehuwde status de belangrijkste vereisten voor de voornamelijk ondersteunende en fysiek-huishoudelijke taken die van inwonend dienstpersoneel werden verlangd. Dat de grote vraag naar huispersoneel het lokale aanbod ruimschoots overtrof en grotendeels gevoed werd door (tijdelijke) rekrutering uit het omliggende platteland, was een kenmerk van vrijwel alle Westeuropese steden in de vroegmoderne periode, dat in dit specifieke geval mogelijk versterkt werd door een substitutie-effect ten gevolge van het grote belang van vrouwen- en kinderarbeid in de Antwerpse textielnijverheid.⁵¹

Naast de sector van het dienstpersoneel vormden de verschillende distributiesectoren (transport, handel en horeca) eveneens een bevoorrecht terrein voor de Antwerpse migranten. Onderliggende factoren hiervoor waren niet alleen de laagdrempelige toegang wat professionele kwalificaties en de mogelijkheden tot zelfstandig ondernemerschap betreft, maar ook het belang van achterlandconnecties. In de transportsector wa-

49 Cf. Van Uytven, 'Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland', 185, 188-189.

50 Het grotere belang van vrouwen in de sector kan anderzijds ook een reflectie geweest zijn van veranderingen in mode en consumptie die vooral in het domein van vrouwenkleding gesitueerd waren. Cf. Deceulaer, *Pluriforme patronen en een verschillende snit*, 191-196, 211-230. Over de achttiende-eeuwse modeveranderingen naar Parijs model: I. van Damme, 'Zotte verwaandheid. Over Franse verleiding en Zuid-Nederlands onbehagen, 1650-1750', in: R. de Bont en T. Verschaffel (red.), *Het verderf van Parijs* (Leuven 2004) 187-204. Het is in elk geval opvallend dat de aanwezige mannelijke migranten werkzaam in de kledingsector dikwijls als kind waren geïmmigreerd met hun ouders.

51 O.m. Moch, *Moving Europeans*, 46-47.

ren migranten weliswaar zo goed als afwezig onder schippers en schippersgasten – een weerspiegeling van de afwezigheid van grote waterlopen en de geringe scheepvaarttraditie in het oostelijke achterland⁵² – maar anderzijds leverden zij wel de meerderheid van alle koetsiers en voerlui, en een disproportioneel groot deel van de natiegasten, dokwerkers en sjouwers. Daarnaast waren zij ook in de categorie ‘losse arbeiders’, waarvan een deel ongetwijfeld aan de kaaien werkte, sterk vertegenwoordigd.⁵³ Het laden, lossen en transporteren van goederen in en rond de haven was het monopolie van de leden van de Antwerpse naties, die pieken en dalen in het onregelmatige werk opvingen door het inschakelen van losse dagloners in een geïnstitutionaliseerd systeem van onderaanneming, waarvan de opbrengsten binnen de natie werden verdeeld. Natielidmaatschap kon enkel worden verworven door een voormalige natiegast uit te kopen voor een aanzienlijk bedrag. Hoewel natiegasten zelf *on-the-job* meewerkten, fungeerde lidmaatschap in eerste instantie als een investering. Migrantenvrijen blijken zowel in de kern als in de periferie van de duale havenarbeidsmarkt een sterke, zoniet dominante, positie te hebben ingenomen. Gezien het belang van informele sociale netwerken zowel bij het verwerven van natielidmaatschap als bij de organisatie van onderaanneming, werd de sterke migrantenaanwezigheid in deze sector ongetwijfeld door een informeel rekruteringscircuit ondersteund.⁵⁴ Het vermogen tot inschakeling van een flexibel aanbod van arbeid uit de plaats van herkomst kan in dat geval een comparatief voordeel hebben verleend aan de migrant-natiegast ten opzichte van zijn autochtone collega. Het belang van gevestigde netwerken en contacten in de plaatsen van vertrek en aankomst ondersteunde in elk geval de stevige positie die migranten ook in het *extrastedelijk* wegtransport van personen en goederen innamen, een activiteit die nauw verweven was met de eveneens migrant-gedomineerde logementsector.⁵⁵

Migrantenvrijen waren ook opvallend sterker vertegenwoordigd in de handels- en kleinhandelssector dan hun autochtone tegenhangers, zowel bij mannen (17 versus 11 procent) als bij vrouwen (14 versus 10 procent), en dit ondanks hun afwezigheid onder lokale vlees-, vis- en groentenverkopers – een afwezigheid die een gevolg was van spe-

52 Omgekeerd kwamen de weinige migranten in de sector uit plaatsen langs de waterlopen ten zuiden van Antwerpen, zoals Mechelen, Rupelmonde, Duffel, Rumst en Brussel. De geringe aantrekkingskracht van de Antwerpse scheepvaart voor deze groepen kan gerelateerd worden aan de depressie waarmee de sector in de achttiende eeuw had af te rekenen: Thijs, ‘The river Scheldt closed’, 227 e.v.; Blondé en Deceulaer, ‘The port of Antwerp and its hinterland’, 33-35, 40.

53 De officiële afschaffing van de naties kort voor de volkstelling bemoeilijkt de identificatie van natielieden, zodat hun aantal wordt onderschat (cf. ook H. Deceulaer, ‘Arbeidsregulering en loonvorming in de Antwerpse haven, 1585-1796’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 18 (1992) 47-67, 27 noot 20). Onder de immigranten die tussen 1751 en 1795 poorter werden was zelfs meer dan 10 procent actief in de transportsector – meestal als natiegast. Dit aandeel was nog groter onder de nieuwe poorters afkomstig uit de Kempen: vergelijk de cijfers van Blondé en Deceulaer, ‘The port of Antwerp and its hinterland’, 40 en 44, met die van Verbeemen, ‘Immigratie te Antwerpen’, 99-100 en J. Verbeemen, ‘Emigratie uit de Antwerpse Kempen’, *Oudheid en kunst*, 36 (1953) 3-68.

54 Deceulaer, ‘Arbeidsregulering en loonvorming’; G. Asaert, G. Devos en F. Suykens (red.), *The ‘naties’ in the port of Antwerp. Six centuries of activity in city and port* (Tielt 1993) 17-30; Blondé en Deceulaer, ‘The port of Antwerp and its hinterland’, 37-40. Voor de term duale arbeidsmarkt: Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt*.

55 J. Van Hout, ‘De Antwerpse herbergen, 1750-1850’ (Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1981) 140-142; Thijs, ‘The river Scheldt closed’, 199-202; B. Blondé, ‘De transportwegen en de economische ontwikkeling in de regio Antwerpen – Mechelen – Lier (1710-1790)’, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 78:1-4 (1995) 93-105; B. Blondé, ‘Aux origines de la révolution des transports. L’exemple des chaussées ‘belges’ au dix-huitième siècle’, in: S. Curveiller en D. Clauzel (red.), *Les champs relationnels en Europe du Nord, 18ème-20ème siècles: deuxième colloque européen de Calais* (Balinghem 1998) 17-40; Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 168 e.v. De gebruikte termen *cocher* of *voiturier* laten niet toe een onderscheid te maken tussen intra- en interstedelijke voerlui.

Afbeelding 3: Immigranten waren sterk vertegenwoordigd in de Antwerpse naties, die het laden, lossen en transporteren van goederen in en rond de haven organiseerden. Hier zien we de kraankinders van de Wijnnatie aan het werk voorgesteld in hun nieuwjaarswens uit 1748, met op de achtergrond de kraan waaraan zij hun naam ontleenden. Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, Antwerpen: collectie Prentenkabinet.

cifieke corporatieve beperkingen.⁵⁶ Onder de overige (groot)handelaars en verkopers waren migranten des te sterker vertegenwoordigd, en van de winkeliers en kruideniers leverden zij zelfs de meerderheid. De grote aanwezigheid van migranten in de (klein)handelssector kan niet los worden gezien van de zogenaamde consumptierevolutie van de achttiende eeuw, die gepaard ging met een expansie van kleinhandels- en distributienetwerken.⁵⁷ In Antwerpen had het meerseniersambacht, de corporatieve organisatie die onder andere de detailhandelaren groepeerde, in de loop van de achttiende eeuw een groei doorgemaakt die de bevolkingstoename ver overtrof.⁵⁸ Een groeiend aantal winkeliers en marktkramers per hoofd van de bevolking is elders in verband gebracht met de toenemende consumptie op het platteland in deze periode. Stedelijke detailhandelaars richtten zich steeds meer op rurale consumenten, die in de stad kwamen winkelen of via leurcircuits werden bereikt.⁵⁹ Naarmate het stedelijke achterland een belangrijker afzetgebied werd voor de Antwerpse kleinhandel, genoten migranten door banden met dat achterland waarschijnlijk een comparatief voordeel bij de uitbouw van een commercieel netwerk. Handel en kleinhandel vormen immers de sectoren *par excellence* waarin een migrantenstatus een troef kan zijn, via geprivilegieerde contacten in

⁵⁶ Het feit dat lidmaatschap van het beenhouwersgilde gekoppeld was aan het uitbaten van één van de (in aantal) vaste 'vleesbanken' in het Vleeshuis had geleid tot een quasi erfelijk systeem: F. Smekens, 'Ambachtswezen en "nieuwe nijverheid"', in: *Antwerpen in de achttiende eeuw. Instellingen, economie, cultuur* (Antwerpen 1952) 64-94, 68. Bij de visverkopers was een analoog systeem in voege.

⁵⁷ Cf. onder meer N. Alexander en G. Akehurst (red.), *The emergence of modern retailing, 1750-1950* (Londen 1999). Voor Antwerpen, zie B. Blondé en H. Greefs, 'Werk aan de winkel. De Antwerpse meerseniers: aspecten van kleinhandel en verbruik in de 17de en 18de eeuw', in: G. Devos (red.), *De lokroep van het bedrijf: handelaars, ondernemers en hun samenleving van de zestiende tot de twintigste eeuw. Liber amicorum Roland Baetens* (Antwerpen 2001) 207-229; B. Blondé en I. van Damme, 'Consumenten en commerciële circuits. Verbruiksveranderingen en hun betekenis voor de detailhandel te Antwerpen in de 17de en 18de eeuw: een terreinverkenning', in: R. De Peuter en E. Steegen (red.), *Mag het iets meer zijn? Kleinhandel in de Middeleeuwen en Moderne Tijd* (ter perse).

⁵⁸ Blondé en Greefs, 'Werk aan de winkel', 211-213. Zie ook E. Steegen, 'Een winkel in de buurt? Kleinhandel en kleinhandelaren in Maastricht, 1680-1805' (Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, VU Brussel, 2005) 148-173.

⁵⁹ Cf. B. Blondé, 'Winkelen te Lier. Een onderzoek naar de afbakening van het Lierse hinterland in de achttiende eeuw', in: *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850)* (Brussel 1992) 111-124; Deceulaer, 'Urban artisans and their countryside customers'; H. Deceulaer, 'Consumptie en distributie van kleding tussen stad en platteland. Drie regionale patronen in de Zuidelijke Nederlanden (zestiende - achttiende eeuw)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 28:4 (2002) 439-468; Steegen, 'Een winkel in de buurt?', 328-337.

productiecentra en afzetmarkten in het herkomstgebied.⁶⁰ Ook als tapper of herbergier kon een migrantenstatus van pas komen om een cliënteel aan te trekken onder medemigranten of reizigers.⁶¹ Hoewel de nomenclatuur in de telling niet altijd eenduidig te interpreteren valt, suggereert de sterke concentratie van migranten onder *boutiquiers* en *aubergistes* in elk geval dat zij zich globaal gezien allesbehalve in de onderste segmenten van de sector situeerden.⁶² Welke rol gender speelt in kleinhandelsactiviteiten valt op basis van het beschikbare materiaal moeilijk in te schatten. Vrouwelijke winkelhouders waren doorgaans getrouwd of weduwe, maar hun echtgenoten waren slechts in een minderheid van de gevallen werkzaam in de kleinhandel. Een analoge ‘onafhankelijkheid’ ten opzichte van de beroepsactiviteiten van hun wederhelft is ook terug te vinden voor vrouwelijke tapsters en tavernehouders. Of deze vrouwelijke distributieactiviteiten een centrale dan wel secundaire plaats innamen in het huishoudelijk inkomen, valt op basis van het voorliggende materiaal niet uit te maken. De algemene concentratie van migranten in de dienstensectoren werd tot slot ook nog ondersteund door een belangrijke aanwezigheid onder ‘witteboordwerkers’, in het bijzonder onder de (reguliere) clerus, en in beperkte mate ook onder ambtenaren en administratief personeel – in dit laatste geval gestimuleerd door de recente aankomst van vertegenwoordigers van het Franse overheidsapparaat.

Migratie naar Antwerpen in de tweede helft van de achttiende was dus voornamelijk georiënteerd op de weinig gespecialiseerde segmenten van de stedelijke arbeidsmarkt, die verwant waren aan een rurale context of relatief weinig beroepsspecifieke vaardigheden vereisten. Er zijn weinig aanwijzingen dat de stelselmatige uitsluiting van migranten uit bepaalde beroepssectoren door (delen van) de autochtone bevolking een factor van betekenis is om de globale verschillen in de beroepsstructuur tussen allochtone en autochtone inwoners te verklaren. Hoewel restrictieve corporatieve bepalingen inderdaad tot de uitsluiting van migranten konden leiden, zoals in het vlees- en visverkopersambacht, bestond er geen algemene correlatie tussen de sterkte van corporatieve organisatie en de graad van migrantenparticipatie. Zo waren migranten sterk vertegenwoordigd in een aantal van de meest afgeschermdes corporaties, zoals de naties met hun vast aantal leden en restrictieve toegangsmodaliteiten.⁶³ Anderzijds waren migranten dan weer relatief afwezig in sommige van de minst gereguleerde ‘nieuwe nijverheden’ zoals de katoenindustrie.⁶⁴ Ook de kostprijs van het corporatief lidmaatschap had geen eenduidig sturende invloed op de beroepskeuze van de migranten: zij waren evenzeer sterk vertegenwoordigd in een aantal ‘dure’ ambachtsgilden, zoals die van de bakkers, timmerlui of natiegasten, als in relatief ‘goedkope’, zoals dat van de meerseniers.⁶⁵ Voor zover de beroepsstructuur van de Antwerpse immigranten aan restricties onderhevig was, ging het eerder om ‘passieve’ beperkingen inherent aan hun grotendeels ru-

60 Onder meer Schrover, ‘Potverkopers, vijlenkappers, winkeliers en stukadoors’.

61 Onder meer Moch, *Moving Europeans*, 50.

62 Over de problemen van terminologie, zie onder meer Blondé en Greefs, ‘Werk aan de winkel’. Over de kostprijs van het opstarten van een winkel: Steegen, ‘Een winkel in de buurt?’, 288 e.v.

63 Cf. Smekens, ‘Ambachtswezen en “nieuwe nijverheid”’, 68-70; Deceulaer, ‘Arbeidsregulering en loonvorming’.

64 Hoewel enkelingen hierin wel een belangrijke rol konden spelen, cf. Smekens, ‘Ambachtswezen en “nieuwe nijverheid”’, 72 e.v.; Thijs, *Van ‘werkwinkel’ tot ‘fabriek’*, 322-323.

65 Met betrekking tot de toetredingskosten van de respectieve gilden: Smekens, ‘Ambachtswezen en “nieuwe nijverheid”’, 69-70.

rale achtergrond, dan 'actieve' beperkingen uitgaande van stedelijke belangengroepen. Dit wordt bevestigd door de onderlinge verschillen in beroepsstructuur van stedelijke en rurale migranten: waar de eersten op het vlak van professionele oriëntatie aanleunden bij de autochtone bevolking, versterkten de laatsten net de zwaartepunten kenmerkend voor de migrantenbevolking in haar geheel (tabel 1).

De sterke clustering van migranten in de sectoren dienstpersoneel, kleinhandel, transport, voedselverwerking, en in bepaalde branches van het bouwbedrijf en de houtbewerking, weerspiegelde dus in eerste instantie hun rurale achtergrond, in die zin dat het merendeel afkomstig was van nabijgelegen plattelandsgebieden met weinig beroepsdifferentiatie buiten de landbouw. Niettemin vormen de geografische kenmerken van het Antwerpse rekruteringsgebied op zichzelf geen verklaring voor de structurele posities van migranten binnen de stedelijke economie, aangezien de reikwijdte van de stedelijke aantrekking ook afhing van de er bestaande kansen. De eigenlijke vraag wordt dan: waarom rekruteerde Antwerpen niet meer gespecialiseerde migranten uit verder afgelegen gebieden? Zoals onder meer het voorbeeld van het zeventiende-eeuwse Leiden aan toont, sloot een stedelijke specialisering in textielproductie niet noodzakelijk het bestaan van uitgebreide en gespecialiseerde patronen van langeafstandsmigratie uit.⁶⁶ Tot in de zeventiende eeuw oefende trouwens ook in Antwerpen de toenmalige textielnijverheid – de veredeling van laken en later de zijdenijverheid – een belangrijke aantrekkingskracht uit op gespecialiseerde ambachtslui en arbeiders.⁶⁷ Het is evenwel duidelijk dat de werkomstandigheden in de laagbetaalde Antwerpse textielnijverheden van de tweede helft van de achttiende eeuw – veruit de armste sector binnen de stedelijke economie – niet van aard waren om een sterke aantrekkingskracht op gespecialiseerde arbeiders uit te oefenen. Omgekeerd zorgden de uitgebreide mogelijkheden tot het inschakelen van goedkope en gedisciplineerde vrouwen- en kinderarbeid *in situ* – onder meer in het kielzog van de hervorming van de lokale armenzorg in 1776 – ervoor dat de interesse van werkgevers voor de rekrutering van geschikte textiel- en kledingwerkers van elders relatief beperkt was.⁶⁸ Andere sectoren waarin gespecialiseerde rekrutering over langere afstanden een belangrijke rol zou hebben kunnen spelen, in het bijzonder luxenijverheden zoals de diamantbewerking en boekdrukkunst, hadden zware klappen gekregen tijdens de stedelijke crisis van de eerste helft van de eeuw.⁶⁹ De belangrijkste kansen situeerden zich dan ook binnen de minder gespecialiseerde lokale verzorgingssectoren, waartoe rurale migranten relatief eenvoudig toegang hadden en die grotendeels gevoed werden door verticale rekruteringscircuits. Wat was nu de individuele, familiale en collectieve manoeuvreerruimte van de aanwezige migranten binnen de beperkingen van de lokale gelegenheidsstructuur en hun geografische achtergrond? We hebben reeds gezien dat in sommige gevallen comparatieve voordelen eerder dan (louter) passieve beperkingen een rol speelden in de specifieke beroepsoriëntatie van de Antwerpse migrantenbevolking. In welke mate was hun beroepsstructuur het resultaat van een succesvolle positioneringstrategie gestoeld op comparatieve voordelen dan wel een 'passief' gevolg van de beperkingen inherent aan hun grotendeels rurale achtergrond?

66 Cf. Lucassen en de Vries, 'The rise and fall of a West-European textile-worker migration system'.

67 Thijs, *Van 'werkwinkel' tot 'fabriek'*, 306-323, 394-396.

68 Cf. Lis, 'Sociale politiek in Antwerpen', 152-157; Thijs, *Van 'werkwinkel' tot 'fabriek'*, 397.

69 Thijs, 'The river Scheldt closed', 184-186.

Om deze vragen te beantwoorden zijn gegevens omtrent sociaal-economische status en sociale mobiliteit essentieel. Zo blijkt bijvoorbeeld dat de duur van het verblijf een belangrijke factor is bij het evalueren van het 'succes' van de migratie.

Mogelijkheden binnen de beperkingen: economische status en sociale mobiliteit

De zwaartepunten van de zonet besproken beroepsstructuur van de migrantenbevolking vertoont heel wat overeenkomsten met het professioneel profiel van de Kempische burgers die tussen 1750 en 1796 het Antwerpse poorterschap verwierven, zoals dit werd geanalyseerd door Bruneel.⁷⁰ In zekere zin vormden de beroepsactiviteiten van deze nieuwe poorters, in het bijzonder het grote gewicht van de sectoren handel, voedselverwerking en transport, een soort uitvergroting van de specificiteiten die in minder extreme vorm uit de telling van 1796 naar voren komen als kenmerkend voor de beroepsstructuur van de migrantenbevolking in haar geheel – met uitzondering uiteraard van de sector dienstpersoneel. In de mate dat de verwerving van poorterschap een indicatie was van relatieve welstand en eventueel van economisch succes, suggereert deze 'uitvergroting van het verschil' dat migranten het meest succesvol waren in die takken waarin zij goed waren vertegenwoordigd.⁷¹ Dat de beroepsoriëntatie van de Antwerpse migranten relatief geslaagd was, wordt ook bevestigd door De Belders uitgebreide analyse van de samenhang tussen beroep en huishoudelijke vermogenspositie.⁷² Hieruit blijkt dat de sectoren waarin migranten sterk vertegenwoordigd waren (met de evidente uitzondering van huispersoneel), net die waren die verhoudingsgewijs het minst bezitslozen telden.⁷³ Ook de grote aantallen actief als winkelier, herbergier, natiegast of meesterbakker – zelfstandige activiteiten die een zekere kapitaalbreng vereisten – wezen er reeds op dat zeker een deel van de migrantenbevolking eerder tot de kleine burgerij kon worden gerekend.

Hoewel migranten enerzijds neigden tot de meer welgestelde sectoren, telden zij *binnen* deze sectoren een groter aantal bezitslozen dan de autochtone bevolking. Volgens de analyses van De Belder was in totaal maar liefst 66 percent van de migrantenbevolking in 1796 volledig bezitsloos, tegenover 58 percent van de autochtone bevolking.⁷⁴ Dit hoge percentage was evenwel sterk beïnvloed door de categorie niet-verwante huishoudelijke leden, voornamelijk dienstpersoneel en inwonende arbeiders, die automatisch als bezitsloos werden gekwalificeerd en voornamelijk inwijkelingen betroffen. Voor de meeste personen in deze categorie was hun inwonende positie ver-

70 C. Bruneel, 'Bijdrage van de poortersboeken tot de historische demografie. Kritische bedenkingen bij het voorbeeld van Antwerpen', *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 172 (1990) 101-110, 107-109 (op basis van de gegevens verzameld door Verbeemen, 'Emigratie uit de Antwerpse Kempen'). Voor Bruneel vormde het sterk afwijkende beroepsprofiel van deze nieuwe poorters ten aanzien van de Antwerpse bevolking in haar geheel een argument om de representativiteit van poortersboeken als bron in twijfel te trekken. Hoewel de bewering dat '*het totaal der personen die poorterrecht kopen en die behoren tot één of andere ambachtsgroep (...) de approximatieve gradatie van belang [aanduidt] die deze bepaalde tak der economische bedrijvigheid in die stad had*' (Verbeemen, 'Immigratie te Antwerpen', 82) alleszins verworpen dient te worden, blijkt de afwijkende beroepsoriëntatie van deze nieuwe Kempische poorters wel indicatief geweest te zijn voor het algemeen professioneel profiel van de *migrant*enbevolking in zijn geheel.

71 Hoewel andere factoren, zoals de geassocieerde privileges, ook een belangrijke factor konden zijn in de keuze al dan niet het poorterschap aan te kopen, cf. Bruneel, 'Bijdrage van de poortersboeken tot de historische demografie'.

72 Gebaseerd op een doorgedreven *record linkage* tussen de telling van 1796 en vier fiscale bronnen, met name de oorlogsschatting van 1794, de gedwongen lening van het jaar iv, de grondbelasting van het jaar v, en de patentbelasting van het jaar vii: zie De Belder, 'Elementen van sociale identiteit', lvi-lxxi.

73 Vgl. Ibid., deel 1, 238 e.v., deel 232, bijlage iii, 278-133, bijlage vi, 190-338.

74 Zie noot 72.

bonden met een specifieke fase in de levenscyclus en dus voorbijgaand van aard. Wanneer die categorie buiten beschouwing wordt gelaten, bedroeg het aandeel bezitslozen onder migranten nog maar 46 percent tegenover 57 percent bij de autochtone bevolking. Migranten blijken vooral de rangen te hebben versterkt van de middelste fortuingroupen, wat nogmaals wijst op het belang van klein en middelgroot zelfstandig ondernemerschap. Onder niet-inwonende migranten die al langer dan twintig jaar in de stad verbleven, liep het aandeel dat op zelfstandige inkomsten of bezittingen kon terugval- len zelfs op tot 59 percent.⁷⁵

Bij de inschatting van de sociaal-economische positie van migranten komt met andere woorden een belangrijk tijdselement om de hoek kijken. Enerzijds waren migranten globaal genomen meer gefortuneerd naarmate zij langer in de stad verbleven, anderzijds zag ook hun beroepsstructuur er heel anders uit afhankelijk van de duur van het verblijf. In het bijzonder dienstpersioneel en 'ondergeschikte' ambachtslui waren sterk vertegenwoordigd onder recente inwijkelingen, terwijl het aandeel zelfstandige ondernemers en ambachtslui relatief groter was onder de langblijvers. Deze verschuivingen hingen zowel samen met levenscyclus en sociale mobiliteit als met patronen van selectief vertrek: terwijl een deel van de voormalige knechten en meiden na verloop van tijd opklom tot, of trouwde met, een zelfstandige meester of ondernemer, waren er anderen die de stad na afloop van hun dienst weer verlieten, en nog weer anderen die in de stad bleven wonen zonder dat hun sociaal-economische positie er noemenswaardig op vooruitging. Hoe zagen deze verschillende trajecten eruit? Welke sectoren hielden de meeste mogelijkheden tot sociale mobiliteit in?

Op basis van het gebruikte bronnenmateriaal is het uiteraard niet mogelijk persoonlijke trajecten (diachroon) te reconstrueren. Echter, de mate waarin een beroep al dan niet méér voorkwam naarmate migranten langer in de stad woonden en de mate waarin het al dan niet met een bepaald leeftijdsprofiel verbonden was, zijn indicatief voor de richting en de intensiteit van interprofessionele mobiliteit.⁷⁶ Bij vrouwen was de invloed van de levenscyclus op de professionele activiteit manifest. Het belangrijkste vrouwelijke migrantenberoep – dat van dienstmeid – was eenduidig verbonden met een specifieke fase van jongvolwassenheid, en kende een sterke uitstroom naargelang van de duur van verblijf, in die zin dat dienstmeiden die langer dan tien jaar in de stad woonden, veel kleiner in aantal waren dan hun collega's die minder dan tien jaar voor de telling waren aangekomen.⁷⁷ Anderzijds nam onder langverblijvende immigrantes naast het aantal ongespecificeerde 'huisvrouwen' vooral het aantal textielwerksters, handelaarsters, tapsters, strijksters en wasvrouwen sterk toe, beroepen die ook telkens een ouder profiel vertoonden. Als zodanig representeren deze activiteiten dan ook de belangrijkste bronnen van inkomsten die toegankelijk waren voor vrouwen met een ongespecialiseerde rurale achtergrond die zich in een levensfase bevonden die een positie als dienstmeid uitsloot. Hoewel de trajecten zelf niet in kaart kunnen worden gebracht,

75 De Belder, 'Elementen van sociale identiteit', 102-107, op basis van een selectieve steekproef.

76 Als richtlijn werden hiervoor per beroeps categorie de gemiddelde leeftijd (GL) en het aandeel (ooit)gehuwden (AG) berekend als parameters voor leeftijdsprofiel, en de ratio tussen het aantal personen aangekomen tussen 1796-1787 en het aantal personen aangekomen tussen 1786-1777 (R1) en de ratio tussen het aantal personen aangekomen tussen 1796-1787 en het aantal langere verblijvers (R2) als parameters voor turnover.

77 GL: 29, AG: 1 percent, R1: 31, R2: 51; versus voor het geheel van de vrouwelijke migranten: GL: 43, AG: 61 percent, R1: 75, R2: 224.

suggereert dit dat een groot deel van de migrantenvrouwen werkzaam in deze beroepen uit voormalige dienstmeisjes bestond die in de stad getrouwd en gesetteld waren na afloop van hun dienst. Naar schatting zouden de helft tot twee derde van de vrouwelijke migranten hun verblijf begonnen zijn als dienstmeid. Ongetwijfeld trok een belangrijk of zelfs het grootste deel van de Antwerpse dienstmeisjes na afloop van hun dienst huiswaarts of naar andere oorden.⁷⁸ Aangezien de afloop van de fase als dienstmeid dikwijls niet ver verwijderd was van het moment van huwelijk, had de aanwezigheid van een geschikte huwelijkspartner waarschijnlijk een belangrijke invloed op de keuze al dan niet in de stad te blijven.⁷⁹ De sociaal-economische implicaties van de professionele verschuiving onder getrouwde immigrantes zijn bij gebrek aan nadere informatie moeilijk in te schatten. Het is evenwel onwaarschijnlijk dat gezinnen waarvan de vrouw werkzaam was als spinster, strijkster of wasvrouw, tot de bemiddelde lagen van de stedelijke bevolking behoorden.⁸⁰ Wat de vele huisvrouwen, handelaarsters of tappers betreft was er, gezien de grote verschillen in sociaal-economische status die achter deze labels konden schuilgaan, evenwel meer ruimte voor verscheidenheid.

Bij de mannen waren de professionele trajecten complexer en meer divers. Beroepsactiviteiten waarvan de frequentie negatief gerelateerd was aan de duur van het verblijf en die eenduidig met een jeugdige levensfase samenhangen, waren ondermeer die van dienstknecht, brouwersgast, bakkersgast, winkelknecht en chirurgijnsgast.⁸¹ Het aantal voerlui, winkeliers, bakkers, spinners, herbergiers, timmerlui en natiegasten nam daarentegen sterk toe naarmate migranten langer in de stad verbleven, en betroffen beroepen met een ouder profiel. Vele van deze beroepen vereisten een zekere ervaring en dikwijls ook kapitaalinvleg, die meestal pas na een zekere periode van opleiding en training bereikbaar was. Niet in alle sectoren hadden voormalige knechten of gasten even grote kansen om op te klimmen tot zelfstandig meester of ondernemer. Indicaties van aanzienlijke interne doorstroming zijn het sterkst bij de bakkers, waar een niet onbelangrijk deel van de voormalige knechten na een zekere periode van training en ervaring meester werd.⁸² Een voorbeeld van een dergelijk traject is dat van Jacques Smeyers uit Retie, in de telling geregistreerd als een vierenvijftigjarige bakker met *petite fortune* in de proletarische Boeksteeg, en dertig jaar voordien ingeweken op vierentwintigjarige leeftijd, waarschijnlijk als bakkersgast. In juni 1782 werd hij als bakker ingeschreven in de poortersboeken, wat waarschijnlijk overeenkwam met het moment waarop hij zich

78 Cf. Moch, *Moving Europeans*, 50.

79 Binnen de beperkingen van dit artikel is het niet mogelijk de huwelijkspreferenties van inwijkelingen en autochtonen te bespreken, doch deze thematiek zal elders verder worden uitgewerkt.

80 SAA, MA, BZA, D4: Wijk 4, Cahier 8, nr. 1085 (St Antoniusstraat).

81 Ook administratief personeel als *écrivains* en *employés* waren zeer sterk vertegenwoordigd onder recente (1794-1796) inwijkelingen, maar dit was in grote mate toe te schrijven aan de vestiging van het Franse overheidsapparaat in de maanden voor de telling.

82 Bakkersgasten en knechten (N=29): GL: 26, AG: 21 percent, R1: 25, R2: 40; Bakkers (zonder statusspecificatie + meesters) (n=65): GL: 47, AG: 97, R1: 400, R2= 1425; Bakkers (expliciet meester) (N=20): GL: 47; AG: 100 percent; R1 & R2: geen enkele ingeweken in de periode 1796-1787. Onder de houtbewerkeren lijden de indicaties over doorstroming onder een gebrek aan statusspecificaties. De Munck constateerde in elk geval dat de hout- en bouwsector in Antwerpen in de tweede helft van de achttiende eeuw vooral ongeschoolde immigranten aantrok, veelal van het platteland, die als onvrije gezelschap aan de slag gingen zonder intentie om zich verder te scholen: De Munck, 'Leerpraktijken', 297-298. Voor Leuven werden analoge vaststellingen gemaakt: M. Laureys, 'Bijdrage tot de sociale geschiedenis van het Leuvens ambachtelijke milieu. Het ambacht van de timmerlieden, de houtbrekers en de molenmakers' (Katholieke Universiteit Leuven, 1980) 137 e.v., 196.

als zelfstandig bakker vestigde; op dat moment was hij bijna veertig jaar oud, en had hij meer dan zestien jaar in Antwerpen gewoond en gewerkt.⁸³ Een heel andere situatie treffen we aan bij de brouwers. Waar *alle* 57 getelde brouwersgasten en -arbeiders inwijkelingen waren, kwamen slechts drie van de zestien brouwer-ondernemers van buiten de stad. De mogelijkheden tot zelfstandig ondernemerschap waren met andere woorden veel kleiner in de bierbrouwerij, wat onder meer samenhang met de grotere kapitaalinvesteringen en technische knowhow. Aangezien brouwersgasten een overwegend jong profiel hadden en relatief kort in de stad bleven, houdt de geringe doorstroming in dat het merendeel na verloop van tijd ofwel de stad weer verliet ofwel naar een ander beroep overschakelde. Dat gold ook voor de chirurgijngasten en de dienstknechten. Wat brouwers- en chirurgijngasten betreft is het plausibel dat het verblijf in Antwerpen vooral een functie vervulde in het opbouwen van beroepservaring die ook elders kon worden gevaloriseerd, terwijl een deel van de dienstknechten waarschijnlijk net als hun vrouwelijke tegenhangers huiswaarts keerde na afloop van hun dienstperiode.⁸⁴ Een belangrijk deel van de migranten werkzaam in deze 'jonge' beroepen zonder directe doorstromingsmogelijkheden bewoog zich met andere woorden – en waarschijnlijk doelbewust – in tijdelijke patronen van migratie. Daarnaast zijn bij de 'oude-re' beroepen ook een aantal zelfstandige activiteiten te vinden zonder eenduidig voorbereidingstraject, in het bijzonder die van winkelier, natiegast en herbergier, zodat het waarschijnlijk is dat hier ook mannen uit andere sectoren instroomden – hoewel deze trajecten op basis van het huidige materiaal niet te achterhalen zijn.⁸⁵ Tot slot waren er ook 'ondergeschikte' posities die eerder een oud profiel vertoonden, in het bijzonder die van metselaarsgast, steenhoudersgast en losse arbeider, wat wijst op vlakke patronen van sociale mobiliteit binnen deze beroepen.

Gezien de grotere diversiteit in beroepsactiviteiten is het moeilijker de globale richting van interprofessionele mobiliteit in mannelijke trajecten op een eenduidige manier te achterhalen. Over het algemeen hadden migranten de meeste kansen op sociale mobiliteit in die sectoren waar zij sterk vertegenwoordigd waren, wat wijst op het belang van mogelijke comparatieve voordelen (zoals hierboven besproken) en op een ondersteunende rol van sociale netwerken en kettingmigratie. In het verlengde hiervan kunnen ook familiale netwerken een opstap hebben betekend. Zo volgde de eerder vermelde bakker Jacques Smeyers in de voetsporen van zijn naam-, dorps- en beroepsgeenoot Peter Smeyers, toen hij op vierentwintigjarige leeftijd naar Antwerpen kwam. Peter Smeyers was een jaar eerder in de stad aangekomen, had zich als zelfstandig bakker gevestigd in 1771 en stond op zijn vierenzestigste in de telling geregistreerd als welgestelde bakker op de Suikerrui.⁸⁶ Uit de telling zelf vielen weinig rechtstreekse indicaties te distilleren over de rol van familiale of zelfs dorpsgebonden migratienetwerken, en

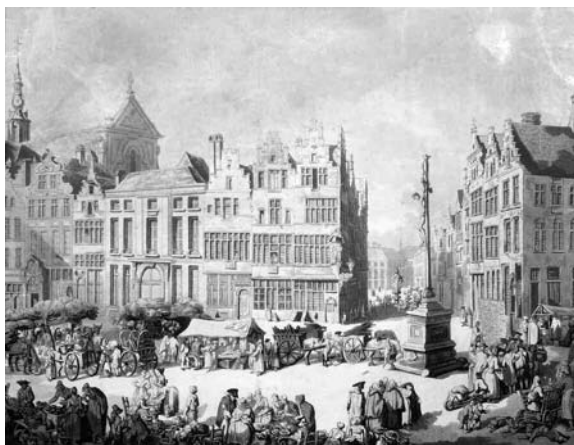
83 SAA, MA, BZA, D4: Wijk 4, Cahier 5, nr. 626 (Boeksteeg). Vgl. met de selectieve transcriptie uit de poortersboeken bij Verbeemen, 'Emigratie uit de Antwerpse Kempen', 45.

84 Cf. over het belang van stedelijke 'leermigratie' voor aspirant chirurgijns van het platteland: A. Meulemans, 'Leuvense ambachten: de barbiers en de chirurgijns', *Eigen schoon en de Brabander*, 39 (1956) 49-43, 123-140, 197-212, 127.

85 Er staan veel te weinig winkelnknechten geregistreerd (N=19) opdat dit een dominant voorbereidingstraject zou kunnen vormen voor winkelier (N=113). Mogelijk werkte ook een deel van de 'gewone' knechten (N=141) in de winkel, maar dan nog lijkt het waarschijnlijk dat ook andere instroomtrajecten bestonden.

86 SAA, MA, BZA, D4: Wijk 4, Cahier 16, nr. 2477 (Suikerrui). Vgl. met de selectieve transcriptie uit de poortersboeken bij Verbeemen, 'Emigratie uit de Antwerpse Kempen', 45.

Afbeelding 4: Kleinhandel vertegenwoordigde voor inwijkelingen een belangrijke manier om aan de kost te komen, en desgevallend sociaal op te klimmen. Rowlandson, De Meir op de hoogte der Huidevettersstraat met de Carmelietenkerk, 1797, kopergravure van Wright & Schultz uitgegeven door R. Ackermann te Londen. Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, Antwerpen: collectie Prentenkabinet.

enkel een koppeling met andere bronnen zoals poortersboeken of ambachtsarchieven zou hierop een verder licht kunnen werpen. Gegeven de kapitaal­inleg en de voorbereiding die vereist was om zich uiteindelijk als herbergier, winkelier, natiegast of bakker te vestigen – om maar de meest frequente zelfstandige beroepen te vernoemen – was dit traject evenwel geen optie voor de minst bemiddelden onder de Antwerpse immigranten. Het is dan ook waarschijnlijk dat een aanzienlijk deel van de latere middenklasse­migranten reeds op het moment van inwijking in zekere mate ‘voorbested’ was, in die zin dat zij uit families kwamen met een zekere traditie in de beroepsactiviteiten in kwestie of tenminste met toegang tot kapitaalreserves, en dat zij veelal bewust naar de stad trokken om training en ervaring op te doen met het oog op een latere zelfstandige vestiging.⁸⁷ In die zin hield het al dan niet blijven op zich een belangrijke sociale selectie in. Omgekeerd moeten de ‘vertrekkers’ niet noodzakelijk als ‘falers’ worden beschouwd. Het merendeel van de vroegmoderne migratiebewegingen naar de stad had immers een tijdelijk karakter, was verbonden met een specifieke fase in de levenscyclus en gebeurde met specifieke doelstellingen, zoals het verwerven van ervaring, opleiding of een geldelijke reserve. In dat opzicht kon het tijdelijk verblijf in Antwerpen van jonge mannen en vrouwen als dienstmeid, knecht, brouwersgast of chirurgijnsleerling dikwijls eveneens als ‘succesvol’ worden bestempeld, tenminste in relatie tot de oorspronkelijke doelstellingen van hun migratie.

Conclusies

Het relatief gering aantal inwijkelingen, de beperkte rekruteringsstraal en de dominantie van verticale migratiecircuits in het Antwerpen van de tweede helft van de achttiende eeuw was een weerspiegeling van een eenzijdige specialisering in laagbetaalde textielnijverheden, die in eerste instantie gevoed werden door het grote aanbod aan gedisciplineerde en goedkope arbeid dat in de stad zelf aanwezig was. Het proto-industriële karakter van Antwerpen zorgde voor een onderontwikkeling van dienstensec-

⁸⁷ Cf. Ben-Amos, *Adolescence and youth in early modern England*, 217 e.v.; S.L. Kaplan, *The bakers of Paris and the bread question, 1700-1775* (Durham & Londen 1996) 284-301.

toren en andere nijverheidstakken die meer aantrekkelijke opties hadden kunnen creëren voor zowel stedelijke als rurale inwijkelingen.⁸⁸ De aanwezige opportuniteiten situeerden zich grotendeels binnen een basisaanbod van lokale verzorgingssectoren die traditioneel vooral door verticale rekruteringscircuits werden gevoed. Het leeuwen-deel van de inwijkelingen kwam dan ook van de dunbevolkte zanderige gebieden ten oosten van de stad die het traditionele achterland uitmaakten van de ex-metropool. In die zin kan het onderzochte rekruteringspatroon worden beschouwd als een minimale onderstroom van regionale migratie die in vrijwel alle vroegmoderne steden aanwezig was. Van haar kant reduceerde de rurale achtergrond van de meeste inwijkelingen hun opties op de stedelijke arbeidsmarkt bij voorbaat tot die activiteiten die weinig gespecialiseerde vaardigheden vereisten en/of die ook in de meeste dorpen voorkwamen.

Hoewel migranten zich voornamelijk concentreerden in ruraal-georiënteerde en ongespecialiseerde sectoren, bekleedden zij niet noodzakelijk een tweederangspositie op het stedelijk toneel. Binnen de beperkingen gesteld door de lokale gelegenheidsstructuur, geografische herkomst en stedelijke achterlandrelaties, bestond een belangrijke manoeuvreerruimte op het vlak van sociaal-economische status en sociale mobiliteit. Hierin blijkt de duur van het verblijf een belangrijke factor te zijn geweest. Twee belangrijke trajecten kunnen hierbij onderscheiden worden: enerzijds een grote groep levenscyclus-migranten die voor enkele jaren naar de stad kwamen met het oog op het verwerven van beroepservaring of geldelijke reserves, en anderzijds een groep die min of meer permanent in de stad bleef. Hoewel een deel hiervan bezitsloos bleef, klom een aanzienlijk aantal van de meer permanente migranten op tot de zelfstandige midden-groepen. In dit traject lijkt een deel van de migranten geprofiteerd te hebben van de voordelen die hun achterlandconnecties in een aantal beroepen konden opleveren. Onder meer ingeweken natiegasten, winkeliers en bakkers konden naast een zekere familiale omkadering waarschijnlijk ook bogen op een geprivilegieerde toegang tot arbeids- en goederenmarkten in de nabije omgeving van de stad. Bij andere langdurige migranten, zoals timmermangasten en bouwvakkers, waren dergelijke voordelen minder aan de orde en waren trajecten van sociale mobiliteit vlakker van aard.

Hoewel het relatieve aantal migranten in Antwerpen aan het einde van het *Ancien Régime* klein was in vergelijking met vele andere vroegmoderne steden, was hun aanwezigheid onontbeerlijk voor de werking van een stedelijke economie die in sterke mate gebaseerd was op een arbeidsdeling tussen enerzijds relatief gespecialiseerde industriële beroepen, hoofdzakelijk uitgevoerd door stedelijke arbeiders, en anderzijds dienstverlenende en ondersteunende functies waarin rurale migranten sterk vertegenwoordigd waren. Een permanente aanvoer van vooral tijdelijke en jeugdige arbeidskrachten voorzag Antwerpen van het gros van haar dienstpersoneel en van meer dan 60 percent van alle niet-textielgebonden nijverheidswerkers, zoals timmermansknechten, brouwersgasten en metselaarsknechten. De meer permanente migranten van hun kant speelden een sleutelrol in de stedelijke bevoorradings- en distributienetwerken. De

⁸⁸ Dat het sterk (proto)industriële karakter van de Scheldestad aan de basis lag van haar gebrekkig demografisch herstel in de tweede helft van de achttiende eeuw, is reeds elders op 'structurele' wijze beargumenteerd, in het bijzonder door Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 168-230, 244-245, en passim, in het verlengde van Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie*, 97-104, 315-316, 319-321 en P.M.M. Klep, 'Urban decline in Brabant. The traditionalization of investments and labour (1374-1806)', in: H. van der Wee (red.), *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries (Late Middle Ages - Early Modern Times)* (Leuven 1988) 261-286, 281-284.

schaal en reikwijdte van dit onophoudelijke komen en gaan, en daarmee ook het belang van arbeidsmigratie voor de werking van de Antwerpse economie en arbeidsmarkt, waren in realiteit ongetwijfeld nog groter dan in het verstilde beeld dat we op basis van de volkstelling kunnen reconstrueren.

Appendix: Methodologische toelichting

In de telling van 1796 werden alle bewoners ouder dan twaalf jaar nominaal geregistreerd – kinderen werden louter geturfd – zodat enkel de ‘volwassen’ immigranten konden worden geïdentificeerd.⁸⁹ Uit de bewaarde cahiers werden enkel de migranten uit de eerste en vierde wijk geselecteerd, omdat alleen voor deze wijken de herkomstplaats vermeld wordt. Door de geselecteerde casussen op een systematische manier af te trekken van de wijk- en beroepsspecifieke frequentietabellen van De Belder,⁹⁰ werden telkens aparte totalen voor autochtonen en inwijkelingen verkregen voor het geheel van de twee wijken in kwestie – met een onvermijdelijke maar kleine foutenmarge. Hoewel de eerste en vierde wijk samen goed waren voor ruim de helft van de stedelijke bevolking *intra-muros*, vertoonden zij enkele lichte afwijkingen in termen van beroepsstructuur en migrantenaantal tegenover de stad in haar geheel.⁹¹ Deze verschillen brengen de representativiteit van de gepresenteerde resultaten evenwel niet in het gedrang. Binnen het bestek van dit artikel is het niet mogelijk uitgebreid in te gaan op de problemen van betrouwbaarheid en interpretatie die de verwerking van de weerhouden sociaal-geografische gegevens bemoeilijken.⁹² Ondanks aantoonbare problemen biedt de telling van 1796 evenwel een uitzonderlijk zicht op de sociaal-economische structuren van de tweede helft van de achttiende eeuw, en kan aan de verwerkte tellingsgegevens zoniet een strikt representatieve dan toch een sterk indicatieve waarde toegekend worden.

⁸⁹ Gezien het leeftijds patroon van inwijking was het aandeel immigranten onder kinderen ongetwijfeld klein. In 1830 bedroeg dit te Antwerpen amper 7 percent: J. Hannes, ‘Bijdrage tot de ontwikkeling van een kwantitatief-kritische methode in de sociale geschiedschrijving’ (Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1969) vol. 2, bijlage 4.1.

⁹⁰ In het bijzonder De Belder, ‘Elementen van sociale identiteit’, vol. II, 190-338.

⁹¹ Ibid., 44-45, 227-238.

⁹² Zie hiervoor onder meer: Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 79-83. Over het belang van de telling van 1796 voor migratieonderzoek: Bruneel, ‘Les migrations entre villes et campagnes’, 501-502, 522-524.

Het Lelijkste Land, de mythe voorbij Stedenbouw en verstedelijking in België sinds 1945

Het lelijkste land ter wereld, uitkomst van het naoorlogse verstedelijkingsproces in België?

Met de woorden 'België moet weder opgebouwd worden. Wie zal de bouwmeester zijn?' presenteerde De Christelijke Volkspartij (cvp) zich in 1945 aan de kiezer als de geschikte architect voor de naoorlogse wederopbouw.¹ Deze partij, die het naoorlogse beleid grotendeels domineerde, heeft inderdaad een fundamentele rol gespeeld in de uitbouw van de welvaartstaat. De ontwikkeling van de sociale zekerheid en van gestructureerd sociaal overleg, samen met het aanzwengelen van de consumptie en de economische boom van de jaren zestig, kwamen neer op een ware revolutie van de maatschappij. Echter, de kwaliteiten van de beleidsmakers als bouwmeester van het land in de letterlijke zin van het woord, werd door commentatoren uit het vakdomein van de architectuur en de stedenbouw zwaar op de korrel genomen.

Renaat Braem, Belgisch modernistisch architect en oud-medewerker van Le Corbusier, verwoordde dit scherp in zijn pamflet 'Het lelijkste land ter wereld'.² Hierin beschouwde Braem de verstedelijking van de naoorlogse periode als een gemiste kans om een krachtdadig ruimtelijk project in het land te realiseren, een project dat komaf zou maken met de wanorde, het individualisme en de slechte smaak. Het land was verworpen tot een 'aan elkaar genaaid lappendeken, een gebouwde chaos'.³ Braem's kritiek was ondermeer gericht op de bouwpraktijk die volgde op de Wet De Taeye. Deze wet van christendemocratische signatuur voorzag in een krachtig subsidiemechanisme voor de private en particuliere woningbouw. 'Wat een onderneming had kunnen zijn op de schaal van de natie, is in stukjes gehakt; "ieder voor zich en de duivel voor allen!"' schreef Braem kort na de goedkeuring van de wet.

Andere auteurs die met meer afstand het naoorlogse verstedelijkingsbeleid analyseerden, hebben gewezen op de concentratie van politieke macht in het stedenbouwkundige beleid en de beperkte sturende rol van de stedenbouw als discipline daarin. 'Tijdens de periode van de jaren vijftig en zestig concentreerde dit verlangen [naar hervorming] soms veel macht in de handen van politici. Stedenbouw werd een nevenverschijnsel van grote infrastructuurwerken, van de grotendeels door de overheid gespijste activiteiten van de bouwsector en van de lucratieve vastgoedmarkt' stelt Pieter Uyttenhove.⁴ Marcel Smets identificeert de naoorlogse periode als een periode van 'van-

1 De Christelijke Volkspartij, *België moet weder opgebouwd worden. Wie zal de bouwmeester zijn?* (Brussel 1945) 5.

2 R. Braem, *Het lelijkste land ter wereld* (Leuven 1968).

3 Braem, *Het lelijkste land*, 4.

4 P. Uyttenhove, 'Het stadsontwerp in Vlaanderen. Experiment of investering', in: M. Smets (red.), *Tussen stad en spoor. Project 'stationsomgeving Leuven'* (Gent 2002) 97-103, 97.

zelfsprekendheid', waarin het verstedelijkingsproces aan een hoog tempo voortschreed, weinig 'gehinderd' door een fundamentele reflectie op de ruimtelijke toekomst van het land. Francis Strauven interpreteert de Belgische verstedelijking als een ongecontroleerde ontwikkeling, een samenspel van autonome factoren, waar enkel de infrastructuur voor enige ordening zorgt: 'de drie beschreven factoren, een op deconcentratie gericht politiek beleid, een door premies gestimuleerde individuele bouwdrang en de afwezigheid van een stedenbouwkundig beleid, maakte dat België de merkwaardige aanblik kreeg waardoor het zich van zijn buurlanden onderscheidt. [...] De enige ordening die zich in deze verkaveling aftekent, was niet het werk van de stedenbouwkundigen maar van de wegebouwers. Het is het hiërarchische net van autowegen dat de structuur van het huidige landschap bepaalt.'⁶ Strauven opent terecht de piste van de infrastructuur als ordenend element, maar interpreteert deze slechts in negatieve termen. De journalistieke pamfletten van Douglas De Koninck en Jean-Claude Defossé over de Belgische 'blijvende blunders' of 'grands travaux inutiles' gaan in deze denktrend verder en brengen een uitvergroting van de desastreuze uitwassen van de Belgische naoorlogse infrastructuurpolitiek.⁷

In de analyses van de genoemde auteurs, wordt het overheidsbeleid stevast als voorname verantwoordelijke aangewezen in het gefaalde ruimtelijke project van de naoorlogse periode, zowel wat de huisvesting als wat de infrastructurele uitbouw van het land betreft. Daarbij valt het op dat auteurs als Braem, en met hem Bekaert en Strauven⁸, hun kritiek vooral richten op het gebrek aan een herkenbaar modern project, het gebrek aan een zichtbare toepassing van moderne stedelijke modellen die op dat ogenblik in buurlanden wel de stedelijke ontwikkeling bepaalden en geconcretiseerd werden in een modernistische architectuur. In elk geval gingen de hoger geciteerde auteurs er van uit dat niet een progressief ruimtelijke project het ruimtelijke beleid bepaalde, maar wel allerhande politieke en economische motieven.

Nochtans moeten we vaststellen dat tot voor kort geen systematisch onderzoek is verricht naar het daadwerkelijke ruimtelijke beleid van de overheid in de naoorlogse periode, en naar de achterliggende beweegredenen en ruimtelijke modellen waar dat beleid op gestoeld was. Dergelijk systematisch onderzoek, waar dit artikel het resultaat van is, toont aan dat het ruimtelijke beleid na 1945 wel degelijk geleid werd door een visie op de stedelijke structuur van het land.⁹ Meer bepaald leunde dit Belgische model in zijn doelstellingen erg dicht aan bij een hele reeks modernistische stadsconcepten gaande van Ebenezer Howard's Tuinstad, Sorio y Mata's Lijnstad, de Russische desurbanistische manifesten en ontwerpen tot Frank Lloyd Wright's *Broadacre City*, die allemaal gemeen hebben dat ze zoeken naar een stedelijke samenleving in harmonie met en verspreid over het platteland, ter vervanging van de promiscuïteit van de negentiende-eeuwse stad. Met andere woorden, indien we met Anatole Kopp 'le moderne' niet

⁵ M. Smets, 'Een tijd van vanzelfsprekendheid', in: 1951-1991. *Een tijdsbeeld* (Brussel 1990) 189-195.

⁶ F. Strauven, 'Het lelijkste land?', in: R. Gobyn en H. Gaus (red.), *De Fifties in België* (Brussel 1988) 268-281, 277.

⁷ D. De Coninck, *Blijvende blunders. De grote nutteloze werken* (Leuven 1993); J.-C. Defossé, *Le petit guide des grands travaux inutiles* (Brussel 1990).

⁸ G. Bekaert en F. Strauven, *Bouwen in België 1945-1970* (Brussel 1971).

⁹ Onderzoeksproject *De betekenis van de stedenbouw voor verstedelijking van België sinds 1945* uitgevoerd aan de KU Leuven, Onderzoeksgroep Stedenbouw en Architectuur (OSA) onder leiding van M. Smets en B. De Meulder. Gefinancierd door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen.

beschouwen als ‘un style’ maar als ‘une cause’¹⁰, dan had België in de naoorlogse periode een bij uitstek modernistisch stedelijk project voor ogen. Dit project komt ten eerste tot uiting in de onderlinge afstemming van het huisvestingsbeleid op de modernisering van de infrastructuur zodat beiden – als een tandem – bijdroegen tot eenzelfde ruimtelijk project. Vervolgens tonen we aan dat dit ruimtelijke project van overheidswege gevoed werd door ruimtelijke modellen die vanuit het vakdomein van de architectuur en de stedenbouw werden aangeleverd.

Het eigene van dit verstedelijkingsproject en de modellen die het hanteerde is dat het niet enkel terug te vinden is binnen de enge grenzen van het stedenbouwkundige vakdomein zelf. Nog minder kan dat project afgelezen worden door de naoorlogse verstedelijking en bouwproductie in België naar stilistische kenmerken te toetsen aan de gangbare modellen van het internationale modernisme van dat ogenblik. Deze modellen komen we slechts op het spoor door ook de ruimtelijke concepten gehanteerd in de diverse geledingen van het overheidsbeleid als economie, huisvesting, infrastructuur en gezinspolitiek, door semi-private actoren als parastatalen, openbare kredietinstellingen en economische raden én door private actoren als investeringsmaatschappijen, vastgoedmaatschappijen, bouwpromotoren, aannemers en multinationale en lokale bedrijven te bestuderen. Het is precies door de tussenkomst van al deze actoren dat moderne stedelijke modellen – die wel degelijk aanwezig waren in het debat en het discours – niet *rücksichtslos* doorgevoerd werden, maar steeds aangepast werden aan de plaatselijke ruimtelijke en institutionele context. De modernistische concepten werden inderdaad slechts sporadisch door verlichte bouwheren, architecten en planners op modelmatige wijze toegepast. Dit verklaart waarom er in ons verstedelijkt landschap vandaag maar hier en daar stedelijke fragmenten uit de naoorlogse periode terug te vinden zijn die expliciet getuigen van een exemplarisch modernisme. Het moderne verstedelijkingsproject dat we in dit artikel identificeren benoemen we dan ook als een impliciet modern project.

Het probleem van de ‘habitat pour le plus grand nombre’ gedelegeerd aan het individu, met steun van de overheid

In 1945 werd de woningnood in België geschat op 250.000 nieuw te bouwen woningen. De twee belangrijkste politieke partijen van het land, De Christelijke Volkspartij (cvp) en de Belgische Socialistische Partij (bsp), hadden echter uiteenlopende meningen over het efficiënt oplossen van het probleem van de ‘habitat pour le plus grand nombre’.¹¹ Het voornaamste discussiepunt tussen beide partijen was het ruimtelijke model dat ze elk verdedigden. Uit de parlementaire debatten blijkt dat de cvp uitdrukkelijk voorstander was van het bouwen op het platteland, met de eengezinswoning als bouwsteen voor deze nieuwe stedelijke ruimte.¹² De cvp beoogde daarmee een gelijkwaardige ontwikkeling van het hele grondgebied, waarbij zelfs ‘de meest verwijderde dorpjes moeten kunnen deelnemen aan

10 A. Kopp, *Quand le moderne n'était pas un style mais une cause* (Parijs 1988).

11 De term is ontleend aan George Candilis, die dit thema introduceerde op het 9de CIAM-congres in 1953 in Aix-en-Provence, waar aan een Habitat Charter werd gewerkt. Het thema was gebaseerd op het werk van Candilis en Ecochard in Noord-Afrika en zou gedurende de jaren vijftig in Frankrijk mede aan de basis liggen van een grootschalige door de overheid geleide huisvestingspolitiek. Zie ondermeer: G. Candilis, ‘Habitat pour le plus grand nombre, collectif horizontal, programme d'étude du C.S.T.B. étude ATBAT’, *Techniques et architecture* (1953) 8-15; T. Avermaete, *Another modern. The post-war architecture and urbanism of Candilis-Josic-Woods* (Rotterdam 2005).

12 *Parlementaire Debatten, Kamer Der Volksvertegenwoordigers*, 18 (1947-1948) 1-20.

de stoffelijke vooruitgang'.¹³ De socialisten waren voorstander van het bouwen in en om de grote agglomeraties, omdat de woningnood daar het hoogste was en de maatschappelijke problemen alleen konden opgelost worden door tussenkomst van de staat. Tussen beide partijen was ook de vraag naar de bouwheer van dit nieuwe patrimonium een verhit discussiepunt. De CVP was voorstander van het aanmoedigen van het particuliere initiatief; de BSP argumenteerde dat de kleine burger niet in staat zou zijn om zelf te bouwen, zodat de overheid deze taak op zich moest nemen.

Hoewel studies over hoogbouw en de rationalisatie van het bouwen begin jaren vijftig aanwezig waren in de debatten van planners, architecten en stedenbouwkundigen, was er niettemin een consensus in de afwijzing van een grootschalig, door de staat te voeren woningbouwprogramma.¹⁴ Ideeën om te investeren in de industrialisering van de bouw of om massaal prefab woningen te importeren uit de Verenigde Staten, werden eveneens verworpen.¹⁵ Er werd bewust gekozen om verder te werken binnen de bestaande structuren van de bouwnijverheid, steunend op een grote diversiteit van kleine aannemersbedrijfjes.¹⁶ Op die manier werd het hoogbouwmodel gereserveerd voor de grote agglomeraties, waar de bouwgrond duur was en dit woningtype opportuun leek. Laagbouw werd gekoppeld aan het bouwen op het platteland. F. Brunfaut besloot het parlementaire debat met 'je crois donc que dans les grandes agglomérations, il faut préconiser le système des logements multiples et dans la banlieue des cités-jardins.'¹⁷ In deze discussies werd dus een duidelijke afwijzende houding aangenomen ten opzichte van modernistische modellen die op dat ogenblik in andere landen werden beproefd.

Afbeelding 1: De 100.000^e premiewoning in Waregem (1954). Foto: Katrien Theunis.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld het Nationaal Congres van de Belgische Federatie van Stedebouw en Woningwezen, 15 april 1953 met als thema 'Is hoogbouw de oplossing?'. Voor de aankondiging en het verslag van dit congres zie *De Gemeente – Urbs Nova* (1953:45,47). Dit laatste nummer bevat ondermeer de bijdragen van Hugo Van Kuyck (technische aspecten en rationalisatie van het bouwbedrijf) en van Emile Parent van de groep L'Equerre (gemeenschapsvoorzieningen), naast bijdragen over de economische en sociale aspecten en de slottoespraak door Eugene Claudius-Petit, voormalig Frans Minister van Wederopbouw en Stedenbouw en pleitbezorger van Le Corbusiers' *Unité d'habitation* in Marseille.

¹⁵ 'Zal het geprefabriceerde Amerikaanse huis het Belgische bouwbedrijf bedreigen?', *Het bouwbedrijf*, 5 (1949).

¹⁶ Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf en P. Lombaerde (red.), *Bouwen is leven, leven is bouwen* (Brussel 1996).

¹⁷ 'Ik denk dus dat men in de grote agglomeraties het systeem van de collectieve woningbouw moet voorschrijven en in de voorsteden dat van de tuinvijken.' *Parlementaire Debatten, Kamer Der Volksvertegenwoordigers*, 18 (1947-1948) 5.

Hoewel ze elkaars opponenten waren tijdens de parlementaire debatten, werd in 1948 de huisvestingswet 'Wet De Taeye' goedgekeurd onder een coalitieregering van christendemocraten en socialisten. Via de wet baseerde de overheid een omvangrijk deel van het huisvestingsbeleid op de aanmoediging van het particuliere initiatief. Daarmee werd continuïteit gegeven aan een lange traditie in de Belgische huisvestingspolitiek.¹⁸ De uitbreiding van vooroorlogse financieringskredieten, door een grotere bouwpremie en verhoogde leningen, zorgde ervoor dat de doelgroep van de staatshulp aanzienlijk vergroot werd.¹⁹

De vernieuwde *modus operandi* van de Wet De Taeye was uiterst succesvol. Aan hoog tempo werden woningen opgetrokken op particulier initiatief. Tussen 1950 en 1970 werden door toedoen van deze premie bijna 336.000 individuele woningen gebouwd op een totaal van 940.000 nieuwbouwwoningen, met een toewijzing van 70 procent van deze premies in de kleinere gemeenten en dorpen. De impact van de wet werd dus bepalend voor het ruimtegebruik en was een uiting van het concept dat de CVP naar voor had geschoven. De 'gevaarlijke' en systematische uitbreiding van de hoofdstad als een olievlek werd afgeremd terwijl de gelijkmatige ontwikkeling van de dorpen en gemeenten buiten de stedelijke agglomeraties werd gestimuleerd. De implementatie van de wet leidde echter ook tot een ware 'explosie' van de dorpen, waarbij deze in dezelfde periode soms drie tot vier maal in omvang toenamen.

In het uitgewerkte mechanisme van de Wet De Taeye, begonnen zich andere fenomenen in te schrijven. Kapitaalkrachtige individuen groepeerden zich geleidelijk aan in kleine ondernemingen (Groep Stedenbouwkundige Promotie, Dumobil, Vilarco) die zich interesseerden in de vastgoedmarkt. Met voldoende startkapitaal konden deze groepen investeren in het tot ontwikkeling brengen van bouwgronden (aanleg van straten en nutsvoorzieningen), en de oprichting van bescheiden woningen. Door de woningen zo te reguleren dat de toekomstige kopers beroep konden doen op de bouwpremie van de Wet De Taeye, werd hun onderneming ook succesvol. De geproduceerde meerwaarde bij verkoop stelde de kleine ondernemers in staat dadelijk opnieuw te investeren. In tegenstelling tot de verspreide particuliere woningbouw, hanteerden zij het ruimtelijke model van de woonwijk, dat meer coherentie en eenheid vertoonde. De meeste van deze kleine investeerders bleven opereren in voor hen bekend terrein en realiseerden verkavelingen en woonwijken in hun eigen geboortedorp en omgeving.²⁰

Daarnaast zijn we in de jaren vijftig en zestig ook getuige van grotere ontwikkelingen die ontsnappen aan het door de overheid gestuurde verstedelijkingsproces. Het hoogbouwmodel werd geleidelijk aan meer en meer geïmplementeerd vanuit de private sec-

18 Uitgebreide literatuur over het vooroorlogse huisvestingsbeleid in: M. Smets, *De ontwikkeling van de tuinvijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930* (Brussel 1977); L. Goossens, *Het sociaal huisvestingsbeleid in België: een historisch-sociologische analyse van de maatschappelijke probleembehandeling op het gebied van het wonen* (Leuven 1982).

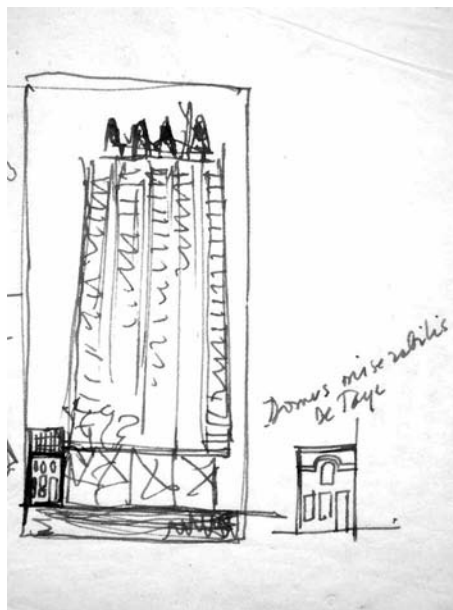
19 Het tijdschrift van het Nationaal Instituut van de Huisvesting, *Huisvesting* (1948-1956), publiceerde verschillende artikelen en opiniebijdragen over te nemen opties voor het huisvestingsbeleid. Ook de Wet de Taeye werd er uitvoerig bestudeerd en verwoord naar de bevolking toe.

20 Dit soort lokaal dynamisme werd onderzocht aan de hand van een casestudy over de ruimtelijke transformatie van de gemeente Waregem, gebaseerd op archiefwerk, interviews met bevoorrechte getuigen en plananalyse. Het onderzoek werd uitgevoerd in het kader van het doctoraatsonderzoek van Katrien Theunis. Het resultaat van het onderzoek zal openbaar gemaakt worden via de doctoraatsverhandeling, voorzien december 2006.

tor. De bouwpromotoren, zoals nv Amelinckx en nv Etrimo, zochten hun nieuwe bouwsites nauwkeurig uit, bij voorkeur aan de rand van of in grote en middelgrote steden. Als gedroomd investeringsmiddel van de kleine zelfstandige, 'een Amelinckxe voor den ouwen dag'²¹, won dit verticale 'stedelijk' verkavelingsmodel naast het horizontale 'plattelandsmodel' van de individuele woning aan belang in de jaren zestig.

Behoudens het impliciete verstedelijkingsproces geïnitieerd door de Wet De Taeye, duikt er nog een tweede, meer concreet ruimtelijk concept op in deze periode. In 1949 werd de Wet Brunfaut, die de infrastructuur- en urbanisatiewerken van nieuwe sociale woonwijken zou subsidiëren, goedgekeurd. In samenwerking met de Wet De Taeye, schoof deze tandem het ruimtelijke concept van de woonwijk duidelijk naar voor. Naast de individuele woningbouw op min of meer arbitraire manier geordend, werd deze tweede sterke ruimtelijke figuur van de 'harmonieuze woonwijk' erg gepromoot vanuit de overheid. Her en der werden kleine tuinvijken opgericht op basis van een gerichte financiële taakverdeling tussen de publieke en de private sector. Elke gemeente realiseerde verschillende uitbreidingswijken om de groei van de bevolking op te vangen binnen de grenzen van zijn eigen grondgebied.

Via deze twee wetten (De Taeye en Brunfaut) ontstond van overheidswege dus een goed geolied investeringsmechanisme, gesteund op privaat kapitaal en particulier initiatief. Het verstedelijkingsproces werd slechts schijnbaar geleid door financieringsmechanismen maar was wel gekoppeld aan uitgebreid besproken ruimtelijke concepten. Het overlaten van het initiatief aan plaatselijke autoriteiten en bevolking heeft een gelijkmatige ontwikkeling van de verschillende streken gestimuleerd en een centralistisch geleide groei van de steden afgeremd. Het gebrek aan een ordenend principe om deze snelle verstedelijking in goede banen te leiden, getuigde bovendien van een niet-modernistische houding, die zonering en hoogbouw expliciet afwees. De huisvestingspolitiek koos daarentegen bewust voor de verdere ontwikkeling van de van oudsher fijnmazige verstedelijkte structuur om de bevolkingsgroei op te vangen. Daarmee werd de aloude doelstelling van stadsconcepten als dat van de Desurbanisten –het vermijden van de onbeheersbare metropolis, het genot van het landschap en het landelijke leven, maar

Afbeelding 2: Het debat tussen hoog- en laagbouw door de ogen van Renaat Braem: een torengedouw ontworpen voor de satellietstad Lillo in de Antwerpse haven, vergeleken met de 'Domus misereabilis De Taeye' (1958). © VIOE, archief Renaat Braem.

²¹ Ph. Janssens en P. De Wael, *50 jaar Belgische vastgoedmarkt, 1953-2003: waar geschiedenis tot toekomst vergroeit* (Roeselare 2005).

Afbeelding 3: Woonwijk Villapark in Waregem, gebouwd door de Nationale Maatschappij voor Kleine Landeigendom (1954). Foto: Katrien Theunis.

ook de emancipatie van het platteland door het vestigen van een stedelijke samenleving-gehonoreerd. Maar net als in modernistische stadsconcepten vergde deze vestiging van een stedelijke, geëmancipeerde samenleving over het hele land, een economische en infrastructurale basis. Ook Le Corbusier en Ascoral hadden dit ingezien toen ze in 1945 de ‘*Cité linéaire industrielle*’ voorstelden. Deze politiek kon dus enkel gerealiseerd worden in samenspraak met een bewuste infrastructuur- en economische politiek.

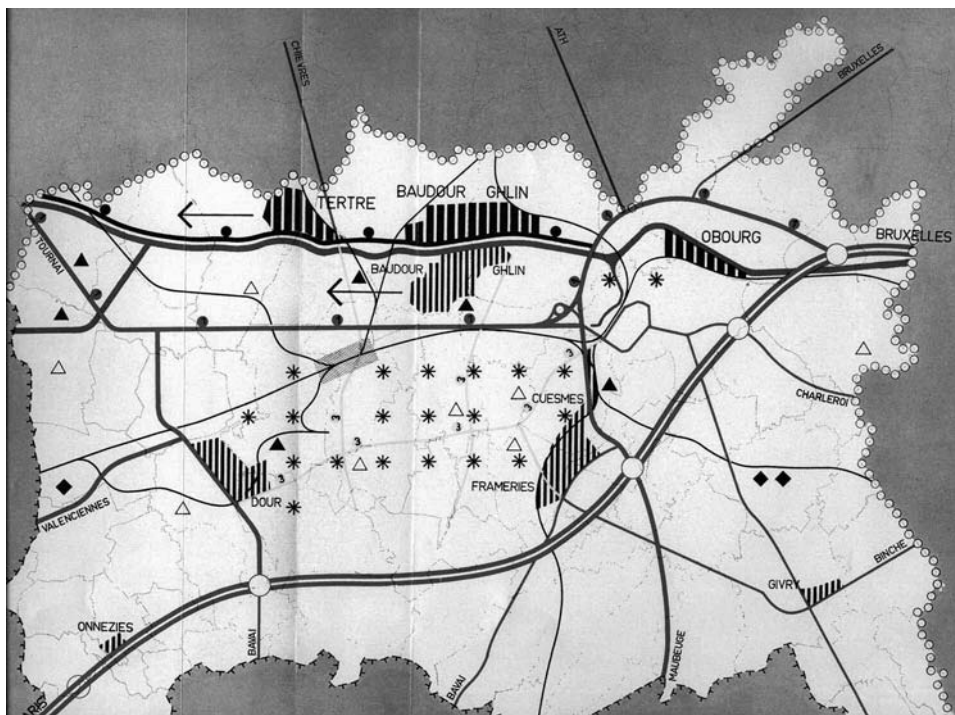
Infrastructuurpolitiek als kapstok voor een gedifferentieerd regionaal economisch beleid

Op het vlak van de infrastructuur werd het tegen het midden van de jaren vijftig duidelijk dat verder bouwen op de bestaande structuren niet mogelijk was. De haven van Antwerpen had bijvoorbeeld met de bouw van het Marshall-dok haar areaal weliswaar uitgebreid binnen de contouren van de ‘Conventie voor de noordergronden’ van 1927, maar nog voor het dok klaar was, kon de haven de stijgende trafiek al niet meer aan. Intussen werden de Marshall-gelden in België bijna uitsluitend besteed aan het garanderen van leningen aan buitenlandse handelspartners om zo de Belgische export en economische opleving te garanderen, de zogenaamde indirecte Marshall-hulp.²² Met de uitzondering van het Marshall-dok, konden infrastructurale programma’s nauwelijks op Marshall-gelden rekenen.²³ Met de stijging van het autoverkeer kwam ook de belabberde toestand van de wegeninfrastructuur aan het licht. De Belgische wegen werden ‘dodenwegen’ in de jaren vijftig en de *Belgian Road Test* een begrip bij de autoconstructeurs.²⁴ Dit alles noopte tot een ingrijpende inhaalbeweging. Voor de regering Van Ac-

²² G. Krugan-Van Hentenryck, ‘Le Plan Marshall et le développement économique de la Belgique’, *Studia historica oeconomica. Liber amicorum Herman Van der Wee* (Leuven, s.d.) 157-172.

²³ In tegenstelling tot Nederland bijvoorbeeld, waar de Delta-werken in de jaren vijftig gefinancierd werden ‘uit de tegenwaardengelden van het Marshallplan’. Zie: K. Schuyt en E. Taverne, 1950. *Welvaart in zwart wit* (Den Haag 2000) 143.

²⁴ H. Hondermarcq, ‘De modernisatie van het Belgisch wegennet’, *Annales des Travaux Publics de Belgique* (1951:1) 45-73.

Afbeelding 4: Aanlegplan Bergen-Borinage (1961). Het plan wordt gedragen door parallelle infrastructuurlijnen, met industrie in de noordelijke strook en buurteenheden (stervormige symbolen) in het zuiden. Bron: R. Panis, 'Aanlegplan Bergen – Borinage'.

ker, een voor de Belgische naoorlogse periode zeldzaam maar stabiel socialistisch-liberaal kabinet, paste een uitgebreid infrastructuurprogramma in haar politiek van werkgelegenheidscreatie. Immers, de infrastructurele achterstand, zowel van de publieke infrastructuur als die van de bedrijven, begon zich te laten voelen in een economische achteruitgang met groeiende werkloosheid nu de omringende landen hun reconstructie voltooid hadden en de concurrentie aangingen.

Het Wegenfonds voor snelwegenbouw gelanceerd in 1954 is een van de meer bekende infrastructurele programma's die in dit kader het licht zagen, maar daarnaast zijn de modernisering van de haven van Antwerpen via het Tienjarenplan (1956-1965) en de Kanalenwet (1957) van groot belang geweest in de modernisering van de Belgische infrastructuur.²⁵ Beide wetten zorgden voor een belangrijke verbetering aan de waterwegeninfrastructuur. De noordelijke uitbreiding van de havens van Antwerpen en Gent, een strook langs het Albertkanaal, de Basse Meuse ten noorden van Luik en de zone ten noorden van de as Borinage-Centre-Charleroi werden ontwikkeld tot industriële corridors door een verbetering van de waterwegen en de aanleg van industriële autosnelwegen. Deze corridors boden ruimte en vestigingsmogelijkheden aan de nieuwe basisindustrieën zoals de autoassemblage, de petrochemie en de staalnijverheid. Hoewel in elk van deze regio's de

²⁵ O. Vanaudenhove, *Twee noodzakelijke wetten* (Brussel 1961).

*Afbeelding 5: Verkeerswisselaar te Meise in de omgeving van het terrein van Expo 58 op de Heizel (1958). Bron: O. Vanaudenhove, *Twee noodzakelijke wetten*.*

infrastructuuraanleg als instrument werd gebruikt om het verstedelijkingsproces te initiëren, ging dit telkens ook gepaard met concepten over de realisatie van de andere stedelijke activiteiten, meer bepaald voor de industriezones en voor de residentiële zones die nodig geacht werden om de arbeidskrachten in de nabijheid van hun werkplaats te huisvesten. In verschillende gevallen werden expliciet ruimtelijke ontwikkelingsplannen opgesteld. Het is geen toeval dat het Wegenfonds de ontwikkeling van de industriële snelweg Antwerpen-Luik – parallel met het Albertkanaal – als prioriteit stelde (naast de afwerking van de snelweg Brussel-Oostende en de verbetering van de weginfrastructuur in Brussel). Als van nature ontstond op die manier een industriestroom.²⁶

De focus op de Brusselse weginfrastructuur versterkte de centrale positie van Brussel in de aanloop van Expo '58. Deze operatie had een herprofilering van de rol van de hoofdstad als industrieel centrum naar internationaal beslissingscentrum tot doel. Het aantrekken van Europese instellingen vormde een bijkomende stimulans om hoofdkantoren van multinationale ondernemingen, onderzoekscentra en andere tertiaire activiteiten aan te trekken. Met de uitbouw van industriële corridors in perifere regio's enerzijds en het toekennen van een specifieke én complementaire economische rol aan Brussel anderzijds, werd een duidelijke verstedelijkingsstructuur op nationale schaal uitgezet. Deze centrum-periferie structuur werd benadrukt door de vormgeving van het snelwegennetwerk als een spinnenweb met de hoofdstad als centrum.

De hiërarchie in het naoorlogse verstedelijkingspatroon, die Strauven toeschrijft aan de logica van de wegenbouwers en de structuur van het snelwegennetwerk is dus in werkelijkheid veel omvattender. Het gaat om een structuur die zowel berust op de waterwegen- als op de autoweginfrastructuur en die gebruik maakte van het concept van de infrastructuurbundel als drager van de stedelijke ontwikkeling. Deze structuur vormt de impliciete realisatie van de utopische lineaire stedelijke modellen die door de Russische desurbanisten²⁷ in het interbellum werden gelanceerd en hier te lande door

²⁶ Voor een gedetailleerd verslag van de eerste werkingsjaren van het Wegenfonds, zie: Vanaudenhove, *Twee noodzakelijke wetten*, 61-79.

²⁷ A. Kopp, *Architecture et urbanisme soviétiques des années vingt. Ville et révolution* (Parijs 1967).

Renaat Braem werden omarmd.²⁸ De belangrijkste grootschalige naoorlogse industriezones, zoals het petrochemische complex van de Antwerpse haven, de Fordfabriek in Genk, de staalfabrieken van Chertal te Luik en van Sidmar te Gent, de chemische complexen langs het Albertkanaal in Geel, en in Wallonië (Feluy, Ghlin-Baudour), werden rechtstreeks op deze structuren ingeplant.

Maar blijkbaar volstond de verbetering van de infrastructuur niet om een duurzame economische heropleving te bewerkstelligen. Hoewel de economische opleving een feit was, werd het duidelijk dat bepaalde regio's achterop bleven. Hogere werkloosheidscijfers, teruggang van het bevolkingsaantal, pendel- en seizoensarbeid kenmerkten perifere regio's zoals Oost- en West-Vlaanderen en delen van Henegouwen. Vooral regio's met hoge structurele werkloosheid zoals West-Vlaanderen, of regio's die aan reconversie toe waren zoals de Borinage, slaagden er niet in bedrijven aan te trekken. Daarom werd vanaf 1958 een regionale expansiepolitiek gevoerd, die de ontwikkeling van nieuwe bedrijvigheid in perifere zones diende te ondersteunen. De regionale expansiewetgeving was erop gericht een éézijdige economische ontwikkeling in sterke regio's tegen te gaan en werkgelegenheid te creëren in de nabijheid van de woonplaats. Fenomenen als 'sociaal onaanvaardbare pendel', emigratie en dalend bevolkingscijfer, golden naast werkloosheidscijfers als de belangrijkste criteria in de afbakening van de expansiezones. Naar analogie met het concept van Jean-François Gravier over 'Paris et le désert Français'²⁹ stelde de Luikse geograaf Sporck daarenboven het vermijden van een overmatige groei van Brussel voorop als voornaamste doelstelling voor de expansiepolitiek.³⁰ Hij beoogde daarmee het vrijwaren van de groeimogelijkheden van de hoofdstad voor haar nieuwe roeping als internationale '*capital city*', hoofdstad van Europa, administratief centrum en gastheer voor internationale bedrijven. Kortom, de regionale expansiewetgeving ondersteunde de centrum-periferie structuur die vervat zat in de infrastructuurpolitiek.

Huisvesting, infrastructuur en economie als componenten van een verstedelijkingspolitiek

Aldus vormden de ruimtelijk economische politiek en het huisvestingsbeleid complementaire elementen van een impliciete verstedelijkingspolitiek. Deze politiek legde het initiatief bij het individu en stimuleerde de verwerving van een eigen woning. Tegelijk bleek uit het economische beleid, gebaseerd op gerichte investeringen en de uitbouw van het infrastructuurnetwerk, dat de overheid voor alle burgers 'welvaart in eigen streek' voorop stelde. Strauven interpreteert de deconcentratie-tendens vooral in historische termen, als een terugrijpen naar een aloude Belgische anti-stedelijke politiek die haar wortels zou vinden bij de 'negentiende-eeuwse ideoloog van het volkshuisvestingsdenken Edouard Ducpetiaux'³¹, maar volgens ons is een ander perspectief no-

²⁸ Zie voor Braem's ideeën over de lijnstad in de jaren dertig en de band met Miljutin's project voor de reconstructie van Stalingrad in 1928: F. Strauven, *Renaat Braem, de dialectische avonturen van een Vlaams functionalist* (Brussel 1983) 25-28.

²⁹ J.-F. Gravier en R. Dutry, *Paris et le désert français. Décentralisation, équipement et population* (Parijs 1947).

³⁰ J.A. Sporck, 'La localisation de l'industrie en Belgique. Situation actuelle – politique d'avenir', *Cahiers d'urbanisme* (1960:34).

³¹ Strauven, 'Het lelijkste land?', 275.

dig. In de naoorlogse periode dient deze huisvestingspolitiek gezien te worden in de context van de (regionaal)economische en infrastructuurpolitiek die zich vanaf de jaren vijftig ontwikkelde.

In die zin moet verwezen worden naar het naoorlogse 'ontwikkelingsdenken' van mensen als Perroux en Lebreton, wiens literatuur van invloed was binnen de Belgische stedenbouwadministratie.³² Via economen als Olivier Vanneste en Gaston Eyskens vond dit denken ook doorgang in politieke kringen.³³ Meer dan de oudere theorieën die volgens Strauven, in marxistische termen, vooral gericht waren op de beheersing van het proletariaat, was dit regionaal ontwikkelingsdenken een emancipatorisch concept: de regionale ontwikkeling van welvaart moest immers ook leiden tot een socio-culturele ontplooiing en zelfs ontvoogding van het land in zijn geheel.³⁴ Eerder dan op de beheersing van het proletariaat, is de naoorlogse ruimtelijke politiek rond van huisvesting, infrastructuur en werkgelegenheidscreatie, gericht op de modernisering van de verschillende regio's van het land. Niet de landelijke idylle van het perifere gebied staat daarbij voorop, maar wel de uitbouw van een volwaardige welvarende gemeenschap in elke streek. Het parallellisme met de doelstelling van de Desurbanisten is frappant. Volgens Anatole Kopp kwamen hun voorstellen neer op '*une conception globale de l'aménagement du territoire à l'échelle de l'ensemble du pays [...] favorisant ni négligeant aucun point du territoire [...] rendant possible [...] l'éparpillement des usines sur l'ensemble du pays [...] Les "desurbanistes" pensent réaliser [...] la suppression des inégalités entre la ville et la campagne.*'³⁵ Door deze politiek werd in België effectief een overmatige groei van de hoofdstad afgeremd en een gelijkmatige ontwikkeling van de perifere regio's gestimuleerd. Bijgevolg heeft de overheid nooit op grote schaal moeten voorzien in *villes nouvelles*, *new towns* of uitbreidingswijken om de residentiële groei van de belangrijkste stedelijke centra op te vangen.

Nochtans werden er in de context van de economische planning in België verschillende voorstellen gedaan voor de bouw van 'satellietsteden', vooral dan in de perifere regio's en niet zozeer als uitbreidingsmodel voor de grote steden. Echter, zoals in de volgende paragrafen verduidelijkt zal worden, ging het daarbij niet om een blinde toepassing van buitenlandse modellen voor nieuwe steden, maar om een geheel eigen interpretatie daarvan, aangepast aan de geschetste regionalistische huisvestings- en werkgelegenheidspolitiek. Deze gecombineerde 'oplossing' voor het huisvestings- en werkgelegenheidsprobleem in de regio's zelf kan gelden als het impliciete concept dat de naoorlogse verstedelijking van het land bepaald heeft. De verschillende modellen en ont-

32 F. Perroux, *La coexistence pacifique*, II. *Pôles de développement ou Nations?* (Parijs 1958); L.-J. Lebreton, 'Agglomérations et pôles de développement', *Cahiers d'urbanisme* (Brussel 1960:33).

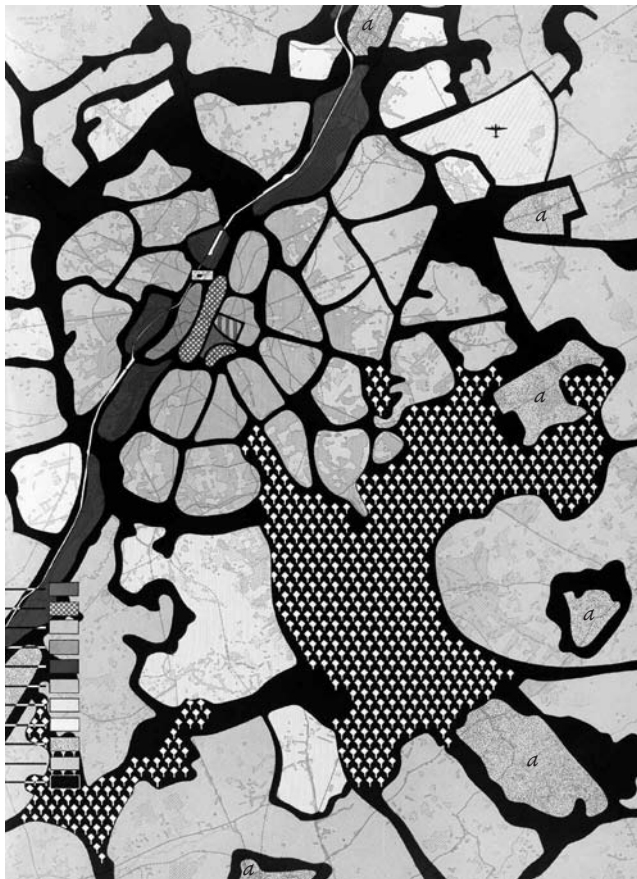
33 In het Centrum voor Economische Studiën, opgericht aan de Kuleuven door Gaston Eyskens. Zie: G. Declercq en O. Vanneste, *Structurele werkloosheid in West-Vlaanderen. Een regionaal-economische studie* (Roeselare 1954); O. Vanneste, *Het groeioploosconcept en de regionale economische politiek. Toepassing op de Westvlaamse economie* (Antwerpen 1967).

34 Strauven, 'Het lelijkste land?', 274. Het regionaal ontwikkelingsdenken paste in het toenemende communautaire zelfbewustzijn zoals dat ondermeer in de Vlaamsgezinde Nederlandstalige vleugel van de CVP werd gepropageerd. Tijdens de ambtsperiode Van Acker (1954-1958), met de nog sterk unitaristisch ingestelde socialistische en liberale partijen, bleef de regionale politiek op de achtergrond.

35 '[Met] een globaal concept op schaal van het volledige territorium van het land [...] dat de verspreiding van fabrieken over het hele land mogelijk maakt [...] denken de "desurbanisten" de onderdrukking van de ongelijkheden tussen stad en platteland te realiseren.' Kopp, *Architecture et urbanisme soviétiques*, 178-180.

Afbeelding 6: Aanlegplan voor de Brusselse agglomeratie ontworpen door Groupe Alpha (1958). De lichtblauwe vlekken zijn de buurt-eenheden van de bestaande agglomeratie, de lichtroze vlekken de voorgestelde satellietsteden. (a)

Bron: Bruxelles – Brussel – Brüssel – Brusselle (Brussel 1958).

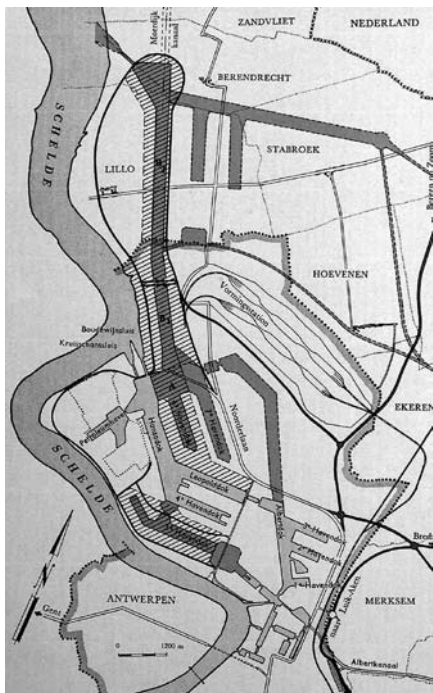

wikkelingsmechanismen voor de huisvesting, de infrastructuur en de economische activiteiten werden op dit principe afgestemd. Hoewel elk van deze stedelijke activiteiten zich tot op zekere hoogte onafhankelijk van elkaar ontwikkelden, waren ze dus onderdeel van éénzelfde ruimtelijk project.

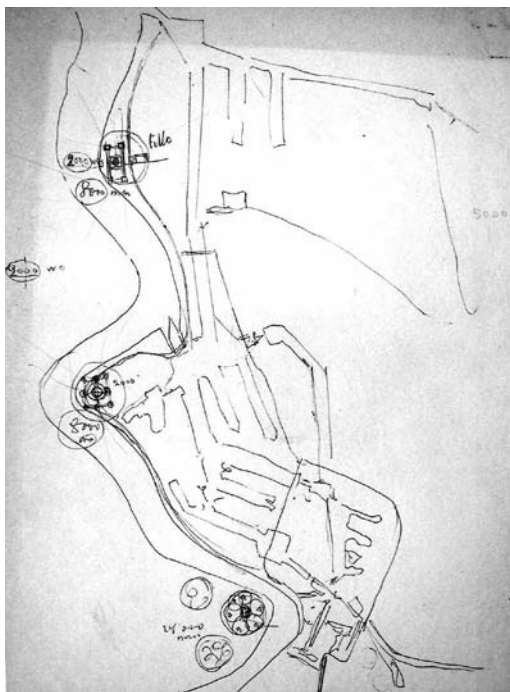
Een krachtige figuur voor het verstedelijkingsproject

De complementariteit van de huisvestingspolitiek enerzijds en de ruimtelijke component van de werkgelegenheidspolitiek anderzijds, is een eerste indicatie van de coördinatie tussen beide ruimtelijke beleidslijnen. Maar het bestaan van dit impliciete verstedelijkingsmodel manifesteert zich misschien nog wel het meest in de exemplarische ontwikkelingen waar de band tussen de realisatie van infrastructuur, nieuwe industriezones en huisvesting expliciet in onderlinge afhankelijkheid werden gepland.

De aanleg van infrastructuur in de perifere regio's had immers niet enkel tot doel een economische basis te bieden in de verschillende streken van het land. Naast het uitzetten van de infrastructuur en het afbakenen van industriezones werden ook concepten voor de residentiële groei vooropgesteld, voor de huisvesting van arbeiders en bedienden die aangetrokken zouden worden door de nieuwe ontwikkelingen. Hiervoor werd stevast

Afbeelding 7: het Tienjarenplan voor de Antwerpse haven (1956-1965). Bron: L. De Kesel, 'Havenuitbreiding. Reden en vormgeving', *Antwerpen* (1956:4) 1-19.

Afbeelding 8: Renaat Braem gebruikte het Tienjarenplan (Afbeelding 7) als onderlegger voor het ontwerp van satellietsteden op de Scheldeoevers (1958). © VIOE, archief Renaat Braem.

teruggerepen naar het model van de 'satellietstad' opgebouwd uit *neighborhood units*, een concept dat ruime aandacht kreeg in de naoorlogse stedenbouw- en planningsliteratuur in België. We vinden dit concept ook terug in de concrete ontwikkelingsplannen, zoals voor de noordelijke havenuitbreiding in Antwerpen (1956-1965),³⁶ in het reconversieplan voor de Borinage (1961),³⁷ in de voorontwerpen voor het gewestplan Limburg (1964)³⁸ en bij de ontwikkeling van de as Brugge-Zeebrugge (1958).³⁹ Vooral groep Alpha heeft heel expliciet het concept van de satellietstad naar voor geschoven in het plan voor de Brusselse agglomeratie (1958).⁴⁰

Het belang van deze (expliciete) zoektocht naar een coherent verstedelijkingsmodel blijkt uit de talrijke voorstellen die aan het einde van de jaren vijftig en gedurende de jaren zestig werden uitgewerkt door ontwerpers, stedenbouwkundigen en architecten. Renaat Braem bijvoorbeeld onderscheidde in de lineaire ontwikkeling van infrastruc-

³⁶ J. Gaack, 'Het woningvraagstuk in verband met de havenuitbreiding', *Antwerpen* (1956:4) 159-160.

³⁷ R. Panis, 'Aanlegplan Bergen – Borinage', *Wonen* (1961:2) 154-198.

³⁸ R. Soetewey, 'Een ontwikkelings- en aanlegplan van de Limburgse mijnstreek', *Beginselen van de ruimtelijke ordening en van de stedenbouw* (Brussel 1964) 117-126.

³⁹ R. Soetewey, 'Quelques considérations sur l'aménagement de la région Brugoise', in: *L'Europe et l'aménagement du territoire. Les cahiers de Bruges II* (Brugge 1958) 7-10.

⁴⁰ Groupe Alpha, 'Les centres satellites', *Cahiers d'urbanisme* (1958).

tuurbundels de drager voor een ‘industriële bandstad België’⁴¹ waarvoor hij vanaf 1958 verschillende projecten uitwerkte. Met dit concept knoopte hij weer aan bij zijn ideeën uit de jaren dertig maar tilde ze tegelijk van een architectuurconcept op tot een stedelijk concept. Bovendien expliciteerde hij met dit ontwerp het impliciete project dat in de naoorlogse verstedelijking verscholen zat. Met het noordelijke uitbreidingsplan van de Antwerpse haven als onderlegger, werkte hij een snoer van satellietsteden uit. Dit snoer volgde het tracé van de Schelde en de geplande kanaaldokken, die een lange industriestrook afbakenden. De satellietstad van Lillo werd in groot detail uitgewerkt, maar het voorgestelde woonmodel was van een te utopisch gehalte om de daadwerkelijke verstedelijking te beïnvloeden.⁴²

Andere voorstellen leunden dichter bij de reële ontwikkeling aan. De tweede editie van de Bonduelle-wedstrijd (1965-1968) bijvoorbeeld stelde een dubbele ontwerpopdracht voor.⁴³ Enerzijds kon men kiezen voor het ontwerp van een stadscentrum dat de bevolkingstoename van de Brusselse agglomeratie diende op te slorpen, een nagenoeg letterlijke toepassing van het concept dat groep Alpha in 1958 had geformuleerd. Anderzijds kon men een woonwijk ontwerpen ‘in een landschap begrensd door een waterweg, spoorweg, een bebost landschap en de nabijheid van een weg’.⁴⁴ Deze laatste opdracht lijkt wel op maat gesneden van de nieuwe industriezones die langsheen infrastructuurbundels geprojecteerd werden, maar nog grotendeels ongerepte landschappen doorkruisten, zoals rond het Albertkanaal in de Zuiderkempen of de bosrijke gebieden ten noorden en ten zuiden van de Borinage. AUSIA kaapte de eerste prijs weg, met het ontwerp voor de satellietwijk *Cité de Lasne*, economisch en cultureel afhankelijk van Brussel, maar ervan gescheiden door de groene buffer van het Zoniënwoud. Een inplanting die past in het plan van Apha en de visie om Brussel niet te laten uitbreiden als een olievlek. Het ontwerp-

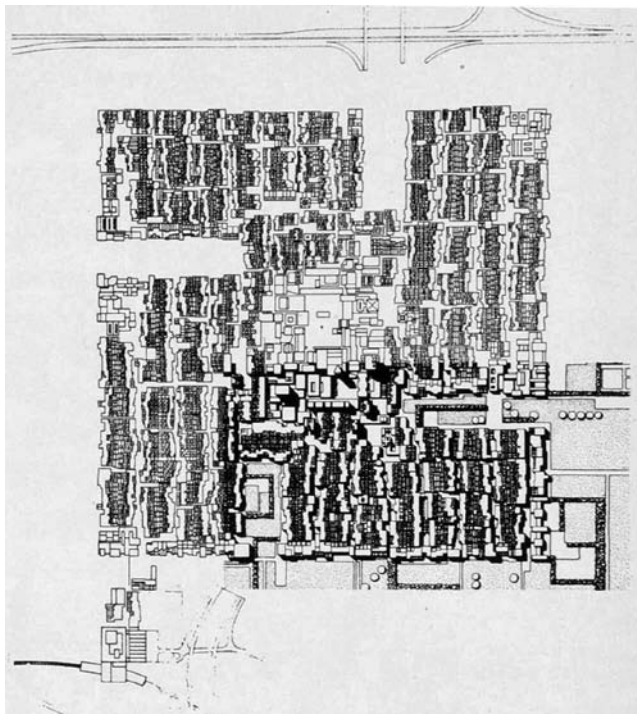
Afbeelding 9: Prix Bonduelle, *Cité de Lasne* ontworpen door AUSIA (1968).
Bron: Archief Jean de Salle (AUSIA).

⁴¹ Vanaf het einde van de jaren vijftig werkt Braem aan concepten en projecten voor een Bandstad België. Zie: R. Braem, ‘Alles of niets’, *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België* (1971).

⁴² Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, archief Renaat Braem (verder VIOE, archief Renaat Braem), nr. 114, ‘Lillo – Stad België’.

⁴³ De Prix Bonduelle werd in 1965 voor de tweede maal georganiseerd door de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van België.

⁴⁴ ‘Le Prix Bonduelle’, *Architecture* (1965:65) 17.

Afbeelding 10: Prix Bonduelle, Een stadshart voor Antwerpen Linkeroever ontworpen door W. Toubhans en W. Cogge (1968). Bron: Archief Walter Toubhans.

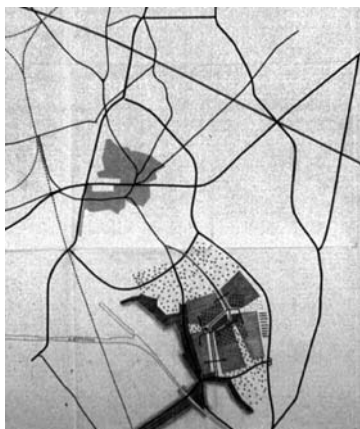
team gebruikte een stedelijke architectuur, direct geïnspireerd door recente projecten van Team 10-leden Candilis-Josic-Woods (Project Toulouse-le-Mirail, 1962).⁴⁵

De tweede prijs werd gedeeld door de ontwerpgroep W. Toubhans, W. Cogge en J. D'Huyvetter voor hun project 'Stadshart voor Antwerpen Linkeroever' en het team van Godart, Faria en Dupire voor hun project '*Rémodellation du Borinage*'. Dit laatste project lijkt een rechtstreekse toepassing van de 'herstructurering van het gemeenschappelijke leven' zoals geformuleerd in het reconversieplan voor de Borinage van René Panis.⁴⁶ Terwijl de meeste projecten bleven steken in de conceptuele fase, werden elders fragmenten van satellietwijken die binnen een gelijkaardig schema pasten daadwerkelijk gebouwd. De sociale woningbouwwijk in Sledderlo vormt het gerealiseerde deel van een grotere satellietstad, ontworpen door de Nederlandse stedenbouwkundige S.J. Van Embden, die een nieuw sub-centrum van Genk diende te worden.⁴⁷ De satellietstad werd geprojecteerd in de nabijheid van het Albertkanaal en de Ford-fabriek. Als dusdanig werd een nieuwe stedelijke structuur ontworpen die plaats moest bieden aan de nieuwe – Fordistische – economische productiemodus die de bovenhand kreeg

⁴⁵ Voor de bespreking van de inzendingen van de Prix Bonduelle-projecten zie: G. Bekaert, *Themanummer Wonen TABK* (1968:6).

⁴⁶ Panis, 'Aanlegplan Bergen – Borinage'.

⁴⁷ M. Ryckewaert, 'Wonen bij Ford. Satellietstad Sledderlo van *company town* tot modelwijk,' in: K. Van Herck, T. Avermaete (red.), *Wonen in Welvaart* (te verschijnen 2006); M. Ryckewaert, 'De minimale rationaliteit van woonpatronen in Nevelstad Vlaanderen', in: *Oase* (2002:60) 49-60; R. Brouwers, 'De spierballen van Genk' in: *Tijdschrift voor Architectuur en Beeldende Kunst* (1971:3) 55-67; Nederlands Architectuur Instituut, archief S.J. van Embden, nr. 1211 'Stedenbouwkundige opdracht te Genk, 1964-1976'.

Afbeelding 11: Satellietstad Sledderlo nabij de industriestreek rond het Albertkanaal in Genk, ontworpen door S.J. van Embden (1963). Bron: Stadsarchief Genk.

Afbeelding 12: Sociale woonwijk in Houtem ontworpen door W. Toubhans (1972-1978). Bron: Archief Walter Toubhans.

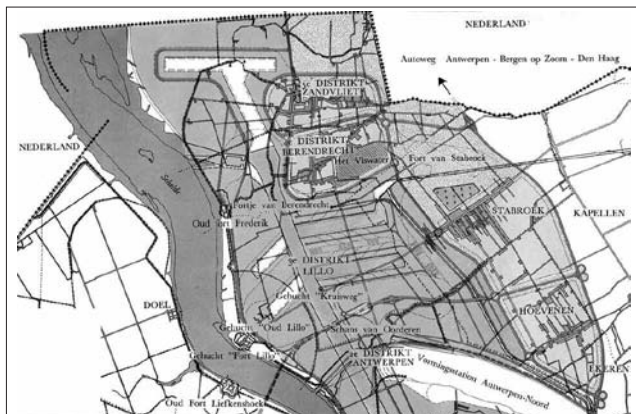
op de Tayloristische structuur van het mijnbedrijf. Een andere exemplarische case van directe interactie tussen de planningsmodi van werkgelegenheid en residentie, is de wijk Debboutshoek in Zelzate (architecten Bontinck en Devos, 1967), die als *company town* bij Sidmar gedacht werd en deels gerealiseerd werd met fondsen van de EGKS.⁴⁸ Wellicht moet ook de sociale woonwijk Houtem (1973) van Walter Toubhans en Walter Cogge tot deze reeks gerekend worden, als residentiële component bij de naoorlogse uitbouw van de kanaalzone ter hoogte van de Verbrande Brug te Vilvoorde.

Deze projecten werden meestal ingeplant ten opzichte van de bestaande economische structuur, maar ze integreren toch ook kleine, lokale voorzieningen en overstijgen het fenomeen van de residentiële slaapstad. De woonconcepten, geïnspireerd op heersende internationale stedenbouwkundige modellen, steunen op het idee van het opvoeren van de densiteit en de creatie van een volwaardig leefmilieu met eigen voorzieningen.⁴⁹ Het woonmilieu is aangepast aan de schaal van de bewoners, met extra aandacht voor het ontwerp van de publieke ruimte. De auto als essentiële motor voor de sterk verspreide ontwikkeling van België, werd uit deze woonwijken geweerd of door ingenieuze ontwerpmethoden naar een apart circuit geloodst zodat de kwaliteit van het dagelijkse leven er niet door verstoord werd. Op die manier werd er een duidelijk model voor een nieuwe, sociale samenlevingsvorm naar voor geschoven, binnen het impliciete verstedelijkingsproject dat wonen en bewoning verspreid had over het gehele grondgebied.

In principe was dit verstedelijkingsmodel perfect afgestemd op de concepten voor het infrastructuurnetwerk en de werkgelegenheid. In de praktijk werd dit residentiële

⁴⁸ E. Buyst e.a., *Sidmar 1962-2002. Veertig jaar staalproductie in Vlaanderen* (Gent 2003).

⁴⁹ M. Risselada en D. Van den Heuvel (red.), *Team 10, 1953-1981: In search of a utopia of the present* (Rotterdam 2005).

Afbeelding 13: Algemeen plan van aanleg voor de noordelijke havenuitbreiding (1961). De polderdorpen worden door het ontwerp van de wegeninfrastructuur beschermd tegen een oostelijke uitbreiding van de haven (vergelijk met figuren 7 en 8). Bron: L. De Kesel, Het Tienjarenplan, 120.

model echter zelden in zuivere vorm gerealiseerd. Meestal werden slechts fragmenten van het oorspronkelijke project gebouwd, ontdaan van innovatieve elementen en sterk gereduceerd in densiteit. Elders was de realisatie van de residentiële component bij de nieuwe territoria voor industriële ontwikkeling veeleer impliciet. Hoewel Braem's visie voor de zone ten noorden van Antwerpen niet gevolgd werd, zorgde de sturing van dat verstedelijkingsproces door de centrale overheid er wel voor dat polderdorpen als Stabroek, Hoevenen en Zandvliet werden aangevuld met relatief coherent geplande woonwijken, voorzien van faciliteiten als scholen, administratieve centra en een kleinschalig winkelcentrum. Ze werden dus niet opgeslokt door een oostwaartse havenuitbreiding zoals deze gewenst werd door de lokale stedelijke en havenautoriteiten.⁵⁰

We kunnen dus stellen dat de ruimtelijke component van het verstedelijkingsproject in de jaren zestig meer omvatte dan een complementaire ruimtelijke economische en huisvestingspolitiek. Potentieel werd er een erg boeiende ruimtelijke figuur gehanteerd om de stedelijke deconcentratie vorm te geven. De infrastructuur diende daarbij als kapstok waaraan de woon- en werkzones konden opgehangen worden. Maar in hun pure vorm werden deze projecten zelden gerealiseerd. Het symbolische jaar 1968 betekende voor ontwerpers dan ook 'het einde van de architectuur' en de totale opgave van het geloof in de creatie van een betere en nieuwe wereld.⁵¹ Architecten keren zich af van de nieuwbouw en stadsuitbreiding en concentreren zich op de historische stad.

De woon- en de werkverkaveling als verzelfstandigde stedelijke modellen

De verstedelijking zoals die zich vanaf het begin van de jaren zeventig zou voltrekken nam inderdaad een andere gedaante aan dan deze die architecten en ontwerpers voor ogen hadden in hun goed doordachte voorstellen en wedstrijdontwerpen. Enerzijds zouden de ruimtelijke modellen voor de werk- en de woonzones inwendig transformeren en anderzijds zou van hun wederzijdse affirmatie waar de regionale ontwikke-

⁵⁰ M. Ryckewaert, 'The Expansion of the Port of Antwerp (1945-1965). An Urbanization Project', in: M. Corominas en J. Sabate Bel (red.), *Urbanism & urbanization. Volume II*, (Barcelona, 2005) 479-498; L. De Kesel, *Het Tienjarenplan 1956-1965. De havenuitbreiding in de realiteit, Havenstudies 2* (Antwerpen 1962).

⁵¹ APIAW colloque d'architecture, *L'architecte n'a plus d'audience. Quel est l'avenir du domaine bâti?* (Luik 1969).

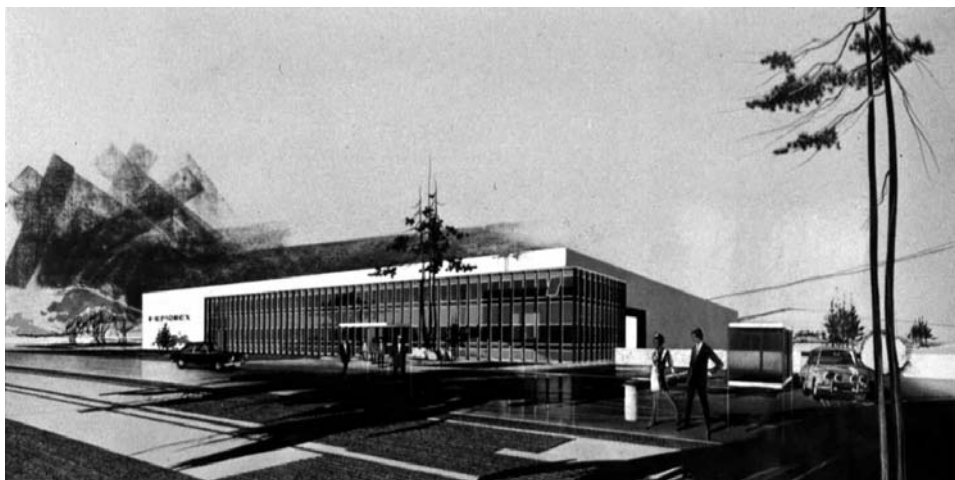
Afbeelding 14: Voorontwerp woonwijk Polderstad in Hoboken, gerealiseerd door de N.V. Groep 1 (1973). Bron: Stadsarchief Antwerpen.

lingsmodellen nog van uitgingen weinig meer terecht komen. Naast de gebundelde ontwikkelingen konden stedelijke activiteiten zich meer en meer eender waar in het land vestigen. Het aaneenrijgen van de verschillende autosnelwegensecties tijdens het hoogtepunt van de snelwegenbouw in de jaren zeventig, had het land bedekt met een zeer fijnmazig netwerk met een korte opeenvolging van op- en afritten. Het snelwegennetwerk diende zo niet alleen de functie van (inter)nationale verbindingswegen, maar werkte ook op het lokale vlak: alle steden en regio's beschikten over een uitstekende bereikbaarheid per auto. Met deze alomtegenwoordige bereikbaarheid ontstond een *isotrope* vestigingslogica: nagenoeg elke plek van het territorium beschikte over het zelfde bereikbaarheidsprofiel. Bovendien droegen gewijzigde economische processen ook bij tot de transformatie en verzelfstandiging van de woon- en werkmodellen.

In de jaren zeventig transformeerde de complex opgebouwde woonwijk zich tot een private woonverkaveling gerealiseerd door de bouwpromotor, in België algemeen bekend onder de noemer *fermette*-verkaveling.⁵² De *fermette*-verkaveling is een resultaat van het ruimtelijk, economisch en sociaal optimaliseren van eerdere verstedelijkingsmodellen. Eenmaal het huisvestingsbeleid net na WOII vorm had gekregen in de Wet De Taeye en de Wet Brunfaut liep het zeer vlot totdat in de jaren zestig nieuwe economische en sociale voorwaarden aanleiding gaven tot een herdefiniëring van het woonbeleid. De mogelijkheden van nieuwe financieringsmechanismen (holdings van grote banken) en het euforisch geloof in de hoogconjunctuur kondigden nieuwe ontwikkelingen aan waarop de overheid probeerde in te spelen. Via de oprichting van grote verkavelingen met geïndustrialiseerde woningen opengesteld aan het publiek (zogenaamde 'kijkdorpen') te Limal (1972) en Knokke-Heist (1973) probeerde de staat een nieuwe stimulans te geven aan prefabricatie en besteding van de private woningbouw. Gelijktijdig namen de gegroepeerde kleine bouwpromotoren de bovenhand op het particuliere initiatief, wat aanleiding gaf tot grotere operaties zoals de woonwijk Polderstad te Hoboken (1974).

⁵² Zo genoemd naar het dominante woningtype dat in dergelijke wijken door promotoren doorgaans gebouwd wordt en dat de stijlkenmerken van traditionele hoeses overneemt.

Afbeelding 16: *Schets van het bedrijfsgebouw Memorex, Hauts Sarts, Herstal (ca. 1970).*
Bron: archief SPI.

Wat het industriële vestigingstype betreft doet er zich een gelijkaardige evolutie voor. De aandacht voor traditionele industriële sectoren die een vestiging in de nabijheid van waterwegeninfrastructuur vergen, verschuift. In de loop van de jaren vijftig en zestig werden er nog slechts enkele grootschalige industrieën in de petrochemie, staalnijverheid en autoassemblage – waarvan de ruimtelijke verschijningsvorm nog volledig bepaald werd door de logica van het productieproces en de zware infrastructurele randvoorwaarden – ingeplant. Daarnaast kwam een nieuw type van bedrijf op de voorgrond. In de fordistische economie van de welvaartstaat werd de economische groei vooral gerealiseerd in gespecialiseerde kleinschalige bedrijven die verbruiksgoederen produceren. Deze bedrijven waren slechts op een ontsluiting door autoverkeer aangewezen, terwijl de bedrijfsorganisatie paste binnen een generiek gebouwconcept, de modulaire, geprefabriceerde productiehal. In Brugge zien we hoe de bedrijven rondom het nieuwe industriedok zich in de jaren vijftig letterlijk van het water afkeren en zich richten naar de voorliggende straat.⁵⁴ Naast gelijkaardige lokale initiatieven waar onder impuls van verlichte burgemeesters en gemeentebesturen plaats werd geboden aan deze nieuwe lichte industrieën, was er ook sprake van een formele interesse in de figuur van het industriepark als ideaal vestigingstype voor expansiegerichte economische activiteiten. Men inspireerde zich daarbij zeer expliciet op Britse modellen uit het interbellum en later.⁵⁵ De specifieke manier waarop dit model in het Belgisch institutionele model van expansiesubsidies diende ingepast te worden, maakt dat uiteindelijk een fundamenteel verschillend ruimtelijk model ontstond. In plaats van hiërarchisch opgebouwde, met collectieve voorzieningen uitgeruste *Trading Estates*, zoals de Britse industrieparken uit de jaren dertig genoemd werden, ontstond een simpele industriële verkaveling, uitgerust met een spaarzaam ontsluitingssysteem en minimale nutsvoorzieningen. Nochtans beantwoordde dit model goed aan de *corporate culture* die talrijke Amerikaanse bedrijven meebrachten, en die zich vertaalde in hoge landschappelijke en architecturale eisen aan de bedrijfsvestiging. Her en der ontstonden werkelijke ‘in-

dustrieparken', zorgvuldig aangelegde bedrijvencampussen in een boeiend landschappelijk kader. Maar naarmate de internationale investeringsgolf uitdoofde en de economische crisis in de jaren zeventig de budgetten voor *corporate architecture* deed inkrimpen, verdween ook de rijke zoektocht door architecten naar modulariteit, prefabricatie en nieuwe bouwtechnieken. In de plaats kwam een bouwpraktijk van generieke geprefabriceerde productiehallen. Tenslotte waren de middelen van de intercommunales steeds krap geweest, zodat elke vrije hoek in reeds bestaande industrieterreinen diende opgevuld te worden eerder dan dat nieuwe terreinen aangesneden werden. Daarmee was het 'industriepark' verwaterd tot het generieke bedrijventerrein zoals we het vandaag kennen.

Het lelijkste land, de mythe voorbij

De complexe ontstaansgeschiedenis van het bedrijventerrein en de *fermette*-verkaveling als verzelfstandigde stedelijke entiteiten, toont aan dat de huidige stedelijke realiteit als lappendeken van autonoom ontwikkelde woon- en werkzones, niet zozeer te lezen is als een autonome toepassing van een functioneel zoneringsbeleid. Eerder is deze stedelijke realiteit het resultaat van een eigen evolutie van stedelijke modellen in de naoorlogse periode. De *fermette*-verkaveling en het bedrijventerrein zijn slechts de iconische eindproducten van deze evolutie. Veeleer dan een ruimtelijk model, zijn ze verworpen tot de ruimtelijke uitdrukking van een ontwikkelingsmechanisme. Als dusdanig zijn ze voor velen ten onrechte de belichaming geworden van de zogenaamde 'moderne stedenbouw', waarbij 'moderne stedenbouw' verengd wordt tot de op functionele zoning gebaseerde planning zoals vastgelegd in de wet op de stedenbouw van 1962. Ons onderzoek toont echter aan dat deze ruimtelijke figuren een veel rijkere oorsprong kennen, als het resultaat van een boeiende zoektocht naar adequate ruimtelijke modellen voor de uitbouw van de welvaartstaat gedurende de jaren vijftig en zestig.

Hierbij kwam een potentieel erg interessante ruimtelijke figuur naar voren. Terwijl er zich enerzijds een min of meer eenduidig concept ontwikkelde voor de ruimtelijk-economische structuur, gingen een aantal ontwerpers op zoek naar een adequaat woonmodel dat binnen deze structuur paste. Het functionalistische idee van de satellietstad werd uitgewerkt tot een rijker woonmodel dat schatplichtig was aan de nieuwe ideeën over het woonmilieu zoals ze door Team x werden ontwikkeld. In deze coherente constellatie van ruimtelijke modellen voor de diverse stedelijke activiteiten, onderscheiden we de contouren van een logisch verstedelijkingsregime. Echter, het verdwijnen van de economische basis voor een dergelijk verstedelijkingsmodel dwong tot een aanpassing van de gehanteerde concepten aan een andersoortige realisatiewijze. Daardoor heeft dit verstedelijkingsregime zich slechts fragmentair of in een gewijzigde gedaante in de gebouwde ruimte gerealiseerd. Nochtans leidt het benoemen van dit verstedelijkingsregime tot een nieuwe kijk op het naoorlogse Belgische landschap. In de brokstukken en fragmenten van 'het lelijkste land', herkennen we een structuur die onze naoorlogse welvaart heeft geschaagd. Misschien schuilt in deze structuur wel een blijvend ankerpunt voor de onmiskenbare kwaliteiten die ons verstedelijkt landschap nog steeds heeft.

Belgische steden in beeld

Stadshistorische musea in een gefragmenteerd land

Stadshistorische musea als nieuwe beleidsinstrumenten

De voorbije decennia zijn stadsmusea met name in Europa steeds meer in het middelpunt van de belangstelling komen te staan, en dit zowel bij bestuurslieden als bij mensen die in de cultuur- en erfgoedsector actief zijn. Deze hernieuwde belangstelling is zeker niet toevallig en ze kan al evenmin los worden gezien van de grote vlucht die erfgoedprojecten en -initiatieven allerlei hebben genomen. Het beleid heeft hierbij ongetwijfeld ingespeeld op een bestaande trend, maar de impact van een voluntaristische politiek met het oog op rationalisatie en financiële sanering heeft een grote rol gespeeld als katalysator. Zo heeft het museumdecreet, dat in 1996 op initiatief van de minister voor cultuur Luc Martens in Vlaanderen is ontwikkeld (met actualisering in 2001 en 2002) museumdirecties ertoe aangezet om, opdat zij de nieuwe subsidietrein toch maar niet zouden missen, collecties en musea te heroriënteren en ze ook op een functionele en pragmatische wijze anders vorm te geven. Fusies, andere indelingen en functionele clusters zijn dan ook schering en inslag geweest tijdens de voorbije jaren in het museumlandschap, terwijl tegelijkertijd het nieuwe beleid eveneens een grotere professionalisering van de museumstaf in de hand heeft gewerkt. Dat erfgoed bij deze structurele veranderingen een van de belangrijkste – en in de ogen van velen relatief (bedrieglijk) gemakkelijk te realiseren – verzamelparameters is geworden, lijkt buiten kijf te staan. Het risico dat erfgoed daarbij zelf een vrij leeg containerbegrip dreigt te worden, dat bovendien allerminst politiek of ideologisch neutraal is, wordt nochtans niet door alle erfgoedspelers erkend. De recente en vrij emotionele controverse rond een stelling van de Antwerpse historicus Bert De Munck over de noodzakelijke afstand die historici moeten bewaren en bewaken ten opzichte van erfgoedinitiatieven heeft dit duidelijk aangetoond.¹

De resultaten zijn nochtans zichtbaar. Kleinere musea hebben zich in Vlaanderen ghergroepeerd in soms vrij vage en gratis museumclusters. Onduidelijke concepten als regionale (of lokale) identiteit worden daarbij gebruikt om deze clusters te rechtvaardigen. Zo wordt een ruim (en erg door traditie en het ‘gesundenes Volksempfinden’ geïnspireerd) cultureel begrip als scherm gehanteerd voor een uiteraard in eerste instantie cultuurpolitiek en cultuureconomisch proces van rationalisatie. Een mooi voorbeeld hiervan is zeker de nieuwe museumcluster van de Zuiderkempen, samengesteld uit kleinere entiteiten als het Jakob Smitsmuseum in Mol en het Sint-Dimpna- en Gasthuismuseum in Geel. Synergie en schaalvoordelen blijken dus, geïnspireerd door

1 B. De Munck, ‘Geschiedenis is meer dan erfgoed’, *De Standaard*, 21 april 2006. Van dezelfde auteur zie ook: ‘Kunst als volkscultuur en vice versa. Vlaamse “volkskunde” tussen avant-garde en geschiedenis’, *cultuur. tijdschrift voor etnologie*, 1 (2005) 78-90 en ‘Microtechnologieën van volkscultuur. Europese etnologie in Vlaanderen tussen sector en discipline’, *Volkskunde*, 106 (2005) 341-370.

een nieuw beleid, ook in de fusies binnen de museumwereld ingang te hebben gevonden. Op andere plaatsen worden museale initiatieven rationeler en pragmatischer ingevuld en met wisselend succes boven de wat oudere en vaak verstarde werking getild door de organisatie van evenementen of een herdachte publiekswerking.

Ook in Franstalig België zijn vergelijkbare tendensen te identificeren, hoewel deze zelden zo grootschalig en ook wel kunstmatig zijn als de beweging in Vlaanderen na de implementatie van het museumdecreet. Er is wel een poging van de bevoegde autoriteit (in de Belgische federale constructie is dat de Franstalige Gemeenschapsregering) om het overheidsoptreden te verbeteren en te rationaliseren door een nieuw decreet. Tot op heden zijn er daarvan echter geen toepassingsarresten bepaald. Bovendien beperkt de moeilijke financiële situatie van de Franstalige Gemeenschap sterk de betekenis en de draagwijdte van deze nieuwe wetgeving. De culturele ontwikkeling in Wallonië en Brussel bevindt zich in tegenstelling tot Vlaanderen nog duidelijk in het stadium van institutionele vermenigvuldiging van museale instellingen, eerder dan van hun hergroepering in meer efficiënte entiteiten.² De gewestelijke overheid in Wallonië, gefrustreerd omdat ze niet over de bevoegdheden beschikt om de hefbomen van het cultuurbeleid mee te bepalen – in Vlaanderen werden gewest en gemeenschap, behalve voor Brusselse aangelegenheden, immers in grote mate samengevoegd – ondersteunt en creëert specifieke structuren die weliswaar museale functies vervullen, maar niet officieel als musea mogen worden benoemd. Nochtans dragen deze ‘archéosites’, ‘archéoforums’, ‘mémoires’ en interpretatiecentra sterk bij tot het culturele aanbod in het gewest.

Ook op het gebied van synergie zijn er in Franstalig België meer intentieverklaringen dan echte realisaties. Netwerken bestaan weliswaar om samenwerkingsverbanden op te starten en te begeleiden. De ‘Brusselse Museumraad / Conseil bruxellois des musées’ is daar een voorbeeld van.³ Maar de activiteiten van deze netwerken blijven tot op heden erg bescheiden en ze zijn meestal beperkt tot de uitwisseling van ervaringen tussen verschillende instellingen, tot pogingen om een dialoog tot stand te brengen met het beleid en tot het gemeenschappelijke beheer van informatie en publiciteit.

Een nieuwe rol voor de stadsmusea

Ook de steden en gemeenten ontsnappen vanzelfsprekend niet aan deze hervormingsbeweging en ook hier zijn, althans in de Vlaamse context, het politieke beleid en de plannen rondom de creatie en financiering van een nieuw museum van de Vlaamse beweging van groot belang geweest als katalysator. Vlaams minister van cultuur Bert Anciaux is niet toevallig ook de voormalige voorzitter van de Vlaams-nationalistische partij Volksunie en vertegenwoordigt nu de progressieve Vlaams-nationalistische beweging Spirit. De twee grote Vlaamse steden Gent en Antwerpen werden er toe aangezet om hun wat verouderde museale infrastructuur te actualiseren en zo in aanmerking te komen voor wat al heel snel een gedecentraliseerd museum zou worden dat een ‘progressieve’ en vooral ‘Vlaamse’ identiteit moest helpen uitdragen. In Nederland lijkt de situatie heel anders te zijn en spelen bij herstructureringen veel meer discussies over

² *Les institutions muséales en Communauté Française, Faits et gestes*, 17 (2005), 2 geeft aan dat er de voorbije decennia jaarlijks gemiddeld vier nieuwe musea hun deuren openen.

³ Zie hiervoor: www.brusselmuseums.be

kunst en geschiedenis een belangrijke rol, naast heel sterk educatief georiënteerde discussies uit bijvoorbeeld de *'new museology'*.

Deze heroriëntering vond plaats in een tijds kader waarbij musea, en in de eerste plaats historische musea, steeds meer een andere invulling zijn gaan krijgen. Historische musea worden, in tegenstelling tot bijvoorbeeld wetenschappelijke musea en kunstmusea, steeds meer beschouwd als echte *civic centres*. Op zich is dit geen nieuw verschijnsel. Musea en hun relatie tot het verleden (of dat nu stedelijk, regionaal of nationaal is verandert hier relatief weinig aan) zijn altijd belangrijk geweest in de constructie van nieuwe identiteiten en dus ook van bepaalde ideeën over samenhang. De nieuwe stadsmusea in Vlaanderen hebben, zoals we verder zullen zien, hun functie als ontmoetingsplaats dan ook stevig verankerd in hun *mission statement*.

Over het nut van culturele instellingen in de herwaardering van stadskernen bestaat inmiddels weinig twijfel meer.⁴ Maar hun belang als ontmoetingsplaats gaat veel verder. Niet toevallig wijdde de vereniging van stadshistorische musea (International Association of City Museums) hun recente vierde congres in Amsterdam aan de functie van de stadsmusea als *'centres of civic dialogue'*. De gepubliceerde handelingen weerspiegelen de diversiteit en ook de interne contradicties waarmee een dergelijke benadering wordt ingevuld, in die mate zelfs dat heel diverse zaken als buurtwerking, stadsbuurtrenovatie, multiculturele samenlevingsvormen, ecologische bewustwording, verzoening tussen etnische en religieuze bevolkingsgroepen enzovoort tot de kern van de museale opdracht zijn gaan behoren.⁵ In Brussel en Vlaanderen speelt men bijvoorbeeld met de idee om de stadsmusea in te schakelen in nieuwe vormen van stadsbeleving. Naar analogie met de bestaande sneeuw-, zee- en bosklassen, korte reisjes waarbij leerlingen uit het basis- en secundair onderwijs kennismaken met bepaalde activiteiten verbonden aan een bepaalde omgeving, denkt men eraan om ook didactische *'stadsklassen'* te organiseren en zo tegelijkertijd de stad te promoten als een leefbare en aantrekkelijke samenlevingsvorm door de leerlingen onder te dompelen in *'stedelijkheid'* en hen te confronteren met de materialiteit van de grote stad, maar ook met de wijze waarop steden functioneren (stadsdiensten, cultuurleven, economie), zonder daarbij de pijnpunten en de problemen van de hedendaagse samenleving te verhullen. Doelpubliek van deze stadsklassen zijn uiteraard kinderen van het platteland of uit kleinere stedelijke kernen. De stadsmusea zouden hierbij een essentiële functie vervullen, omdat zij als het ware een inleiding geven tot het fenomeen stad in zijn historische en materiële context. Het museum is met andere woorden ook een uitvalsbasis voor ervaringsgericht leren.

Soms gebeurt een dergelijke inschakeling van een stadsmuseum in het stedelijke beleid doordacht en goed onderbouwd. Het Gentse STAM moet bijvoorbeeld de sluitsteen worden in een ambitieus cultureel mobiliteitsplan, waarbij het stadscentrum moet worden ontlast van bepaalde functies, die worden verspreid over een groter deel van de

4 L. Deben, W. Salet en M.T. van Schoor (eds.), *Cultural heritage and the future of the historic inner city*, Amsterdam (2004); I. van Aalst, *Cultuur in de stad. Over de rol van culturele voorzieningen in de ontwikkeling van stadscentra* (Utrecht 1997).

5 *City museums as centres of civic dialogue? Proceedings of the fourth Conference of the International Association of City Museums, Amsterdam, 3-5 November 2005* (Amsterdam) 2006. De teksten kunnen ook worden gedownload via de website van de uitgeverij Edita van de Koninklijke Academie van Wetenschappen in Amsterdam (<http://www.knaw.nl/cfdata/publicaties/vakgebied.cfm>).

stad.⁶ Of alle ideeën echter ook realistisch of zelfs maar wenselijk zijn, is minder zeker. De idee die bijvoorbeeld voor het Antwerpse Museum aan de Stroom werd geopperd om er een kantoor van de Antwerpse burgerlijke stand in onder te brengen, zodat (door er bijvoorbeeld huwelijken te laten voltrekken) de stedeling van het museum een brug kan maken tussen het verleden en het heden van de stad, kan ongetwijfeld als vrij utopisch worden gerangschikt.

Stadsmusea en het beeld van het stadsverleden

Het zoeken naar historische sensatie staat en moet ook centraal staan in de uitwerking van de stadsmusea, maar over de wijze waarop dit moet gebeuren is men het allerm minst eens. Sprekende objecten, materiële hoogtepunten in het bezoekerscircuit, hebben in deze uiteraard een belangrijke rol te spelen, niet alleen omdat ze de kern vormen van het collectiebeleid en zo de bezoeker naar het museum lokken, maar vooral ook omdat ze onderdeel uitmaken van het collectieve geheugen.⁷ Anderzijds verstoort de centrale rol die deze sprekende objecten in het verhaal krijgen vaak de cruciale verhaallijnen zelf en verdringen ze zo niet alleen de andere objecten (die minder sprekend of mooi zijn of die het collectieve geheugen niet hebben gehaald), maar ook de essentie van het stadsverhaal. Zoals Hendrik Henrichs het recent nog verwoordde: 'de visuele presentatie moet de historische sensatie niet verstoren'.⁸ Het is dus telkens dansen op een slappe koord.

Objecten spreken, vertellen of geven commentaar bij een verhaal, ze mogen echter dat verhaal niet maken (en kunnen dat ook vaak niet).⁹ Sprekende objecten verleiden de bezoeker en trekken hem aan, maar nemen ook de panoramische blik weg en verhinderen synthese en identificatie met het ultieme object van stadsmusea, de stad zelf. Het antwoord op deze uitdaging ligt in de presentatie en een grote aandacht voor de context van zowel object als verhaal. Dit ontnemt de beelden en objecten niet hun functie van betekenisdrager. Het betekent wel dat deze betekenis niet eenduidig kan en mag zijn.¹⁰ In alle gelaagdheid en context moet een beeld immers een boodschap overbrengen, maar dan wel een functionele boodschap, geen louter esthetische gewaarwording. In al zijn meerduidigheid dienen beelden het verhaal van de stad. Uiteindelijk is het het stadsverhaal zelf, bepaald door de inhoudelijke en vormelijke keuzes en compromissen van de samenstellers van dat verhaal, dat moet verleiden. Objecten versterken enkel die verleiding en brengen ze hier en daar in perspectief. Dit is wel het belangrijkste onderscheid met kunstmusea, waar de beelden (eveneens in hun context) naast een functioneel onderdeel in het verhaal ook een esthetische sensatie moeten overbrengen. In historische musea is deze esthetische gewaarwording enkel een toevallige meerwaarde, geen doel op

6 H. Defoort e.a., 'Het STAM: een (ver)nieuw(end) stadsmuseum. Over geschiedenis, stad, erfgoed, publiek en het ontsluiten van de Gentse Bijlokesite als cultuurcampus', in P. De Rynck (ed.), *In situ. Stedelijkheid en stadsmusea*, Culturele Biografie Vlaanderen – Erfgoed in Breedbeeld nr. 2, (Antwerpen 2004) 40.

7 S. Crane, *Museums and memory* (Stanford 2000); F. Lelièvre, 'Le musée d'histoire de ville: mémoire et carrefour des populations', in B. de Laveleye, A. Vandenbulcke en A. Vanrie (eds.), *Actes du colloque « Un musée pour une ville »* (Brussel 2003).

8 H. Henrichs, 'Een zichtbaar verleden. Historische musea in een visuele cultuur', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 118 (2004) 230-248.

9 V.R. Schwarz en Ph.J. Ethington, 'Urban icons', in *City museums as centres of civic dialogue?*, 22-28.

10 Over het gebruik van beeldmateriaal in het historisch verhaal, zie F. Haskell, *History and its images. Art and the interpretation of the past* (New Haven-Londen 1993).

zich. Een esthetisch aantrekkelijk object veraangenaamt uiteraard wel het kijken, het trekt de aandacht en houdt die beter vast, maar in principe gebeurt de overdracht van informatie op dezelfde manier. Het object heeft geen finaliteit an sich bij de constructie van het verhaal.¹¹

Tussen beide hoeft uiteraard geen contradictie te bestaan, maar er is evenmin een dwingend verband. De zoektocht naar historische sensatie was al voor Johan Huizinga een zoektocht naar de mensen die de tentoongestelde objecten hebben gemaakt en gebruikt.¹² Hoewel het extatische aspect van Huizinga's historisch beleven niet langer opgang maakt in de voorbije halve eeuw en het gevaar van een romantisering van een bepaald verleden voortdurend om de hoek loert, heeft die vaststelling niets aan actualiteitswaarde verloren. Het object is het tastbare en visuele verlengstuk van het verhaal, dat ook op andere manieren kan worden verteld (multimedia, film, orale bronnen, teksten, maar ook met geluid, reuk, tast, licht, enz.).

De spanning tussen verhaallijn, museale context en de stad zelf, die wordt aangeleverd door zowel de objecten, de scenario's en de beeld dragers als de wijze van presentatie, is van cruciaal belang voor het succes van het historische stadsverhaal.¹³ Deze spanning wordt in grote mate beïnvloed door de beschikbaarheid van en vertrouwdheid met diverse media. De hedendaagse visuele massacultuur, net zoals vroegere presentatiemodellen gebaseerd op de toenmalige gebruikelijke beeld dragers (van diorama's tot tekst, van kijkkast tot multimediale vitrine), moeten deze spanning opvoeren en de bezoeker confronteren met 'spectacular realities', zonder dat daarbij uit het oog wordt verloren dat de spektakelwaarde instrumenteel is voor de verhaallijn (en niet andersom).¹⁴ Stadsmusea mogen niet in de val trappen van een verheerlijking van het eigen verleden en van de zichzelf toegemeten eigenheid, en zo de vroegere opvattingen vertalen van historische musea, die in eerste instantie topstukken toonden die het (nationale) verleden belichaamden, naar een eigen stedelijke context. Het gebruik van het genre van de 'stadslof' mag dan al een belangrijke motor van werving zijn voor zowel het eigen stadspubliek als voor andere bezoekers, het behoort niet tot de taak van musea om mythes te creëren of in stand te houden, maar wel om ze te signaleren, te contextualiseren en ze waar nodig te demystifiëren.

Een ander aandachtspunt in de uitwerking van de museale voorstelling van verleden en heden is de illusie van de waarachtigheid. Musea genieten bij de museumbezoeker vaak van een grote autoriteit. Ze verankeren als het ware het geheugen.¹⁵ Wat getoond wordt, wekt, veel meer dan wat gezegd of gelezen wordt, vertrouwen op. Objecten zijn

11 Over de relatie tussen historisch en kunstmuseum, zie Henrichs, 'Een zichtbaar verleden', 234.

12 J. Huizinga, 'Het historisch museum', in *Verzamelde Werken* 2 (Haarlem 1948) 559-569.

13 Zie hierover: D. Cosgrove, *The iconography of landscape: essays on the symbolic representation, design, and use of past environments* (Cambridge-New York 1988). Over de representatie van het verleden in musea bestaat een uitgebreide literatuur. Zie hiervoor: M. Jacobs en I. van Hamersveld, *Schoonheid en herinnering: vragen over de presentatie van geschiedenis in de musea* (Amsterdam 2000); en G. Kavanagh en E. Frostick (eds.), *Making city histories in museums* (Londen-Washington 1998).

14 V.R. Schwarz, *Spectacular realities. Early mass culture in fin-de-siècle Paris* (Berkeley/Londen 1998); Henrichs, 'Een zichtbaar verleden', 230-232.

15 P. den Boer, 'Geschiedenis, herinnering en "lieux de mémoire"', in R. van der Laarse (ed.), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2004) 40-58; G. Rooijakkers, 'De musealisering van het dagelijks leven. Cultureel erfgoed tussen bewaren en vergeten', in *Ibidem*, 207-217; en P. van Mensch, 'Nieuwe museologie. Identiteit of erfgoed', in *Ibidem*, 176-192.

tastbaar, ze zijn materieel, ze vertellen vaak door allerlei associatieprocessen herkenbare zaken. Ze verschaffen door hun materialiteit 'zekerheden'. Deze waarachtigheid is uiteraard een illusie, maar een illusie die wordt versterkt door het kunstmatige autoriteitsargument van de museale context.¹⁶ Objecten belichten echter vaak slechts een deel van het verhaal. Alleen al het feit dat ze bewaard zijn gebleven is het resultaat van een selectieproces, waarbij esthetische kwaliteit, sociale identiteit en materiële waarde van groot belang zijn geweest. Ze vertellen dus een deel van het verhaal, maar bovendien dan nog een bepaald deel van het verhaal: eerder het verhaal van de politiek invloedrijke, rijkere elite en van middengroepen dan dat van arbeiders, armere of meer marginale groepen in de samenleving, dat van mannen eerder dan van vrouwen, een maatschappijbevestigend verhaal eerder dan een subversief, mainstream-cultuuruitingen eerder dan stedelijke subculturen.

De historiciteit van de musea zelf en van hun collecties – de meeste collecties van stadshistorische musea zijn in hoofdzaak tot stand gekomen vanaf de late negentiende eeuw – reflecteren de identiteit en sociale aspiraties van de dominante groep in de stedelijke samenleving, in eerste instantie de burgerij (en meer algemeen de stedelijke middengroepen), de belangrijkste sponsors en schenkers.¹⁷ Stadshistorische musea moeten dus steeds moeite doen om hun eigen collectie te overstijgen en conservatoren om vaak op een moeizame wijze de vele lacunes in hun collectie op te vullen. Een pragmatisch collectiebeleid of een (vaak antropologische) herinterpretatie van de bestaande collecties maakt dan ook deel uit van het instrumentarium van elk historisch museum. Tentoonstellingen van de collectie worden en moeten dan ook voortdurend geherinterpreteerd worden om andere stadsverhalen te construeren.

Als musea de ontmoeting en dialoog willen aangaan met hun bezoekers en gebruikers moeten dus wel eerst de randvoorwaarden voorvuld zijn, om deze dialoog in de juiste context te laten plaatsvinden, over de juiste onderwerpen en met de juiste middelen. Objecten op zich zijn onvoldoende, dat is duidelijk, maar ook het selectieve karakter van de bewaarde objecten moet worden aangekaart in een omgeving waar de combinatie van object en beeld versus tekst en duiding een verhaallijn opent die leidt tot interactie tussen de samenstellers en de bezoekers. Zonder belerend te worden moeten musea immers voortdurend hun doelpublieken in de gaten houden en de stadsverhalen als het ware gelaagd overbrengen. Een degelijke publiekswerking is dan ook onontbeerlijk, hoewel de juiste identificatie van de beoogde publieken vaak gepaard gaat met grote vaagheid.

Deze interactie wordt complexer en moeilijker naarmate het onderwerp van dialoog complexer wordt. De stad en alles wat op stedelijke levenswijze betrekking heeft en doorgaans onder de noemer stedelijkheid wordt samengebracht, is tegelijk een bijzonder complex fenomeen en heel herkenbaar. Nu nagenoeg iedereen in West-Europa indirect, maar vooral ook steeds meer direct met steden te maken heeft, is het stedelijke weefsel waarin men functioneert vertrouwd, maar blijft het tegelijk ook bijzonder ver-

16 R. Rosenzweig en D. Thelen, *The presence of the past. Popular uses of history in American life* (New York 1998); R. van der Laarse, 'Erfgoed en de constructie van vroeger', in Van der Laarse (ed.), *Bezeten van vroeger*, 1-28.

17 M. Hebditch, 'Approaches to portraying the city in European museums', in Kavanagh en Frostick (red.), *Making city histories in museums*, 102-113 en G. Kavanagh, 'Het museum in de stad. De stad in het museum', in M. Nauwelaerts (ed.), *De toekomst van het verleden. Reflecties over geschiedenis, stedelijkheid en musea* (Antwerpen 1999) 143-145.

vreemdend. Men is lid van een stedelijke gemeenschap maar tegelijk is deze stedelijke samenleving zo gelaagd dat men tegelijk ook buitenstaander is in de meerderheid van stedelijke netwerken, culturen en subculturen, organisaties en structuren. De stad is tegelijk vertrouwd en vreemd, inclusief en exclusief, vertrouwenwekkend en aliënerend.

Deze dualiteit maakt de taak van stadsmusea moeilijk, maar ook bijzonder uitdagend. Temeer daar deze dualiteit enkel in zijn historische context kan worden gevat. De mechanismen waarmee het sociale weefsel functioneert, zijn per definitie historische constructies en ze functioneren uiteraard ook binnen een historisch gegroeid referentiekader. Stadsmusea moeten veel meer dan alleen maar een chronologisch houvast bieden, ze hebben ook de taak om dat houvast te verbinden met de materialiteit van de stad. Zoals we verder zullen zien, gebeurt die verbinding in de meeste stadsmusea of museumconcepten vaak gemakkelijkshalve ook chronologisch. De stad is het verhaal van groei (soms van achteruitgang). De gelaagdheid is in eerste instantie een gelaagdheid van de tijd. Maar de band van de stedeling of stadsgebruiker met de stad is ook een geografische band. Straten, pleinen, huizen, openbare gebouwen, open ruimtes, braakliggende terreinen, openbare werken en dergelijk materialiseren het identificatieproces van de stedeling; tonen een chronologische, maar vooral ook een sociale en ideologische gelaagdheid.

De nieuwe stadshistorische musea in Vlaanderen: ambities en stedelijk zelfbeeld in het Antwerpse *Museum aan de Stroom*¹⁸

Hoe worden deze vaak contradictorische doelstellingen van stadsmusea in de huidige context vertaald naar ideeën over de stad en stedelijkheid? In Vlaanderen wil het toeval dat momenteel een aantal projecten van nieuwe stadsmusea worden ontwikkeld. De drie grote Vlaamse steden, Antwerpen, Gent en Brugge, hebben alledrie de intentie om in het zog van het museumdecreet, de stedelijke collecties te valoriseren in een nieuw verhaal over de stad. Het zal de lezer wellicht niet verbazen dat het meest ambitieuze stadsmuseumproject dat van Antwerpen is. Het Museum aan de Stroom (MAS) wil niet alleen een coherent uitgewerkt museumproject zijn waarin de collecties van drie bestaande musea worden samengebracht en geïntegreerd, het wil ook een stadsproject zijn: een ankerpunt van sprekende hedendaagse architectuur midden in een herwaardeerde en te herwaardenen wijk, het Eilandje en omgeving.

De architectuur van het MAS is alvast bijzonder geslaagd te noemen. Het ontwerp van Neutelings Riedijk Architecten is een ware museumtoren geworden, gelegen op een landtong tussen de twee oudste havendokken van de stad, het Bonaparte- en het Willemdok.¹⁹ Het gebouw wil met een museumplein, een infrastructuur van restaurants en cafés, meerdere bouwlagen met een afwisseling van afgesloten museumruimte en een open parcours dat de bezoeker en wandelaar naar het dakterras moet brengen tussen steeds toegankelijke museumartefacten, een nieuwe openbare ruimte creëren waarbij het stadsmuseum een ontmoetingsplek kan worden. De museumtoren zal dus niet al-

¹⁸ Over de nieuwe Vlaamse stadshistorische musea, zie de bijdragen in S. Thielemans (ed.), 'Het geheugen van een stad'. Vierstedenworkshop stadsmusea (Gent 2001).

¹⁹ MAS Antwerpen. Het museum aan de stroom, een levend museum van stad en haven in het hart van het Eilandje. Voorontwerp Neutelings Riedijk Architecten, 2001. Zie ook L. Verpoest, 'Uitkijk en inzicht: stadsmusea vandaag', in De Rynck, *In situ*, 25-30.

leen de geschiedenis en het heden van de stad tonen, maar tegelijk ook een architecturaal blikpunt bieden van waaruit men de stad kan overschouwen. De nabijheid van andere erfgoedinstellingen (het nieuwe stadsarchief in het niet veraf gelegen Phoenixpakhuis) moet bovendien een synergie bewerkstellingen.²⁰

Dit ambitieuze kader zal vanaf 2009 drie collecties huisvesten: het scheepvaartmuseum, het museum Vleeshuis met zijn archeologische collecties en het Volkskundemuseum. Collectiemobiliteit met de andere Antwerpse musea moet, net als in de andere museumprojecten, het stadsverhaal inhoudelijk versterken. Over het concept van het museum is nog bijzonder weinig bekend. Zoals de naamgeving al duidelijk maakt, zal de relatie van de stad met de Schelde, en dus met haar haven, centraal staan. De moeilijkheden om de financiering rond te krijgen hebben de inhoudelijke invulling van het project inmiddels behoorlijk vertraagd, maar alleszins is nu al duidelijk dat het museum, wellicht als enige van de drie grote Vlaamse stadsmusea, resoluut zal opteren voor een Braudeliaanse visie op de stad. De stad is niet zomaar een decor, het is een actieve biotoop waar aan maatschappelijke en individuele ontwikkelingen een eigen dynamiek wordt gegeven. Stedelijkheid is dan ook een van de kernpunten in de al uittekende beleidsdocumenten. Deze bijzonder ambitieuze doelstelling wordt geoperationaliseerd door beschouwingen over stedelijkheid centraal te stellen. Hiermee wil het MAS een cultureel-maatschappelijke rol spelen als museaal en cultureel platform 'voor universele stedelijke tendensen'. Antwerpen is dan ook niet toevallig de grootste en meest kosmopolitische stad van Vlaanderen en traditioneel hebben Antwerpenaren weinig schroom om hun eigen identiteit uit te dragen. Wellicht verklaart dit waarom hier, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Gentse STAM, veel minder de eigenheid van de stad centraal staat, maar wel de betekenis van de stad in de wereld (en van de wereld in de stad). In de ogen van het MAS-team bestaat er immers geen contradictie 'tussen Antwerps en internationaal of universeel'.

De centrale betekenis van stedelijkheid vertaalt zich eerst en vooral in de plannen voor een interactief kenniscentrum dat in het stadsmuseum zal worden gehuisvest. Een bibliotheek, maar vooral een uitgebreide collectie aan beeld- en geluidsmateriaal moeten van dit centrum het speerpunt maken om een van de doelstellingen te realiseren, namelijk de kloof overbruggen tussen de academische stadsgeschiedenis enerzijds en de dagdagelijkse 'kleine' verhalen van mensen in de stad anderzijds.²¹ Samenwerking met de onderzoeksinstituten in Vlaanderen (erfgoedspelers, archieven en universiteiten) staat daarbij hoog op de agenda en zal aan het centrum een laboratoriumfunctie geven.

De voorbereidende tentoonstellingen, die in het Hessenhuis werden georganiseerd, laten vooralsnog niet toe om te peilen hoe deze doelstelling ook in het museum zelf zal worden gerealiseerd. Alleszins zal men net als in het Gentse STAM een chronologische visie op de stadsontwikkeling verzoenen met een meer thematisch georganiseerd panorama van wat de stad betekent voor haar inwoners. Het MAS wil tegelijk museum zijn (collectiebeheer en -vorming, tentoonstelling), maar ook laagdrempelig en toegankelijk

²⁰ M. Nauwelaerts en S. Thielemans, 'Het Museum aan de Stroom (MAS) in Antwerpen. Historie van een project met toekomstvisie', in De Rynck (ed.), *In situ*, 57-63.

²¹ S. Thielemans en P. De Wilde, 'Museums in the city: a multi-centered approach to policy and civic dialogue in Antwerp', in *City museums as centres of civic dialogue?*, 39.

voor niet-museumbezoekers (met een open circuit naar het dak en het panorama van de stad en een activiteitenplein voor het museum).

De nieuwe stadshistorische musea in Vlaanderen: het Gentse STAM als museaal palimpsest

Het Gentse stadshistorisch museum, dat naar analogie met het bekende museum voor hedendaagse kunst (SMAK) het STAM is gedoopt, vertrekt van heel andere beginpunten. Het museum komt in de plaats van het voormalige oudheidkundige museum van de Bijloke en kan in tegenstelling tot de musea van de twee andere grote Vlaamse steden, niet vertrekken met de bundeling van een aantal collecties. Toch wil het museum veel meer zijn dan een ge-update versie van de oude collectie 'Gent'. Het STAM, waarvan de opening gepland is voor september 2008, zal zich ontplooiën in de vernieuwde Bijlokesite, een historisch abdij- en hospitaalcomplex uit de late middeleeuwen en de nieuwe tijd.²² Dit historische gebouw zal, in een aangepast modern jasje, functioneel onderdeel uitmaken van de museumervaring. De site betekent in de ogen van het STAM-team duidelijk een meerwaarde omdat het doelbewust in het museumparcours zal worden gevaloriseerd. De wat excentrische ligging tegenover het historische stadscentrum moet de Gentse kuip toeristisch ontlasten en bovendien deze wat perifere, verstilte buurt aan de Leie bij het centrum trekken. Bovendien kan de aanwezigheid van een muziekcomplex in de negentiende-eeuwse gebouwen van het voormalige Bijloke-ziekenhuis en in de grote middeleeuwse ziekenzaal een synergie opleveren en de creatie van een geïntegreerde *cultuurcampus* bewerkstelligen met een 'natuurlijke mix van publieken'.

De aanpak van een locatie in een historisch gebouw verschildt nochtans fundamenteel van de optie genomen in Brugge op de verschillende locaties van het Bruggemuseum (zie verder). De Bijlokesite is als oude abdij niet echt een 'stedelijk' gebouw en heeft als dusdanig relatief weinig meerwaarde voor het historische verhaal van de stad. De excentrische ligging tegenover de Gentse kuip versterkt deze contradictie nog meer. In Brugge verloopt het incorporeren van de verschillende historische sites veel natuurlijker, omdat door hun verspreide locatie de stad zelf in het museumparcours wordt opgenomen en vooral ook omdat het stadhuis, belfort, Gruuthuusepaleis, stadspoort en OLV-kerk een beeld geven van de diversiteit van de (premoderne) stad.

De Gentse collectie, oorspronkelijk gegroeid uit een allegaartje dat als 'musée historique belge' de jonge Belgische natie moest uitdragen in deze bij uitstek oranjegezinde stad, was langzamerhand in de loop van de negentiende en twintigste eeuw uitgegroeid door ruiloperaties en een actief verwervingsbeleid tot de 'collectie Gent', een overzicht van archeologica, kunstvoorwerpen, gebruiksvoorwerpen en enkele historische interieurs dat toelaat om de historische ontwikkeling van de stad in objecten te illustreren. Collectiemobiliteit binnen de Gentse musea (in eerste instantie zijn de omvangrijke collectie wapens en een reeks zestiende en zeventiende-eeuwse wandtapijten voorzien) moet de wat eenzijdige collectie nieuw leven inblazen. De concrete samenwerkingsverbanden zijn alleszins nog niet volledig uitgewerkt, maar uiteraard zijn de constructie van het stadsverhaal en de samenstelling van de collectie nog steeds in opbouw.

²² Het oudheidkundig museum opende zijn deuren in het stevig 'gehistoriseerde' Bijlokecomplex in 1928 (Defoort e.a., 'Het STAM', 35-43).

De basisconcepten van het Gentse stadsmuseum zijn in het gebruikelijke jargon van museumontwerpers omschreven als enerzijds 'synergie' (en de meerwaarde van een geïntegreerde cultuurcampus) en anderzijds 'palimpsest' of 'opgestapelde tijd'. Beide begrippen zijn verankerd in de idee van 'stedelijkheid'. Dat laatste begrip is evenwel noch in de beleidsdocumenten, noch in de reeds publiek gemaakte ontwerpen echt geoperationaliseerd. Alles blijft op een weinig verhelderend en vrij abstract niveau waardoor marketingtaal als 'de stad als venster op de wereld en brandpunt van maatschappelijke fenomenen', 'de stad toegankelijk maken' en de 'typisch Gentse stedelijkheid' eerder vaagheid in de hand werkt dan wel een helder ontwikkelingsconcept over de invulling van stedelijkheid aanreikt. De samenstellers benadrukken wel dat de palimpsestidee in eerste instantie een 'theoretisch kader' is voor het ontwikkelen van multimediatoeepassingen, die de mogelijkheden van het cartografisch materiaal en de iconografische databank wil gebruiken om de 'fysieke' ontwikkeling van de stad te tonen.

Maar in het concept schuilt wel het gevaar dat stedelijkheid zo al snel een schaamlapje kan worden voor curiositeit of een erg beladen invulling van 'eigenheid'. Wel draait alles duidelijk rond de relatie van de stedeling met zijn of haar stad. Begrippen als de 'textuur van de stad' nemen doelbewust de hedendaagse stad in al zijn aspecten als uitgangspunt. De stad is in de ogen van de ontwerpers een gelaagd en complex fenomeen dat zich op meerdere manieren laat lezen en dat als een palimpsest laag per laag kan worden ontdekt en ontcijferd.²³ Het museum positioneert zich ook op deze manier op de toeristische markt: niemand die de stad wil leren kennen, mag deze introductie tot een bezoek van de stad missen.

Het concept van het museum om de huidige stad als uitgangspunt te nemen is ongetwijfeld bijzonder nuttig. Evenwichten en onevenwichten in het stedelijke weefsel kunnen erdoor worden verklaard en geduid. Inleving staat bovendien erg hoog op de agenda. De huidige stad als referentie verhindert overigens niet dat aan de bezoeker een vrij traditioneel chronologisch houvast wordt aangeboden: de stadsontwikkeling, een constante bij alle Vlaamse stadsmusea, is blijkbaar een onderwerp dat zich moeilijk leent voor een meer avontuurlijke thematische aanpak. Het Gentse STAM profileert zich ook nadrukkelijk, en sterker dan de andere stadsmusea als een beleidsinstrument: het museum zal toelaten de stad te 'lezen' in de context van een 'actief erfgoedbeleid' en zo krijtlijnen uit te zetten voor toekomstige ontwikkelingen, in nauwe samenwerking met de andere actoren in de stad, het erfgoedcentrum in de Zwarte Doos (met het stadsarchief en de archeologische dienst), het Huis van Alijn (Museum voor Volkskunde), het MIAT (Museum voor Industriële Archeologie) en de diensten Monumentenzorg en Stedenbouw. Hoe dit in de realiteit zal worden gerealiseerd is echter nog niet duidelijk. Collectiemobiliteit en doorverwijzing naar andere musea en collecties zijn ook hier teverhoeden, maar de inhoudelijke modaliteiten van een dergelijke mobiliteit of doorverwijzing blijven vooralsnog in het duister gehuld. Voorlopig circuleren vooral (minimalistische) ideeën over aangekondigde stedenbouwkundige projecten en openbare werken, zonder dat dit kan verhullen dat een dergelijke aanpak nauwelijks meerwaarde oplevert ten opzichte van bestaande buurtgerichte initiatieven.

²³ Voor meer informatie kan men <http://www.stamgent.be> raadplegen (geraadpleegd op 16/6/2006) en de publieksbrochure STAM, Gent, 2004. Zie ook S. de Schaepdrijver, *Gent: een stadsmuseum in Vlaanderen. Enkele voorstellen voor het Bijloekemuseum* (Gent 2002).

Het gehanteerde basisconcept heeft ook veel zwakke kanten. Niet alleen blijft men, in tegenstelling tot de invulling die het Antwerpse MAS zich vooropgesteld, op zijn honger wat betreft de eigenlijke invulling van het concept 'stedelijkheid'. Het palimpsestidee werkt bovendien de uitwerking van een welbepaalde definitie van stedelijkheid in de hand, met een bijzonder grote nadruk op het recente verleden (wat gezien de vereenzelviging van de stedeling met zijn stad niet echt een nadeel hoeft te zijn), op een 'verstilde' stad (de geijkte monumenten met hun latere architecturale herinterpretatie) en op de succesrijke ontwikkelingen in de stad (de grote tradities van industriële ontwikkeling in de negentiende en twintigste eeuw en die van de grote middeleeuwse wereldstad). Minder vooraanstaande periodes kunnen op deze manier bijna ongemerkt op de achtergrond verdwijnen, want ze hebben veel minder of nauwelijks sporen nagelaten in het huidige stadsweefsel. De palimpsestidee kan zo al snel een valkuil worden die in eerste instantie leidt tot een clichébevestigend verhaal van voorspoed en innovatie (met bijvoorbeeld de rebelse 'democratische' middeleeuwse stad, de ontwikkeling van de textielnijverheid en de opkomst van het Gentse socialisme als ijkpunten).

Net als in de andere grote stadsmusea wil men ook in Gent van de ontwikkeling van een nieuw stadsmuseum gebruik maken om persoonlijke verhalen en getuigenissen in het visuele parcours te voegen. Het geheugen van de stad zal, zo wordt aangekondigd, op een punctuele manier het verhaal van de stad leven inblazen en toelaten aan de bezoeker om te 'snuisteren', niet alleen in het stedelijk landschap, maar ook in het (recente) sociale weefsel van de stad. Hoewel men hiermee niet zo ver gaat als het documentatiecentrum van het Antwerpse MAS worden ook hier gelukkig de grenzen van collectievorming verder afgetast.

De nieuwe stadshistorische musea in Vlaanderen: het Bruggemuseum in het toeristische Mekka van de Lage Landen

Het Brugse stadsmuseum is van de drie grote Vlaamse steden het laatst in gang gezet, maar staat in de uitwerking al het verst. Pragmatische oplossingen, een functionele bundeling van al bestaande museale initiatieven en een grote klantgerichtheid staan erbij centraal. De hergroepering en rationalisatie raakten overigens niet alleen de 'historische musea', maar ook de andere stedelijke musea rondom drie andere clusters (de Groningse kunstcollectie, de OCMW-collecties met het Sint-Janshospitaal en het Volkskundemuseum). Deze verdeling in drie clusters is bijzonder problematisch. In tegenstelling tot het Antwerpse MAS heeft het volkskundemuseum geen onderdak gevonden in de historische museumcluster en ook de scheiding met de kunstmusea is op vele punten eerder pragmatisch dan functioneel. Collectiemobiliteit tussen de clusters moet de wat kunstmatige opdeling opvangen, maar een institutionele inertie is op dit vlak nauwelijks uit te sluiten.

In tegenstelling tot de Antwerpse en Gentse stadsmusea, die beide vertrekken van een vrij traditionele museale setting, heeft Brugge voor een meerlocatiemuseum gekozen. Het historische museum combineert klassieke museale locaties (het Gruuthusestadspaleis, dat voorheen de toegepaste kunsten huisvestte en het kleine museum voor archeologie), met sites en monumenten die geen of nauwelijks een museale traditie hebben gekend, of er niet echt mee worden geassocieerd (stadhuis, belfort, Brugse Vrije, de

Onze-Lieve-Vrouwkerk, en eventueel in een later stadium ook de Gentpoort en de achttiende-eeuwse pakhuizen aan de Handelskom).²⁴

Het meerlocatieaspect van het nieuwe Bruggemuseum, in oorsprong een gedwongen setting, biedt het voordeel dat de aparte collecties hun, ondanks de rijkdom van bijvoorbeeld de Gruuthuse-collectie, beperkte potentieel kunnen overstijgen (en dus op een hoger niveau kunnen erkend worden). De grote inhoudelijke meerwaarde is echter vooral het feit dat de stad zelf in het museaal parcours kan worden geïntegreerd, niet via allerlei kunstgrepen zoals een uitkijktoren (MAS) of via een ver doorgedreven multimediale benadering (STAM en eveneens het Hasseltse Stadmus), maar op een rechtstreekse manier, waardoor de bezoeker fysiek in aanraking komt met de gelaagdheid en de complexiteit van het echte stadsweeftel met al zijn geuren, lawaai en drukte. Deze directe confrontatie biedt Brugge ook de kans om haar kwalijke pretparkreputatie te corrigeren en de toeristen ook de 'echte' stad te tonen op locaties die buiten de begaande paden van het traditionele toeristenparcours liggen.²⁵ Anderzijds is de integratie van stadsverhalen op meerdere locaties bijzonder moeilijk en dreigt voortdurend fragmentatie. Een strakke verhaallijn opgesplitst in thema's die nauw aanleunen bij de specificiteit van elke site moet een dergelijke fragmentatie voorkomen.

Uitgangspunt van het nieuwe stadsmuseum is de 'behoefte aan een coherent en vernieuwend historisch verhaal'. Als in geen andere stad in België is toerisme in Brugge alom aanwezig, waardoor de relatie van de Bruggeling en zijn stad wel eens in verdrukking raakt. Het museum moet zich dus op deze twee heel verschillende markten richten zonder ook inhoudelijk slachtoffer te worden van een dergelijke spagaat. Het veelvoud aan locaties kan hierbij optimaal worden ingezet, maar dat houdt uiteraard ook grote gevaren in omdat fragmentatie van het stadsverhaal dreigt en de Brugse museumgebruiker er in feite door wordt weggedrukt. Om deze fragmentatie te beperken en tegelijk ook om de diversiteit van locaties te optimaliseren is in Brugge, in tegenstelling tot Gent (en waarschijnlijk ook gedeeltelijk het MAS) gekozen voor een radicale thematische uitwerking en een permanent actief publieksbeleid. Nochtans vormt het 'cultuurtoerisme' onomwonden de eerste doelgroep van het Bruggemuseum. De specificiteit van Brugge laat een dergelijke benadering (in tegenstelling tot de andere grote steden) ook toe, en het museum moet daarom door zijn laagdrempeligheid de cultuurtoerist toelaten de stad beter en efficiënter te laten ontdekken.

De collectie spreiden over meerdere locaties heeft nog andere effecten. Het dwingt de tentoonstellingsbouwers als het ware om creatiever om te gaan met de inhoudelijke invulling. Het Bruggemuseum is dan ook het enige van de drie grote stadsmusea waar niet echt chronologisch, maar in eerste instantie thematisch wordt gewerkt. Bovendien heeft men gepoogd om deze thematische indeling ook geografisch en functioneel in te vullen en niet in de val te trappen van een chronologische 'best of'-benadering. Elk van

²⁴ H. De Witte, L. Casteleyn en K. Vertongen, 'Het Bruggemuseum – een nieuw museum voor de stad', in De Rynck, *In situ*, 65–71. Zie ook H. De Witte, 'The role of archaeological research and archaeological collections in the making of the Bruggemuseum', in *City museums as centres of civic dialogue?*, 78–82.

²⁵ Over de relatie tussen toerisme en cultuurbeleid: G.J. Asworth, 'Heritage and the consumption of places', in R. van der Laarse (ed.), *Bezeten van vroeger*, 193–206 en B. Kirshenblatt-Gimblett, *Destination Culture: tourism, museums and heritage* (Berkeley 1998). Voor Brugge: J. Neyrinck en E. Vandenbulcke, 'Made in Bruges. A modern city threatened by its romanticized tourist image', in *City museums as centres of civic dialogue?*, 190–191.

de sites heeft immers een eigen geschiedenis, die op een of andere manier ook aansluit bij de gekozen krachtlijnen van het Brugse stadsverhaal. In het stadhuis wordt de bestuurlijke ontwikkeling in kaart gebracht en de relatie van de burger met het gezag. Het voormalige archeologische museum belicht in eerste instantie de archeologische collectie wonen en werken in de stad, met andere woorden het dagelijkse leven in zijn diverse aspecten. In de nabije toekomst zullen in het vroegere Gruuthuse-stadspaleis met zijn uitgebreide collectie toegepaste kunsten de thema's rijkdom en armoede worden belicht, in het belfort komt het thema identiteit en communicatie aan bod, in het huis van het Brugse Vrije, het voormalige bestuur van het platteland rondom de stad, en in de Onze-Lieve-Vrouwkerk uiteraard de betekenis van religie voor het stedelijk leven. Binnen elk thema worden ook 'prikkels' geïntegreerd, die de bezoeker ertoe moet aanzetten om ook de andere thema's te verkennen. Binnen een thematische fragmentatie wil men zo de verhaallijnen in elkaar weven.

Het chronologische wordt wel niet volledig uitgesloten: op elke locatie wordt het verhaal van een thema verteld. Zoals in elk van de drie grote stadsmusea is ook hier de recente periode een pijnpunt in de collectie. In tegenstelling tot in Antwerpen maakt het Brugse volkskundemuseum omwille van institutionele redenen bovendien geen deel uit van de stadshistorische museumcluster. Maar ook hier droomt men van een actief verzamelbeleid in functie van de uitgezette verhaallijnen om de lacunes in de collectie op te vullen. Hoe de interactie tussen het verzamelen en het uittekenen van de verhaallijnen zal verlopen, blijft nog onduidelijk.

De nieuwe stadshistorische musea in Vlaanderen: de kleinere steden

Ook in de kleinere steden van Vlaanderen is er inmiddels al veel gebeurd. Heemkundige collecties werden geherwaardeerd, nieuwe museumclusters kwamen tot stand of traditionele stadsmusea kregen een impuls in renovatie- en opfrisbewegingen. Deze stadsmusea hebben evenwel niet altijd de intentie noch de middelen om uit te groeien tot volwaardige stadshistorische musea. Veelal gaat het om pragmatische herverdelingen of de integratie van musea in een breder cultuurveld (bijvoorbeeld de Lamotsite in Mechelen of het totaal vernieuwde Leuvense stadsmuseum). Andere steden trekken dan weer een andere kaart en stimuleren de ontwikkeling van bepaalde thematische musea met een sterk profiel. Het Flanders Fields-museum in Ieper en het speelkaartenmuseum in Turnhout zijn hiervan goede voorbeelden.²⁶

Enkel in Hasselt heeft men met relatief beperkte middelen gepoogd om een volwaardig historisch stadsmuseum te creëren: het Stadsmus.²⁷ Dit museum vat op zijn bescheiden wijze in een notedop samen hoe de stadsmusea in de grotere steden er wellicht zullen uitzien, maar toont meteen ook de gevaren van de keuzes die moeten worden gemaakt. Het museum biedt een verhaal van voorwerpen en heel bewust ook van de mensen erachter. In een aantal thematische clusters wordt het stadsverhaal verteld: de stedenbouwkundige ontwikkeling (Hasselt groeit), de religie (Hasselt gelooft) – gezien de aard van de collectie meteen ook de twee zwaartepunten van de tentoonstelling –, de

²⁶ V. Vandekerchove, H. Labro, V. Staes en S. Saelens, 'De stedelijke collectie: speelbal of werktuig. Over de rol van het museum binnen de Leuvense museumsite', in De Rynck, *In situ*, 45-54.

²⁷ Meer informatie op www.betstadsmus.be

stadscultuur (Hasselt feest), de plaats van het leger in de stad (Hasselt verdedigt), de economie (Hasselt werkt) en de bekende Hasselaars (Hasselt applaudiseert). De opstelling oogt aardig, de presentatie van de weinige stukken is spannend gehouden en een commentaarstem loodst de bezoeker door de tentoonstelling. Maar het stadsverhaal steunt te veel op een te klein aantal objecten, zonder dat de context van die stukken het verhaal verder kan verduidelijken. Een databank van straten en pleinen in een multimediale opstelling doorheen het traject moet ook de ruimtelijke dimensie van het stadsverhaal tonen, maar de bezoeker verliest al snel zijn weg in het kluwen van straten, en elke poging om verhalen aan elkaar te koppelen via dat geografische databankprogramma loopt faliekant af. Wat overblijft, zelfs in een kleine stad als Hasselt, is een verwarrende fragmentatie van het stadsverhaal waar noch de Hasselaar, noch de niet-Hasselaar echt wijzer van wordt.

Brussel: een stadsmuseum in een complexe stad

Het 'Museum van de Stad Brussel/Musée de la ville de Bruxelles' vertoont de typische kenmerken van de generatie stadsmusea uit de late negentiende eeuw. De collectie is het resultaat van de acquisitie van disparate stukken die representatief zijn voor het toenmalige collectiebeleid in steden die hun rol wensten te affirmeren en te legitimeren in de nieuwe natiestaten. Het museum werd geopend in 1887, maar al voor de opening was de stedelijke overheid verantwoordelijk voor een bijzonder belangrijke kunstcollectie en voor een historisch patrimonium. In 1801 had de stad de hoede gekregen over een museum met daarin wetenschappelijke objecten, historische en kunstcollecties. Deze waren het resultaat van de secularisatie van de kerkelijke bezittingen en de confiscatie als 'nationale goederen' door de revolutionaire staat. Geconfronteerd met een catastrofale financiële situatie, die de stad aan de rand van het failliet had gebracht, onderhandelde Brussel als hoofdstad van het nieuwe België vanaf 1838 over de overdracht aan de Belgische staat van deze stedelijke collecties en van de gebouwen die deze collecties huisvestten.²⁸

Na de cessie begon de stad opnieuw aarzelend en zonder globaal project aan de vorming van een eigen documentaire en artistieke stedelijke collectie. De stedelijke archieven, bewaard op het stadhuis, vormden de kern van deze collectie in wording. De gelegenheid om een echt museum op te richten, een plan dat de archivaris en historicus Alphonse Wauters koesterde, kwam er haast toevallig toen John Waterloo Wilson (1817-1883) een belangrijke erfenis aan de stad naliet.²⁹ Deze verzamelaar liet niet alleen zijn collectie kunstwerken na, maar ook belangrijke geldelijke middelen die konden worden besteed aan aanwinsten voor een stedelijk museum. Aanvankelijk wilde men het geld besteden aan de Stedelijke Academie waar men schilderijen wilde tentoonstellen, als waardige concurrent voor de vergelijkbare instelling in Antwerpen. Maar uiteindelijk gaf men er de voorkeur aan om de historische collecties van de stad uit te breiden. Karel Buls, burgemeester van 1881 tot 1889, verdedigde deze keuze en wilde tegelij-

²⁸ Voor een recente geschiedenis van deze overdracht en over de aard van de collecties, zie: *Les Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique. Deux siècles d'histoire*, deel 1 (Brussel 2003).

²⁹ V. Heymans, 'Charles Buls et les musées. Une réflexion en trois actes', in B. de Laveleye, A. Vandenbulcke en A. Vanrie (eds.), *Actes du colloque «Un musée pour une ville»* (Brussel 2003) 23-28.

kertijd een eigen gebouw voor een doordachte en ordelijke presentatie van de materiële resten van de Brusselse geschiedenis.

Het is belangrijk om dit nieuwe elan in verband te brengen met een nieuwe visie op het verleden van Brussel na de pionierstudie van Alexandre Henne en Alphonse Wauters (1845). Het was ongetwijfeld de bedoeling om de oude historische sporen van het stedelijke verleden te bewaren in een stad die aan een snel tempo moderniseerde en waar die sporen snel verdwenen. Gelijktijdig werd immers ook de restauratie van de Grote Markt aangevat. In die restauratie, vanaf de jaren 1860 een van de aandachtspunten van het stedelijke beleid, wilde men de markt als geheel behandelen. Daarom werd niet alleen ingegrepen in de openbare ruimte (voornamelijk het Brusselse stadhuis), maar kwamen ook de privé woningen die de Grote Markt mee vormgaven in het vizier. De aankoop van het 'Broodhuis/Maison du Roi' in 1860 en de heropbouw van het 'Huis De Sterre/Maison de l'Etoile' in 1863 zijn de eerste belangrijke stappen in deze politiek van toe-eigening van de stedelijke ruimte door de overheid.³⁰

Het 'Maison du Roi' of 'Broodhuis' (het gebouw bevindt zich op de plaats van de oude broodhal) was een hertogelijk gebouw geweest dat werd gebruikt door de domaniale tribunaal en in de achttiende eeuw een functie had als vergaderruimte van de 'Eden' (de stedelijke gilden van schutters, schermers en kolveniers). In de Napoleontische periode kwam het gebouw in privé handen. Na de aankoop besliste de stedelijke overheid een heropbouw in de stijl van het 'oorspronkelijke gebouw', zoals dat in 1504 door Antoon Keldermans was gebouwd en was vervolledigd in 1536 door Hendrik Van Pede, de bouwmeester van het Oudenaardse stadhuis. Zoals men gemakkelijk kan vaststellen, diende dit stadhuis ook als referentiepunt bij de reconstructie door architect Pierre-Victor Jamaer, die verantwoordelijk was voor de werf vanaf 1873. Enkel de tweede verdieping van het Broodhuis werd aan het museum toegekend; in de rest van het gebouw werd tot 1927 een deel van de stedelijke administratie gehuisvest. Pas in 1935 werd het gehele gebouw gebruikt als stadshistorisch museum.³¹

Maar welke geschiedenis wilde men er brengen? Het basismateriaal van de toenmalige tentoonstelling bestond uit geschreven documenten, beeldmateriaal, kunstwerken, artistieke voorwerpen en archeologische voorwerpen, en behoorde toe aan het stadsarchief, waarvan het museum in feite een afdeling was. Het was een zeer uitgebreide, maar ook erg heterogene collectie. De beperkte ruimte liet slecht de uitwerking van enkele thema's toe, en men illustreerde er vooral de rol van de hoofdstad als bestuurlijk orgaan (charters, bannieren van de corporaties, souvenirs van de Belgische omwenteling van 1830) en als sociaal systeem (oude voorstellingen van de stad, schilderijen besteld door de stedelijke overheid ter gelegenheid van grote infrastructuurwerken). Kunstobjecten en kunstambachten, die de Brusselse aard moesten aantonen, kregen een bijzondere plaats toegewezen. Zij moesten tegelijkertijd ook de smaak en cultuurbeleving van de Brusselse handwerkers en andere cultuurconsumenten vormgeven. Alles baadde in een sfeer van patriottisch en communaal historisme. De opstelling was tegelijk didactisch en populariserend en moest een rolmodel aanprijzen voor het burgerlijke en economische systeem van het jonge België.

30 V. Heymans, 'Les prémisses d'une mise en valeur', in V. Heymans (ed), *Les maisons de la Grand-Place de Bruxelles* (Brussel 2001) 97-113.

31 J. Belmans, 'La Maison du Roi', *Bulletin trimestriel du Crédit Communal*, 33 (1979) 273-283.

Zelfs na verschillende aanpassingen in de loop van anderhalve eeuw (in 1935, 1947, 1953, 1982-1987 en ten slotte in 2002-2005) blijft het museum nog steeds in grote mate schatplichtig aan de inhoudelijke keuzes die in de eerste opstelling waren gemaakt.³² De huidige opstelling draait rondom vier hoofdthema's: 1° kunst en kunstambachten, 2° de ontwikkeling van de stedelijke ruimte vanaf de middeleeuwen, 3° het culturele, politieke en sociale leven van de vijftiende eeuw tot het interbellum, en 4° 'Manneken Pis' en zijn garderobe.³³ Deze laatste afdeling is een van de belangrijkste toeristische trekpleisters van het museum en de opstelling ervan werd nog heel recent, in 2005, vernieuwd. Daarbij werd niet alleen het speelse karakter van dit Brusselse symbool bij uitstek in de verf gezet, een multimediale presentatie en film deconstrueren tevens de mythes rondom het beeldje en geven duiding bij de betekenis van de kostuums.³⁴

Het blijft evenwel opvallend hoe deze afdeling van het Brusselse stadsmuseum het meest tot de verbeelding spreekt van de hedendaagse bezoeker. De andere afdelingen tonen weliswaar stukken van een uitzonderlijke artistieke en historische betekenis en kwaliteit (zestiende-eeuwse wandtapijten, beeldhouwde retabels, waarbij het bekende retabel van Saluzzo, een prestigieuze acquisitie in 1904, een schilderij van Brueghel, fragmenten van de originele sculpturen van het stadhuis, ceramiek uit de achttiende eeuw, oude schilderijen en tekeningen die de diverse stadswijken en feestelijkheden in de stad voorstellen, oude kaarten, een maquette van de middeleeuwse stad, keuren, een collectie oude foto's); maar deze rijke collectie kan nauwelijks door de gewone bezoeker gebruikt worden om inzichten te verwerven in de historische ontwikkeling en betekenis van Brussel. Enkel een begeleid bezoek laat toe om enige betekenis te vinden in de disparate collectie. De educatieve dienst werd nochtans recent aanzienlijk uitgebreid en inspanningen worden geleverd om de toegankelijkheid voor georganiseerde bezoeken te vergroten (snelle verkenningen van de collectie tijdens de middaguren, speelbezoeken voor kinderen en families, gecombineerde bezoeken met stadswandeling of bezoek van het stadhuis, enzovoort).

Een van de grote tekortkomingen van het museum blijft dat de dialoog met de hedendaagse stedelijke werkelijkheid en met de huidige inwoners afwezig is. Het negentiende-eeuwse historisme hield nochtans een duidelijke en functionele visie in op de toenmalige actualiteit. Het verleden verschafte een model en rechtvaardigde het heden. Maar de houding ten opzichte van het verleden is ondertussen sterk veranderd. Huidige bezoekers (en stadshistorici) verwachten dat over vraagstukken uit de hedendaagse maatschappij wordt gereflecteerd en dat deze in kritisch perspectief worden gebracht door een blik op het verleden. Om dit te kunnen realiseren moet er echter een duidelijke drager van de boodschap aanwezig zijn; in een museale context is dat een expliciete scenografie die interpretatie toelaat door middel van een accurate en voorzichtige keuze van oude en hedendaagse documenten. In afwachting van een dergelijke benade-

32 A. Deknop, 'Le passé, le présent et l'avenir du Musée de la Ville. Historique de la Maison du Roi', in De Laveleye, Vandenbulcke, Vanrie, *Actes du colloque «un musée pour une ville»* 29-32

33 A. Smolar-Meynart, A. Deknop en M. Vrebos, *Le musée de la ville de Bruxelles. La Maison du Roi*, (Brussel 1992). Dit boek doet nog altijd dienst als de museumcatalogus.

34 M. Couvreur, A. Deknop en Th. Symons, *Manneken-Pis dans tous ses états*, Historia Bruxellae, 9, Brussel (2005). Uitgegeven naar aanleiding van deze nieuwe presentatie plaatst dit amusante en goed gedocumenteerde boek de fontein in zijn historische en artistieke context.

ring en van de actualisering van de collecties, probeert het museum zo goed als mogelijk deze lacune te remediëren door een actief tentoonstellingsbeleid over hedendaagse stedelijke kwesties. Deze tentoonstellingen worden veelal in het archief georganiseerd, maar het blijven gelukkige, zij het erg bescheiden initiatieven. Het publicatiebeleid van het museum is succesvoller op dit gebied. Ondertussen is al een mooie collectie populariserende studies over de Brusselse geschiedenis verschenen op basis van archiefdocumenten en de stedelijke collecties.³⁵

Het stedelijke museum van Brussel staat op een kruispunt. Belangrijke investeringen om de museale infrastructuur te verbeteren zijn gepland en het gebouw dat de collectie huisvest, het neogotische Broodhuis van Jamaer, is daarbij wellicht een van de grootste troeven. Maar ondanks zijn historische waarde levert het een te enge behuizing die nauwelijks een geactualiseerde presentatie mogelijk maakt van zelfs maar de essentiële stukken van de collectie. Het gaat bovendien om een geklasseerd monument, waarin radicale veranderingen niet toegelaten zijn. In de omgeving is uitbreiding al evenmin realistisch. Een actualisering van het museum zal dus noodgedwongen een drastische selectie van thema's inhouden. Ook een verdere ruimtelijke fragmentering van het tentoonstellingsbeleid en van het collectiebeheer op een andere locatie lijkt onvermijdelijk. Dit hoeft zeker geen inhoudelijke fragmentatie te betekenen. Het museum baat al een tijd een reeks verspreide filialen uit. De belangrijkste is een rijke textielcollectie in het Museum voor het Kostuum en de Kant, gevestigd in twee oude huizen van de Violetstraat in de omgeving van de Grote Markt. Er zijn ook twee archeologische sites. Sinds 1993 stelt een site aan de Beurs de opgravingen voor van het oude minorietenklooster, de begraafplaats van de Brabantse hertog Jan I. Maar vooral zijn er sinds 2003 de overblijfselen van het voormalige hertogelijke paleis op de Coudenberg, dat door een brand werd verwoest in 1731. Deze worden beheerd door de stad Brussel, het Hoofdstedelijk Gewest en de Koninklijke Vereniging voor Archeologie in Brussel/Société Royale d'Archéologie de Bruxelles. De coördinatie tussen deze verschillende locaties verloopt evenwel erg stroef en de mogelijke samenhang ontsnapt daardoor grotendeels aan de bezoeker. Het is duidelijk dat een oefening, zoals deze in het Brugse meerlocatiemuseum mogelijk is, ook hier bijzonder gunstige resultaten zou kunnen opleveren. De stedelijke ruimte van de Brusselse binnenstad zelf verdient immers te worden opgenomen in een museaal circuit en zo te worden geherinterpreteerd in een historisch stadsverhaal waarbij verschillende locaties betekenis kunnen toevoegen en elkaar versterken.

De Brusselse stedelijke collecties zijn een ware negentiende-eeuwse grot van Ali-Baba, die werd verrijkt in de loop van de twintigste eeuw, maar ze kunnen hun potentieel van innovatie in de hedendaagse stad nauwelijks valoriseren door een tekort aan middelen en beleid. Een congres dat in 2002 werd georganiseerd heeft deze problemen in kaart gebracht en mogelijke uitwegen aangegeven.³⁶ Maar deze 'werf' is nog maar aan zijn vertrekpunt. In een institutioneel complexe stad als Brussel is dit bovendien allerm minst evident. Brussel is immers niet alleen een stad, het is ook een gewest. Het stadsmuseum maakt deel uit van de stad Brussel, maar het gewest telt samen negentien gemeenten en de gemeentelijke zelfstandigheid wordt er streng bewaakt. Meerdere ge-

³⁵ Collectie Historia Bruxellae. Er zijn inmiddels al tien afleveringen gepubliceerd.

³⁶ De Laveleye, Vandenbulcke, Vanrie (eds.), *Actes du colloque «Un musée pour une ville»*.

meenten proberen hun lokale identiteit uit te dragen door een historisch en museaal project. Jette, Sint-Lambrechts-Woluwe en Evere hebben hun eigen historische collecties. Molenbeek heeft onlangs een eigen gemeentelijk historisch museum opgericht. Deze initiatieven zijn relatief bescheiden, maar ze dragen in de complexe Brusselse institutionele context niet bij tot een overzichtelijk Brusselse stadshistorisch beeld. De gewestelijke overheid, waarvan men zou verwachten dat ze de bestaande lokale initiatieven zou coördineren of samenbrengen, beschikt dan weer over geen enkele eigen museale infrastructuur om zoiets te organiseren. Wel wordt er gedacht aan de oprichting van een informatiecentrum over de interpretatie van de Brusselse ruimte, de politieke structuren en de Brusselse bevolking. Maar tot op heden is er nog geen enkel concreet project uitgewerkt.

Waar zijn de stadsmusea in Wallonië?

Het zal de lezer wellicht verbazen dat er in tegenstelling tot Vlaanderen (en Brussel) geen echt stadshistorisch museum in Wallonië tot stand is gekomen. Bergen (Mons), Doornik (Tournai), Namen (Namur), Charleroi en Luik (Liège) bezitten nochtans rijke archeologische collecties, belangrijke kunstwerken, prachtige voorbeelden van toegepaste kunsten en bijzonder interessante historische en volkskundige stukken. Maar geen van deze steden heeft het stedelijke patrimonium samengebracht op één plek om er een coherente presentatie te organiseren die het stedelijke verleden belicht. Bovendien overschrijden de huidige stedelijke collecties en hun museale uitwerking vaak het kader van de eigen stad en de eigen stedelijke samenleving en missen ze zo een stedelijke focus.

De Luikse casus moet hier zeker verder worden belicht. Dank zij een aanzienlijke financiering met gewestelijke en Europese middelen (Fonds Objectief 2) heeft de stad een grote archeologische crypte kunnen uitbouwen in het hart van de oude stad, op de plaats waar de kathedraal in 1789 verduwen. De opgravingen, die nog altijd worden verder gezet, zijn al sinds 2001 gedeeltelijk toegankelijk voor het publiek en werden daarna als een 'archéoforum' heringericht in 2003.³⁷ De site van de Place Saint-Lambert, waarvan de bewoning teruggaat tot de prehistorie, is vooral belangrijk omdat men er zich een beeld kan vormen van de Romeinse bewoning en de wijze waarop de religieuze infrastructuur in opeenvolgende fasen tot ontwikkeling kwam vanaf de oprichting van de *memoria* van bisschop Lambertus, beschermheilige van de stad die werd gedood op het einde van de zevende eeuw. Via een klank- en lichtspel en een kleurensysteem worden de archeologische sporen verduidelijkt. Enkele goed gekozen opgegraven artefacten worden in kleine vitrines geïsoleerd uit hun oorspronkelijke archeologische context. Tekstborden zijn echter weinig talrijk en bovendien slecht leesbaar in de relatieve duisternis. Twee audiovisuele montages sluiten het verplicht begeleide bezoek af: de eerste roept de prehistorie op, de tweede is een driedimensionale voorstelling van de gotische kathedraal. Maar de verbanden van het 'archéoforum' met de eigenlijke Luikse stadsgeschiedenis zijn heel beperkt. Enkel een evocatie van de drukte op de markt, die werd gehouden aan de voet van de kathedraal, herinnert eraan dat de stad ook inwoners telde en meer profane besognes kende. Het centrum toont ook de overblijfselen van een

37 A. Renson, *Archéoforum de Liège. Une ville retrouve ses racines* (Namen 2004).

zestiende-eeuwse woning, maar dit is duidelijk niet de prioriteit van de opstelling. Het 'Musée Curtius' wordt momenteel wel gemoderniseerd in Luik. Misschien kunnen de rijke historische collecties, die onder andere afkomstig zijn van de opgravingen van de kathedraal, het gebrek aan contextualisering in het 'archéoforum' remediëren.

Het is duidelijk dat vragen in verband met stedelijkheid en met de ontwikkeling van een stedelijke maatschappij heel anders worden aanvoeld in het cultuurbeleid van Vlaanderen, Brussel en Wallonië. Het voortdurend appèl aan een stedelijk verleden leeft veel minder en is daarom ook veel minder doorgedrongen in de politieke praktijk en het intellectueel discours in het Franstalig deel van België. De Franstalige Gemeenschap, die in principe verantwoordelijk is voor het cultuurbeleid, beschikt daarenboven over zeer beperkte middelen om musea tot ontwikkeling te brengen die zulke ideeën zouden kunnen schragen. De belangrijkste bestaande structuren vallen onder de bevoegdheid van de stedelijke autoriteiten of de gewestelijke overheden. Deze laatste, het Waalse Gewest en Brussel Hoofdstedelijk Gewest, hebben tot nu weinig reflectie gegenereerd over manieren om de stad te interpreteren en in een museale context aan de stedeling en aan bezoekers te tonen. Geconfronteerd met zware economische problemen en met moeilijkheden van maatschappelijke integratie hebben de steden en de beide gewestregeringen de voorkeur gegeven aan een praktijkgerichte benadering van stedelijke vraagstukken: ruimtelijke ordening, expansie van tertiaire activiteiten, sociaal beleid. De (her)waardering van het patrimonium heeft ongetwijfeld een plaats in dat beleid, maar wordt hoofdzakelijk gedacht in termen van attractiviteit en aantrekkingskracht van het stedelijke milieu en het stedelijke landschap, in plaats van ook inzichten te verkrijgen in het stedelijke verleden.

Conclusies: stadsmusea en stadsgeschiedenis

De initiatieven in de grote steden van Vlaanderen zijn veelbelovend, en kunnen elk op hun manier een waardevolle inbreng hebben in het debat over stad en stedelijkheid. Vooral de geplande documentatiecentra, zoals deze in het Antwerpse MAS of het STAM,³⁸ lijken voorbestemd om in deze dialoog tussen stad en stedeling een cruciale rol te spelen, maar de inhoudelijke invulling van deze initiatieven is vooralsnog niet helemaal duidelijk. Alleszins overweegt het beeld dat men voor eerder traditionele oplossingen zal kiezen (chronologische overzichten van stadsontwikkeling in een multimediale omgeving, vooral aandacht voor de stadskern, benadrukken van de 'grote' momenten van het stadsverleden), dan dat resoluut voor een inhoudelijke invulling van de complexiteit van het fenomeen stad en stadsregio en van stedelijkheid wordt gekozen. De samenstellers gaan ervan uit, geruggesteund door publieksonderzoek, dat bezoekers chronologische overzichten op prijs stellen. Bovendien is een dergelijke aanpak in hun ogen ook veel duurzamer, verlengt ze de leeftijd van de opstelling, en is ze dus in een situatie waar men voortdurend worstelt met beperkte budgetten ook veel goedkoper. Deze aanpak leidt tot dezelfde discussie die ook in onderwijsmiddelen woedt over de verzoening van een chronologische en thematische aanpak. Het valt overigens op hoe weinig specifiek vaak het doelpubliek of de doelpublieken van de nieuwe stadsmusea worden gedefinieerd. De musea lijken in deze voor een maximale invulling te willen opteren (en

38 L. Ranshuysen, *Een nieuw stadsmuseum voor Gent. Voorstellen vanuit het beoogde publiek* (Gent 2003).

wellicht door gelaagde verhalen deze doelpublieken ook te willen boeien). Steden hebben per definitie een vrij heterogene samenstelling (sociaal, etnisch, geografisch, economisch, cultureel) en elke groep in de samenleving heeft een eigen kijk op zijn relatie met de stad en dus met het stedelijk verleden. Ook de relatie met de grotere stadsregio lijkt nog niet helemaal uitgeklaard. In Brussel wordt de dialoog met het huidige stedelijke weefsel en de grotere stadsregio zelfs uit de weg gegaan, maar ook elders lijkt deze problematiek nog niet helemaal concreet ingevuld.

Behalve de specifieke casus van Brussel, waar het stadshistorisch museum was (is) ingebed in het nationale Belgische verhaal, bestond er tot recent in België nauwelijks behoefte aan museale initiatieven die opgebouwd waren rond het fenomeen stad. De nochtans rijke historische collecties van de steden in zowel Vlaanderen als Wallonië waren (en zijn nog steeds) versnipperd over diverse musea die zich focussen op andere, meer algemene en traditionele thema's, zoals archeologie, volkskunde en toegepaste kunsten. In Vlaanderen was het een externe factor, de combinatie van een nieuwe wetgeving over musea en de zoektocht naar een 'Vlaamse' identiteit, die de steden ertoe heeft aangezet hun collecties in een nieuw stadsverhaal te herorganiseren. In Wallonië ontbreekt voorlopig een dergelijke stimulans. Maar zelfs in Vlaanderen verschillen de initiatieven in belangrijke mate van elkaar, niet alleen wat betreft de invulling van het begrip 'stedelijkheid', maar ook op het praktische gebied van de collectievorming en de relatie tot de andere erfgoedinitiatieven in de stad. De clusters van museumcollecties die uiteindelijk de kern van de stadsmusea zullen vormen, verschilt danig van stad tot stad. Volkskundige en archeologische collecties en kunstverzamelingen maken er nu eens wel, dan weer geen deel uit. In sommige steden wil men synergie creëren met bijvoorbeeld de dienst monumentenzorg of met de stedelijke archieven, terwijl elders zoiets veel minder een prioriteit lijkt te zijn. Los van de theoretische onderbouw van de collectie en tentoonstelling, leidt een dergelijk heterogeen landschap uiteraard ook tot grote verschillen in de aard van de stadsverhalen die men zal kunnen brengen of in de uitstraling van de collectie.

Een derde inhoudelijk aspect van de nieuwe stadshistorische musea is hun relatie tot de invulling van het concept stedelijkheid. Met uitzondering van het Antwerpse MAS schuiven de Vlaamse musea de stad zelden als een toneel van maatschappelijke processen vooruit. De coördinatoren van het Gentse STAM vermelden zelfs nadrukkelijk dat zij wensen aan te sluiten met de modellen die aanleunen bij de Amerikaanse *new urban history*, eerder dan bij verstedelijkingsmodellen die uitgaan van de stad als actieve versneller van maatschappelijke processen.³⁹ Dit standpunt is uiteraard te verdedigen, maar de vraag blijft hoe zij hierin de specificiteit van het stedelijk landschap in de regio (relatief kleine steden met een door de geconcentreerde ligging van steden uitzonderlijke stedelijke densiteit) zullen kunnen vatten. De eigenheid van de stad, eerder dan de processen verbonden met het stedelijke landschap in zijn totaliteit, liggen aan de basis van de uitwerking van de stadsmusea, met alle risico's voor een beperkt lokaal gezichtsveld vandien. Er is uiteraard niets mis met de visie dat de stadsmusea, zoals in feite alle historische musea, de bezoeker een identiteit moeten verstrekken, en dat zij hem of haar het gevoel geven ergens bij te horen, maar een dergelijke instelling is ook een gevaarlijke

39 Defoort, 'Het STAM', 36.

evenwichtsoefening, waarbij de politieke of ideologische recuperatie van het stadsverhaal door bepaalde groepen in de samenleving voortdurend om de hoek komt kijken.⁴⁰ Hoewel zelden nog voor een vaste en belerende verhaallijn wordt gekozen – de thematische en chronologische fragmentering is daarvoor te dominant – is ook een open verhaalstructuur, waarbij de toeschouwer keuzes kan en moet maken zelden vrij van een storend autoriteitsgehalte. De welhaast postmoderne keuze om het stadsverhaal op te hangen aan individuele verhalen van stedelingen, een verteltrant die in de meeste musea op de een of de andere manier wordt gebruikt, biedt hier mogelijk een uitweg, maar deze werkwijze verliest veel van zijn voordelen naarmate men verder de tijd ingaat en, om het verhaal begrijpbaar te houden, de contextualisering van het individuele verhaal de overhand moet krijgen.

De meeste projecten hangen evenwel nog te veel in het stadium van de *newspeak* eigen aan projectaanvragen en eerste uitwerkingen. De eerste voorzichtige resultaten van het Bruggemuseum en de moeilijkheden waarmee het MAS en het STAM uit de startblokken zijn gekomen, laten alleszins het beeld na van onderfinanciering en een tekort aan middelen om echt aanzetten te geven voor een vernieuwende aanpak.

In de ogen van cultuurfilosofen als Bart Verschaffel zijn steden *loci* waar niet alleen mensen zich verzamelen, maar waar ook de tijd wordt verzameld, concentratiepunten waar bijzonder gebeurtenissen plaatsvinden in een complexe opeenvolging van continuïteit en discontinuïteit. Steden uiten zich daarom niet alleen in hun materialiteit, maar zijn evenveel ook ervaring.⁴¹ *Fare la città* gaat het adagium. Een stad wordt gemaakt door iedereen (individueën en sociale groepen, rijk en arm, machtig en machteloos, onderdrukker en onderdrukte) die in de stad leeft of ervan gebruik maakt. Hetzelfde adagium geldt ook voor de stadsmusea, waar het ontstaan, de groei en ontwikkeling, de constructie en de deconstructie van de stad moet worden getoond.⁴² De dynamiek van de pre-industriële, de industriële en de post-industriële stad creëert immers een weergaloze hefboom van culturele dynamiek. Steden moeten daarom hun stadsmusea koesteren, niet alleen in een poging om door middel van cultuursites of *art centres* bepaalde stadsbuurten een nieuw leven te geven, maar omdat stadsmusea de stedeling een spiegel aanbieden waarin hij of zij zichzelf kan zien in een complexe en geglobaliseerde wereld. De relatie van de stadsbewoner (en andere museumgebruikers) met het stadsmuseum is er dus noodzakelijkerwijze een van dialoog, maar dit mag helemaal geen onschuldige en doelloze dialoog zijn. Doorheen objecten krijgt de museumbezoeker voeling met het verleden, maar objecten zijn stom en blijven doof voor dialoog, als ze ook niet tegelijkertijd een verhaal en zelfs meerdere verhalen vertellen. Musea moeten geen stoet van voorwerpen aan de bezoeker aanbieden, die zichzelf dan immers verliest in een doelloze poging van kiezen en vooral niet kunnen kiezen in een post-modern consumentendelirium van overdaad en nietszeggendheid. De stad is een complexe realiteit, zoveel is zeker, ze is ook op veel vlakken een sociale en culturele constructie en daarom in feite voor iedereen anders, maar de bouwstenen van die constructie zijn

40 Ervaringen hieromtrent in Engeland worden vermeld in D. Fleming, 'The city – a wondrous place?', in *City museums as centres of civic dialogue?*, 145-152.

41 B. Verschaffel, 'Over de tijd van de stad: geschiedenis of herinnering', in De Rynck (red.), *In situ*, 13-16.

42 E. Corijn, 'Musea en cultuur in de nieuwe stad', in De Rynck, *In situ*, 19-22

niet toevallig, en de verbanden tussen de bouwstenen al evenmin. De stad is zo gegroeid omdat historische processen en menselijke daden dat zo hebben teweeggebracht. Het is dat verhaal, van de mens in de stad en de stad in de wereld, dat de stadsmusea zouden moeten brengen. Een verhaal met vele mooie, maar ook een met vele lelijke kanten. Stadsmusea moeten daarom mooie objecten tonen, maar ook geen angst hebben voor lelijkheid, want hun verhaal is het verhaal van de mens voor de mens.

Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2005)

Terwijl de meeste artikelen in *Stadsgeschiedenis* betrekking hebben op de Lage Landen en omringende regio, signaleert deze rubriek wat er in het voorgaande jaar in buitenlandse tijdschriften op het gebied van de geschiedenis van buitenlandse steden is gepubliceerd. 'Buitenland' is hier enigszins een groot woord. Door de internationale uitgeversmarkt, het aanschafbeleid van Nederlandse bibliotheken, het onderzoeksveld, maar ook mijn eigen taalkennis en *bias* is de selectie van gedepouilleerde tijdschriften beperkt ruim zestig tot overwegend Engelstalige en enkele Duitse en Franse tijdschriften, en staan in verreweg de meeste besproken artikelen Europese en Amerikaanse steden centraal. Behalve voor de bespreking van interessante artikelen in vakbladen als *Urban history* en *Journal of urban history*, is deze rubriek speciaal bedoeld om artikelen te signaleren in tijdschriften die niet iedereen systematisch zal kunnen bijhouden. Met deze rubriek wil de redactie een extra stimulans bieden om resultaten van stads-historisch onderzoek in de Lage Landen in een bredere internationale context te plaatsen, en tegelijkertijd de nieuwsgierigheid prikkelen om vraagstukken, inzichten, bronnen en methodes uit buitenlands onderzoek ook op het gebied van onze 'eigen' stadsgeschiedenis te exploreren.¹

Stadsvorming, urbanisatie en relatie stad/achterland

Sinds wanneer kunnen we in middeleeuws Europa spreken van steden en stedelijk leven? Ferdinand Oppl, 'Das Werden der mittelalterlichen Stadt', *Historische Zeitschrift* 280 (2005) 561-589 schrijft in een overzicht van met name Duits onderzoek naar stadsvorming dat veel historici zich tot ver in de twintigste eeuw hebben ingespannen om op juridische of sociaal-economische gronden één of twee ontwikkelingstrajecten te construeren die iedere Europese stad zou hebben doorlopen. Een begripshistorische analyse van termen als *civitas*, *urbs*, *suburbium*, *castrum*, *burgus*, *oppidum*, *villa*, *vicus*, *locus*, *forum*, *burg* en *stat* – die in contemporaine bronnen soms door elkaar, maar vaak in onderscheidende zin worden gebruikt – wijst echter onmiskenbaar op een veel bredere scala aan 'stedelijke' verschijningsvormen en ontwikkelingstrajecten. In de afgelopen decennia is dit meer gedifferentieerde beeld door archeologisch onderzoek bevestigd en in vruchtbare samenwerking met historici verder uitgewerkt. Om in het onderzoek naar middeleeuwse stadsvorming een vast vertrekpunt te scheppen dat specifiek is dan vage en anachronistische concepten als 'protostad', maar tegelijk abstract genoeg is om recht te doen aan de veelheid aan stedelijke verschijningsvormen, intro-

1 De lijst van zestig gedepouilleerde tijdschriften is te vinden op <http://home.medewerker.uva.nl/w.j.h.furnee/>. Niet beschikbaar voor deze recensie waren helaas *Die Alte Stadt* en *Informationen zur modernen Stadtgeschichte*. Buitenlandse artikelen op het gebied van de stadsgeschiedenis van de Lage Landen zijn buiten beschouwing gelaten. Suggesties voor interessante artikelen en tijdschriften zijn welkom op: w.j.h.furnee@uva.nl.

duceert Oppl een eigen definitie die volgens hem tot in de twaalfde eeuw kan worden gehanteerd: 'Die mittelalterliche Stadt in ihrer chronologisch wie regional jeweils unterschiedlichen Ausformung ist eine nichtagrarische groß- bzw. größere Siedlung mit differenzierten wie organisierten Strukturen in ökonomischer, rechtlicher, sozialer und topographischer Hinsicht und mit zentralen Funktionen' (564/589).

In het eerste nummer van *Urban history*, dat geheel is gewijd aan de stadsgeschiedenis van Wales, plaatsen Spencer Dimmock, 'Reassessing the towns of southern Wales in the later middle ages' en Nia Powell, 'Do numbers count? Towns in early modern Wales', *Urban history* 32 (2005) 33-45 en 46-67 serieuze kanttekeningen bij de bekende urbanisatiemodellen van Jan de Vries en Paul Bairoch. In deze modellen worden voor de pre-industriële periode uitsluitend nederzettingen van meer dan 10.000 à 5000 inwoners als steden beschouwd. Aanhakend bij de recente onderzoeksbelangstelling voor kleine steden ('small towns'), laat Dimmock op grond van onder meer belastinggegevens zien dat men in laat-middeleeuws Wales in kleine nederzettingen van 300 tot 2000 inwoners wel degelijk een bloeiende stedelijke en commerciële cultuur kan herkennen. Anders dan men op basis van het beperkte aantal inwoners zou verwachten, beschikten veel kleine steden over een opvallend breed samengestelde niet-agrarische bevolking, een aanzienlijke concentratie van rijkdom, rijke burgers, instituties en functies, en een opmerkelijk verreikend handels- en migratienetwerk. Met Stephan R. Epstein concludeert Dimmock dat in pre-industrieel Europa een hoge urbanisatiegraad niet per se correleerde met economische groei. Powell gaat nog een stap verder. Anders dan vaak wordt beweerd, vormt de kleinschaligheid van stedelijke nederzettingen in vroegmodern Wales volgens haar geenszins een uitdrukking van economische achterstand. Integendeel: doordat het platteland rond de steden relatief welvarend was, werden ze niet overspoeld door een overschot aan arme landbouwers en bestond tussen kleine steden en hun achterland juist een optimale economische balans.

Paolo Malanima, 'Urbanisation and the Italian economy during the last millennium', *European review of economic history* 9 (2005) 97-122 betoogt daarentegen dat de 'klassieke' relatie tussen urbanisatie en economische groei in Italië op lange termijn juist veel sterker was dan men tot nu toe altijd heeft gedacht. In aanvulling op de pre-industriële analyse van De Vries en Bairoch en met behulp van recent demografisch onderzoek onderscheidt hij in de ontwikkeling van de urbanisatiegraad in Italië tussen 1300 en 2000 drie fasen. Van de tiende tot begin veertiende eeuw stijgt de urbanisatiegraad in Italië tot ruim 20 percent (op basis van steden van meer dan 5000 inwoners), daarna treedt een eeuwenlange dalende trend in tot 16 percent in 1861, waarna de urbanisatiegraad sinds het einde van de negentiende eeuw in hoog tempo stijgt, tot 66 percent in 2000 (nu op basis van steden van meer dan 20.000 inwoners). Malanima maakt vervolgens korte metten met de Braudeliaanse visie dat de Italiaanse economie tot begin zeventiende eeuw volop bloeide, slechts korte tijd achteruitging en alweer vanaf de achttiende eeuw begon op te leven, evenals met de revisionistische opvatting dat de Italiaanse economie sinds de middeleeuwen min of meer hetzelfde welvaartsniveau wist te behouden en ten opzichte van Noord-Europa slechts in relatief opzicht achteruitging. In plaats daarvan schetst hij, mede op basis van recent eigen onderzoek, sinds de late middeleeuwen een eeuwenlange dalende trend in economische productiviteit, die pas vanaf 1870 ten goede keert. Vanuit de gedachte dat groeiende landbouwproductiviteit

een noodzakelijke voorwaarde vormt voor toenemende urbanisatie, concludeert Malanima ten slotte opgewekt dat de tot nog toe miskende synchroniciteit tussen de lange termijn trends in de Italiaanse urbanisatiegraad en economische productiviteit even spectaculair als vanzelfsprekend is.

Robert Lee, 'Configuring the region. Maritime trade and port-hinterland relations in Bremen, 1815-1914', *Urban history* 32 (2005) 247-287 steunt de recente kritiek dat stadshistorici zich vaak uitsluitend richten op processen *in* steden en te weinig rekening geven van de (impact van de) veranderende relaties tussen steden en hun directe achterland. Met name ten aanzien van havensteden is door de nadruk op hun rol als doorvoerplaatsen naar grote industriële centra de indruk ontstaan dat de band met hun directe achterland zelfs zeer beperkt zou zijn geweest. Om dit beeld te corrigeren beschrijft Lee uitvoerig het tot ver in de negentiende eeuw intensieve wederzijdse verkeer van goederen, diensten en mensen tussen Bremen en haar directe achterland: Hannover en Oldenburg. Door de unieke positie van Bremen als onafhankelijk Bundesland, dat pas in 1888 toetrad tot de Zollverein, speelden politieke belemmeringen en conflicten over met name invoertarieven en spoorwegaanleg in de economische ontwikkeling van de stad en de relatie met het achterland een doorslaggevende rol. Als gevolg van de industrialisatie en verlaging van de transportkosten verlegde Bremen aan het eind van de eeuw haar bakens naar onder meer het Ruhrgebied en werd de handelsrelatie en in mindere mate de migratie tussen Bremen en het directe achterland zwakker. De stad bleef echter onveranderd functioneren als een centrale plaats in de regionale verspreiding van consumptiepatronen (koffie, rijst, citrusvruchten), nieuws (kranten) en 'hoge' cultuur (kunstgalerijen, theaters, literatuur).

Stedelijke elites: samenstelling en legitimiteit

Dat historici in het onderzoek naar stedelijke elites op een vruchtbare manier gebruik kunnen maken van methodes en inzichten van de sociale netwerkanalyse, bewijst onder meer David Gary Shaw in 'Social networks and the foundation of oligarchy in medieval towns', *Urban history* 32 (2005) 200-222. Volgens Shaw is het niet moeilijk om uit te zoeken *wie* in middeleeuwse Engelse steden deel uitmaakten van de zogenaamde 'oligarchie': zij bekleedden immers de belangrijkste juridische functies. Veel moeilijker is het echter om aan te tonen *hoe* zij hun niet-erfelijke machtspositie verkregen en vooral: hoe zij die wisten te behouden. Shaw trok uit de middeleeuwse archieven van Wells uit de periode 1377-1429 een steekproef van 98 burgers – een vijfde van de totale burgerij, waaronder zeven oligarchen – en analyseerde vervolgens de rechtbankverslagen van disputen tussen burgers, waarbij in bijna de helft van de gevallen arbitrage werd ingeroepen. De zeven oligarchen werden in bijna veertig procent van alle gevallen waarin deze 98 burgers als arbiter opereerden, door een ruziemakende partij aangewezen als favoriete arbitragekandidaat. Een statistische netwerkanalyse van alle contacten tussen alle betrokken burgers in al deze honderden zaken toont aan dat de oligarchen niet alleen een veel breder netwerk hadden, maar ook dat zij in hun individuele netwerk een sleutelpositie vervulden en de meeste burgers met elkaar in contact brachten. Door de theoretische uitleg en abstracte berekeningen toe te lichten met concrete biografische en prosopografische informatie, maakt Shaw duidelijk hoe de oligarchen in dit soort intense interactie met medeburgers hun machtspositie konden bevestigen. Pas vanaf het

midden van de vijftiende eeuw, zo speculeert hij ten slotte, konden oligarchen zich geleidelijk aan losweken van de rest van de stedelijke bevolking. Gesteund door hogere autoriteiten op regionaal en nationaal niveau maakte de lokale machtslegitimatie 'van onderop' plaats voor dominantie en dwang van 'bovenaf'.

Terwijl de machtspositie van middeleeuwse Engelse oligarchen slechts in beperkte mate overerfbaar was, konden verwantschapsrelaties onder het liberale constitutionele bestel in de eerste helft van de negentiende eeuw een doorslaggevende rol spelen in de samenstelling van de lokale politieke elite. Dat bewijst Carola Lipp, 'Kinship networks, local government, and elections in a town in southwest Germany, 1800-1850', *Journal of family history* 30 (2005) 347-365 op basis van intensief prosopografisch onderzoek in de kleine Zuid-Duitse stad Esslingen (13.000 inw.). In 1790 waren twaalf van de veertien elkaar coöpterende magistraten verwant aan één of meer medebestuurders, waarvan vijf aan de burgemeester. Ook na de introductie van vrije verkiezingen in 1817, waarbij zeventig procent van de mannelijke hoofden van huishoudens stemrecht verkreeg, achtten de meeste kiezers de leden van oude bestuurlijke families het meest voor het pluche geschikt. Dat gebeurde niet zozeer op basis van welstand (die was gemiddeld relatief beperkt), maar wel op basis van hun opleiding en vooral hun symbolische familiekapitaal. Omdat eerstegraads verwantschappen tussen gelijktijdig zittende raadsleden expliciet werden verboden, ontwikkelden bestuurlijke families een ingenieuze strategie waarbij eerstegraads verwanten elkaar in de raad opvolgden en zich omringden met tweedegraads verwanten, vooral van de 'koude kant'. Een grondige analyse van de netwerken van alle politieke kandidaten in de jaren 1840, gebaseerd op unieke bronnen waarin bij elke verkiezing bij honderden kiezers de kandidaat van hun keuze werd genoteerd, toont ten slotte aan dat met de opkomst van politieke facties en partijen aan de vooravond van 1848 de betekenis van verwantschapsnetwerken afnam, maar geenszins verdween.

In de tweede helft van de negentiende eeuw hadden lokale politici in kleine steden in Wales aan materieel of symbolisch familiekapitaal beslist niet voldoende om in de gemeenteraad te belanden. Julie Light, "'... mere seekers of fame?'" Personalities, power and politics in the small town: Pontypod and Bridgend, c. 1860-95' *Urban history* 32 (2005) 88-99 laat zien dat ambitieuze burgers hun gemeenteraadszetel alleen verkregen – en vooral: behielden – als ze erin slaagden hun kiezers voortdurend opnieuw te blijven overtuigen dat zij bij uitstek geschikt waren om het algemeen belang te behartigen. Voor artsen, onderwijzers en ambtenaren was het gezien hun beroep relatief gemakkelijk om zich als dienaars van de gemeenschap te profileren, al raakten zij de kiezersgunst door gebrekkige zichtbaarheid ook net zo gemakkelijk weer kwijt. Maar ook kleine winkeliers konden met een stroom van ingezonden brieven in de krant en met retorische uitbating van hun rol als belastingbetaler met succes de kiezersgunst verwerven. Terecht benadrukt Light dat gebruikelijke tabellen van het sociale profiel van gemeenteraadsleden slechts beperkte zeggingskracht hebben. Pas wanneer men onderzoekt wie daadwerkelijk de gemeenteraadsvergaderingen bijwoonden – en hoe weinig dat er soms waren! – en wie daadwerkelijk het woord vroeg en kreeg, stuit men op de meestal veel kleinere politieke elite die in deze steden aan de touwtjes trok.

De stedelijke burgerij: economische of culturele categorie?

In het onderzoek naar de 'opkomst' en ontwikkeling van de stedelijke burgerij – door David Cannadine fraai aangeduid als 'the ever-rising soufflé of European history' – is het kwantitatieve onderzoek naar beroeps- en welstandsstructuur en andere vormen van ongelijkheid/verschil in de afgelopen twee decennia danig uit de mode geraakt. In diverse landen zijn historici hun aandacht steeds meer gaan richten op de gemeenschappelijke identiteit, waardensysteem en vormen van sociabiliteit – kortom 'burgerlijke cultuur' – die de heterogene verzameling burgers in steden onderling met elkaar verbond. Bianka Pietrow-Ennker, 'Wirtschaftsbürger und Bürgerlichkeit im Königreich Polen. Das Beispiel von Lodz, dem "Manchester des Ostens"', *Geschichte und Gesellschaft* 31 (2005) 169-202 haakt aan bij de belangrijkste Duitse voortrekkers van deze cultuurhistorische benadering, Jürgen Kocka en diens Bielefelder school. Ze bestrijdt daarmee het in de Poolse historiografie dominante idee dat de achterblijvende modernisering van Polen in de negentiende eeuw mede werd veroorzaakt door de etnische verdeeldheid van Duitse, Poolse en joodse 'Wirtschaftsbürger', waardoor deze niet als coherente stand of klasse opereerden. Volgens Pietrow-Ennker valt in de snel groeiende industriestad Lodz – de tweede stad van Polen met bijna 300.000 inwoners in 1900 – binnen de leidende ondernemersfamilies wel degelijk een groepsoverstijgende burgerlijke mentaliteit aan te wijzen, waarin rationaliteit, zelfstandigheid, productiviteit, spaarzaamheid, scholing, sociabiliteit en gemeenschapszin hoog in het vaandel werden gevoerd. Deze waarden kwamen niet alleen tot uitdrukking in de carrières van individuele ondernemers of in de private en publieke gebouwen die zij in de stad lieten oprichten, maar werden ook actief overgedragen op de rest van de stedelijke bevolking.

In een paneldiscussie 'Studying the middle class in the modern city' in de *Journal of urban history* 32 (2005) 356-399 veegt Carol E. Harrison, 'The bourgeois after the bourgeois revolution. Recent approaches to the middle class in European cities' (382-392) in een helder overzicht van de Engelse en Franse historiografie nog eens stevig de vloer aan met de traditionele benadering van de achttiende- en negentiende-eeuwse burgerij ('middle class', 'bourgeoisie') als primair economische categorie en met het automatisme waarmee verschillende economische fracties binnen de burgerij vaak elk hun eigen 'logische' politieke voorkeur kregen toebedeeld. Behalve de genoemde en ook door haarzelf gepropageerde 'etnografische' benadering, waarin de heterogene burgerij haar samenhang ontleent aan gemeenschappelijke waarden en sociale en culturele praktijken, beschrijft zij ook de meer poststructuralistische invalshoek, waarbij *middle class* of *bourgeoisie* vooral wordt opgevat als een discursieve constructie die tijdens politieke crises door diverse facties strategisch werd ingezet en tijdgenoten daadwerkelijk in het bestaan van zoiets als 'de' burgerij kon doen geloven. Timothy R. Mahoney, 'Middle-class experience in the United States in the Gilded Age, 1865-1900' (356-366) sluit in zijn analyse van de integratie van de 'oude', kleinstedse middenklassen in de 'nieuwe', grootstedse en nationale middenklassen in laat-negentiende-eeuws Amerika het meeste aan bij de eerste, 'etnografische' benadering. David S. Parker 'Middle-class mobilization and the language of orders in urban Latin America. From caste to category in early twentieth-century Lima' (367-381) is een mooi voorbeeld van de tweede aanpak. Parker laat zien hoe witte boordwerkers in Lima, die zichzelf aanvankelijk niet tot de middenklasse rekenden, uit protest tegen de sociale wetgeving voor arbeiders zichzelf

rond 1920 plotseling wél als zodanig gingen beschouwen en presenteren. Overtuigd dat zij de kern vertegenwoordigden van de stedelijke burgerij, eisten zij op luide toon meer recht op sociale zekerheid, omdat zij het zich aan hun stand verplicht achtten hun kinderen een goede opleiding te geven en representatief te wonen.

Sven Beckert, 'Comments' (393-399) kan ondanks zijn waarderende woorden over de drie besproken bijdragen zijn ergernis maar nauwelijks verhullen. Hij haalt hard uit naar de inderdaad nogal triomfantelijke manier waarop Harrison het kwantitatieve onderzoek naar de stedelijke beroeps- en welstandsstructuur naar de mestvaalt van de historiografie verwijst en betoogt terecht dat het zonder dergelijke gegevens – hoe 'un-fashionable' zulke 'boring investigations' ook zijn – eenvoudig onmogelijk is om zinvolle nationale en internationale vergelijkingen te trekken. De drie auteurs hebben bij het containerbegrip 'middle class' duidelijk zeer uiteenlopende beroeps- en welstandsgroepen voor ogen, maar het lijkt wel alsof ze dit zichzelf nauwelijks realiseren (nog los van de bijna onoplosbare verwarring over de internationale uitwisselbaarheid van begrippen als *middle class*, *bourgeoisie*, *Bürgertum*, burgerij). De moderne benadering van de stedelijke burgerij als primair of zelfs uitsluitend collectieve identiteit stuit hem des te meer tegen de borst, omdat ze burgerij reduceert tot een statusgroep en suggereert dat men de betekenis van economische relaties – en zoiets 'ouderwets' als kapitalisme – gerust buiten beschouwing kan laten. Ook al valt Beckert weer enigszins terug in een eendimensionaal economisch perspectief door precies te willen weten hoeveel procent van de bevolking in verschillende steden en landen tot 'de' burgerij kan worden gerekend, concludeert hij terecht: 'Class is not only an imagined community.'

Arbeidsmarkt en sociale mobiliteit

Historici hebben de vroegmoderne stedelijke arbeidsmarkt lange tijd uitsluitend bestudeerd vanuit het perspectief van de gilden en beschouwden daardoor een leertijd – het individuele, contractueel vastgelegde opleidingstraject bij een meester-ambachtsman – als de enige manier waarop een jonge handwerksman een solide plaats op de arbeidsmarkt kon verwerven. Sinds enige tijd neemt men echter ook andere vormen van opleiding en toegang tot de arbeidsmarkt serieus. Clare Haru Crowston, 'L'apprentissage hors des corporations. Les formations professionnelles alternatives à Paris sous l'Ancien Régime', *Annales*. HSS 76 (2005) 409-441 concentreert zich in vroegmodern Parijs op grote scholen van liefdadigheid, die speciaal op meisjes waren gericht, alsook op opleidingsplaatsen die door parochies werden betaald en op het belangrijke Hôpital de La Trinité. Deze laatste instelling bood een substantieel aantal weeskinderen uit ambachtsmilieus een degelijke opleiding, maar verschaft hen op grond van een koninklijk privilege ook zonder verplichte meestersproef of duur banket een bijna onbelemmerde toegang tot het vurig gewenste gilde-lidmaatschap.

Mogelijk nog meer ingeroest is de veronderstelling dat stedelijke samenlevingen in het *ancien régime* gekarakteriseerd werden door een hoge mate van sociale immobiliteit, waarbij zonen vaak weinig andere keus hadden dan het beroep van hun vader over te nemen. Luciano Allegra, 'Un modèle de mobilité sociale préindustrielle. Turin à l'époque napoléonienne', *Annales* 76 (2005) 443-474 weet in een innovatieve *case study* van napoleontisch Turijn deze hardnekkige beeldvorming te doorbreken, en ontwikkelt tevens een alternatief voor de eenzijdige, alleen op mannenarbeid en vader/zoon-relaties

gerichte methode waarmee sociale mobiliteit meestal wordt onderzocht. Op basis van 6538 huwelijksakten uit de periode 1803-1814 – die men volgens hem mag gebruiken als bronnen voor de laat achttiende-eeuwse sociale structuur – presenteert hij onder meer een fraaie tabel die voor elk van de 28 meest beoefende beroepen in één oogopslag duidelijk maakt hoe weinig, maar meestal juist relatief veel keuzevrijheid er voor zoons bestond om een ander – en op grond van patentgegevens soms ‘hoger’ – beroep dan dat van hun vaders uit te oefenen. Slechts in 20 procent van de 278 casussen waarvan huwelijksakten van minstens twee broers zijn overgeleverd, beoefenden broers hetzelfde beroep. In tegenstelling tot wat in mobiliteitsonderzoek gebruikelijk is, betreft Allegra ook de beroepen van dochters, echtgenoten, moeders en schoonmoeders in zijn analyse, al zijn de beroepen van vrouwen in de huwelijksakten structureel ondergeregistreerd. Dat dochters veel vaker het beroep van hun moeder dan van hun vader uitoefenden, zal niemand verbazen. Op basis van 349 casussen waarvan zowel het beroep van vader, moeder, schoonvader, schoonmoeder, zoon als dochter zijn overgeleverd, blijkt echter ook dat zonen en dochters bijna twee keer zoveel kans maakten op sociale stijging indien hun moeder een stabiel beroep uitoefende. Allegra concludeert dan ook: ‘Si l’Ancien Régime apparaît toujours plus comme une société mobile (...), le mérite en revient aux femmes.’

In ‘A brief statistical sketch of the child labour market in mid-nineteenth-century London’, *Continuity and change* 20 (2005) 229-245 laat Peter Kirby op grond van volkstellingsgegevens zien dat de omvang van de kinderarbeid in Londen in het midden van de negentiende eeuw kleiner was dan men op grond van de alarmerende sociale beschrijvingen van tijdgenoten als Henry Mayhew (en Dickens) zou verwachten. Van de Londense jongens en meisjes tussen tien en veertien jaar verrichte 23 resp. 12 procent betaalde arbeid; in de rest van Engeland en Wales was dat bijna het dubbele: 42 en 24 procent (landbouw!). Volgens Kirby is er geen aanleiding om te veronderstellen dat in de Londense statistieken een sterkere mate van onderregistratie optrad. Critici als Mayhew maakten zich vooral zorgen over kinderarbeid in Londense ateliers en fabrieken, maar dit was zeker niet het grootste arbeidsterrein. Bijna de helft van de jongens werkte als boodschappenjongen, zonder uitzicht op werk op lange termijn, en bijna zestig procent van de meisjes verrichtte huishoudelijke arbeid. (Vreemd overigens, dat dit alles nog niet eerder bekend was. Op de onvolprezen website www.volkstellingen.nl vind je in een handomdraai dat in Amsterdam in 1849 slechts 8 resp. 1 procent van de jongens en meisjes van tien tot vijftien jaar betaalde arbeid verrichtte, tegenover in beide gevallen 23 procent in de rest van Nederland.)

Wie migreerden er in de negentiende eeuw van het platteland naar de stad, en in hoeverre was dat een verstandige keuze? Jason Long, ‘Rural-urban migration and socio-economic mobility in Victorian Britain’, *The journal of economic history* 65 (2005) 1-35 analyseert een nationale steekproef van ruim 28.000 Britse mannen die zowel in de volkstelling van 1851 als in die van 1881 zijn vermeld. Van deze mannen woonden in 1851 bijna 19.000 op het platteland, en daarvan woonden dertig jaar later bijna 4400 mannen in de stad. Op grond van een complexe econometrische analyse (die ik als totale leek helaas niet kan volgen, maar graag vertrouw), blijkt dat er sprake was van positieve selectie: onder de migranten bevonden zich relatief meer geschoolde arbeiders dan onder de achterblijvers (‘the cream of the crop’). Mannelijke migranten uit alle sociale lagen hadden in

de stad bovendien een grotere kans op sociale stijging en vaak ook een lagere kans op sociale daling dan wanneer ze op het platteland zouden zijn gebleven. Volgens Long kan hieruit worden afgeleid dat de negentiende-eeuwse Britse arbeidsmarkt, anders dan vaak is verondersteld, over het algemeen als efficiënt kan worden gekwalificeerd, ook al had een aantal achterblijvers er uit puur economisch oogpunt statistisch gezien verstandig aan gedaan om óók naar de stad te vertrekken. Dat hierbij geen rekening wordt gehouden met hogere prijzen en huren, 'psychische kosten' en andere factoren die het leven in de stad weinig aantrekkelijk maakten, verliest Long gelukkig niet uit het oog.

Thomas N. Maloney, 'Ghettos and jobs in history. Neighborhood effects on African American occupational status and mobility in World War I-era Cincinnati', *Social science history* 29 (2005) 241-267 onderzoekt in hoeverre Afro-Amerikanen die rond 1920 in zwarte ghetto's woonden slechtere kansen hadden op de arbeidsmarkt dan Afro-Amerikanen elders in de stad. Op basis van een steekproef van 349 mannen die zowel in de militaire 'selective service registration' uit 1917/18 als in de volkstelling van 1920 worden genoemd (enigszins overdreven aangeduid als een 'longitudinale dataset') toont Maloney aan dat zwarte mannen uit het westelijke ghetto van Cincinnati vergelijkbare banen hadden als zwarte mannen in andere, minder gesegregerde delen van de stad en slechts iets minder kansen hadden op opwaartse sociale mobiliteit: 15 c.q. 20 procent. Opmerkelijk genoeg – en vanuit een eigentijds perspectief even geruststellend als verontrustend – hadden ze echter twee keer *minder* kans op sociale daling. Maloney verklaart dit door te suggereren dat Afro-Amerikanen in het ghetto van Cincinnati meer konden terugvallen op informele buurtnetwerken en door burenhulp (kinderopvang, inzamelingsacties) en strategische informatie over betrouwbare werkgevers eenmaal verkregen banen beter konden behouden.

Dagelijks leven aan de onderkant

Al dit statistische onderzoek biedt, hoe belangrijk ook, natuurlijk maar een glimp van de manier waarop de meeste, overwegend minder goeude, stadsbewoners vorm gaven aan hun dagelijks leven. Voor meer kwalitatieve informatie zijn we als bekend doorgaans aangewezen op juridische, filantropische en andere bronnen, die meestal door leden van hogere standen zijn opgetekend. Zeker voor de middeleeuwen is dit nog niet zo'n gemakkelijke klus. Barbara A. Hanawalt, 'Reading the lives of the illiterate. London's poor', *Speculum* 80 (2005) 1067-1086 zet in haar 'presidential address' uiteen dat begin veertiende eeuw zo'n beetje de helft van de Londense bevolking tot de armen kan worden gerekend. De meesten van hen woonden in het oosten van de stad, vlakbij de Tower, maar wel tussen rijke wethouders en winkeliers. Met diefstal, prostitutie en ander deviant gedrag wisten sommigen langer in leven te blijven dan veel welvarende burgers. Enkele officieel als 'paupers and beggars' opgetekende Londenaren bezaten zelfs een eigen huis, zilveren bestek – een herinnering aan betere tijden – en lieten bij hun overlijden soms aardig wat geld na, ook aan de armen. Voor de meeste paupers, zoals John Stoler, die op zevenjarige leeftijd door een twaalfjarige karbestuurder werd doodgereden, was het leven echter 'brute, nasty and short'. In vergelijking met Parijs konden armen in Londen veel minder terugvallen op armenhospitalen, gemeentelijke voedseluitdeling en filantropie van de gilden. Na de Zwarte Dood nam het draagvlak voor liefdadigheid nog eens aanzienlijk af.

Arme, ongetrouwde moeders konden in achttiende-eeuws Londen hun kinderen afstaan aan het London's Foundling Hospital. In hun fondsenwerving presenteerden de bestuurders deze vrouwen als passieve slachtoffers van mannelijke seksuele lust. Anders dan eerder is verondersteld, betekende dit echter niet dat zij van de moeders eisten dat zij zich aan dit moderne 'middle class' ideaalbeeld van vrouwelijke seksuele passiviteit conformeerden. Tanya Evans, "Unfortunate objects". London's unmarried mothers in the eighteenth century', *Gender & history* 17 (2005) 127-153 bewijst op basis van een analyse van 1290 petitie's, die sinds 1763 essentieel waren voor de strenge selectie in het accepteren van kinderen, dat de meeste moeders de bestuurders overreedden door zich te presenteren als slachtoffers van het lot, waarbij ze soms broodschrijvers inhuurden en fragmenten uit Shakespeares gebruikten om hun plotselinge slechte gezondheid, lage inkomen, arbeidsongeschiktheid, slechte behuizing en de verdwijning van hun man of vriend door oorlog, dood, ziekte en verlating dramatische kracht bij te zetten. Slechts een minderheid presenteerde zich als passieve slachtoffers van mannelijke verleiders. Alle petitie's werden door middel van buurtonderzoek grondig gecontroleerd, maar slechts zelden uitsluitend op basis van vrijwillig pre-maritaal en dus 'onzedelijk' vrouwelijk seksueel gedrag afgewezen. Pas in de negentiende eeuw kwam hierin verandering en konden alleen vrouwen die zichzelf als seksuele slachtoffers portretteerden rekenen op enige steun.

Historici die een beeld willen geven van het dagelijks leven van lagere klassen in de negentiende of twintigste eeuw maken, anders dan historici die gespecialiseerd zijn in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd, opmerkelijk weinig gebruik van juridische bronnen. Onterecht, zo bewijst Eliza Earle Ferguson, 'Reciprocity and retribution. Negotiating gender and power in fin-de-siècle Paris', *Journal of family history* 30 (2005) 287-303. Op basis van vierhonderd gerechtelijke dossiers en bijna honderd verslagen in de *Gazette des Tribunaux* over gewelddadige conflicten tussen echtgenoten en andere seksuele partners – vol persoonlijke documenten van hoofdpersonen en buurtbewoners – analyseert Ferguson het stelsel van wederzijdse verplichtingen tussen echtgenoten, waarbij van vrouwen anders dan van mannen behalve eigen inkomen ook de zorg voor huishouden en opvoeding én seksuele trouw werd verwacht. Meubelmaker François Schenk, die zijn minnares al maanden elke zondag laat mee-eten, maar zijn eigen vrouw steekt wanneer blijkt dat ook zij een affaire heeft, blijft met instemming van de buurt door de rechter ongestraft. Hij zorgt immers voor een stabiel inkomen, terwijl zijn vrouw het huishoudgeld over de balk smijt, liever romans en geschiedenisboekjes leest en haar kinderen oproerige liedjes leert dan het huishouden bestiert. Mannen die lui en disproportioneel gewelddadig waren, kwamen er echter minder makkelijk van af. Vrouwen die zelf een voorbeeldig leven leidden, mochten hun gewelddadige echtgenoot soms ook legitiem aan hun einde helpen.

Vrije tijd tussen genootschappen en commercie

Stadsbewoners bekommerden zich niet uitsluitend om hun werk en huishouden, en werden ook niet uitsluitend getroffen door tegenspoed.² De meeste stedelingen vonden

² Zie voor meer bijdragen over dood en verderf ook de interessante bijdragen van Vanessa Harding, 'Les vivants et les morts dans les metropoles de l'époque moderne', *Histoire, économie et société* 20 (2005) 88-108 en Eric H. Monkkonon, 'Homicide in Los Angeles, 1827-2002', *Journal of interdisciplinary history* 36 (2005) 167-183.

in de stad juist steeds vaker amusant, interessant en gezellig vermaak. Ulrich Rosseaux, 'Von der korporativen Freizeitkultur zur kommerziellen Unterhaltung. Zum Strukturwandel städtischer Freizeitpraktiken in der Frühen Neuzeit', *Zeitschrift für historische Forschung* 32 (2005) 437-462 betoogt in een breed overzichtsartikel dat in de vroegmoderne tijd een structurele verschuiving optrad van een hoofdzakelijk corporatief georganiseerde vrijetijdscultuur naar een hoofdzakelijk commerciële vrijetijdscultuur aan het eind van de achttiende eeuw. De eerste was geconcentreerd rond gilden, broederschappen en schutterijen, was bijna uitsluitend toegankelijk voor volwassen mannelijke leden en droeg op basis van de religieuze en seizoenskalender een incidenteel karakter. De commerciële vrijetijdscultuur was op grond van entreegeld voor veel meer stedelingen toegankelijk en nam qua tijd en plaats een steeds permanenter karakter aan. Voor achttiende-eeuws Dresden (de standplaats van de auteur) kan aan de hand van concessies, belastingen en kranten de exponentiële toename van het commerciële amusement en de hierin verschuivende modes – de afname van de 'sterke mannen' en de opmars van 'wetenschappelijke' ballonvaart, automatische dieren, chemische experimenten, panorama's, wassenbeelden en exotische mensen – bijna volledig worden gereconstrueerd. Aan het eind van de achttiende eeuw was er in Dresden in het winterseizoen elke dag wel iets bijzonders te zien, waarbij de openingstijden steeds meer verschoven van overdag naar 's avonds tussen vijf en tien uur. Volgens Rosseaux wijst dit niet alleen op een toenemende scheiding tussen arbeidstijd en vrije tijd, maar ook op een toenemende integratie van amusement in het dagelijks levensritme ('Veralltäglichsung des Vergnügens').

Behalve de eerder ook reeds door Plumb beschreven 'commercialization of leisure' was er in de achttiende eeuw in noord-west Engeland tevens sprake van een 'leisurization of commerce', zo betoogt Jon Stobart in 'Leisure and shopping in the small towns of Georgian England. A regional approach', *Journal of urban history* 31 (2005) 479-503. Uit eigen onderzoek herneemt Stobart een mooie tabel die van dertig grote en kleine steden in noord-west Engeland aangeeft welke in de achttiende eeuw beschikten over een theater, een 'assembly room', paardenrennen, een bibliotheek, een 'wandeling', muziek en pleinen. Hiermee wordt heel inzichtelijk hoe de moderne culturele infrastructuur die kenmerkend wordt geacht voor de achttiende-eeuwse Engelse 'urban renaissance', zich vanuit Chester en Liverpool over de regio verspreidde. Op basis van onder meer boedelinventarissen en de zgn. *Universal British Directory* demonstreert hij in twee nieuwe tabellen hoe ook de luxe consumptiecultuur en luxe dienstensector – vertegenwoordigd door het aantal klokkenmakers, goudsmeden, boekhandelaars, lakenkooplieden, kappers, kunstenaars, advocaten en artsen – zich in de tweede helft van de eeuw in hoog tempo over dezelfde dertig grote en kleine steden verspreidden. Anders dan eerder is beweerd, konden bewoners van de kleinste stadjes (tot duizend inwoners aan toe) en zelfs bewoners van het omringende platteland (zo blijkt uit klantenboeken) in deze regio volop meedraaien in de moderne cultuur van de Engelse 'polite society'. Niet alleen door modieuze luxe-artikelen aan te schaffen, maar ook door de nieuwste vrijetijdsbesteding van het winkelen te omarmen. Het verblijf voor en in de winkels met thee en kaartspel kon daarbij minstens even opwindend zijn als de aanschaf van artikelen zelf. Stobart toont aan dat opkomende industriesteden als Manchester en Liverpool geenszins als culturele woestijnen kunnen worden gekarakteriseerd.

seerd en de zogenaamde 'leisure towns' hun identiteit niet zozeer dankten aan een hoge concentratie van winkels en culturele infrastructuur, als wel aan het gebrek aan andere economische activiteiten. De Industriële Revolutie en de 'consumption revolution' liepen, ook geografisch gezien, dus nog sterker parallel dan tot nu toe is gedacht.

Paul Elliott, 'Towards a geography of English scientific culture. Provincial identity and literary and philosophical culture in the English county town, 1750-1850', *Urban history* 32 (2005) 391-412 sluit nauw bij dit onderzoek aan, al is de impact wat minder verstrekkend. Literaire en wetenschappelijke genootschappen rezen in achttiende-eeuws Engeland net als elders in Europa als paddenstoelen uit de grond, en bloeiden het meest in provinciale hoofdsteden (county towns) als Leicester, York, Norwich en Derby. Geen wonder: door hun juridisch-politieke centrale functie en hun plaats in de kerkelijke stedenhiërarchie beschikten deze steden over een flink arsenaal aan artsen, advocaten en geestelijken die voldoende aanleg, belangstelling, geld en tijd hadden om als sprekers en luisteraars op te treden. Deze bestuurlijke centra waren door hun goede verkeersontsluiting bovendien optimaal bereikbaar voor het rondreizende sprekerscircuit. Op basis van een in 1851 uitgevoerd overheidsonderzoek naar alle literaire en wetenschappelijke genootschappen in het land (mooie bron!), blijken county towns als York, Winchester en Exeter in het midden van de negentiende eeuw ondanks hun relatieve daling in stedenhiërarchie – zowel qua bevolkingsomvang als qua economisch belang – in deze genootschappelijke cultuur nog steeds een centrale functie te hebben vervuld.

David Garrioch, 'La persistance des confréries milanaises au XVIIIe siècle', *Revue histoire moderne et contemporaine* 52 (2005) 4, 50-73 benadrukt dat met de achttiende-eeuwse opmars van het commerciële vermaak en de Verlichte genootschappelijke cultuur (die Rosseaux overigens opvallend buiten beschouwing laat) traditionele corporaties als religieuze lekenbroederschappen niet automatisch van het toneel verdwenen. Integendeel: aan het eind van de achttiende eeuw, toen de stad zo'n 125.000 inwoners had, telde Milaan – wel een uitzonderingsgeval – nog zo'n tweehonderd actieve broederschappen, waarvan diverse nog kort tevoren waren opgericht. De verscheidenheid in soorten en maten – voor arm en rijk, jong en oud, mannen en vrouwen, allerlei vormen – was enorm. Behalve dat de leden zich vol overgave wijdden aan een barokke dodencultus, rituelen als flagellantisme in ere hielden en processies organiseerden, vormden ze ook onderlinge verzekeringskassen en kunnen volgens Garrioch met name hun feestmaaltijden als 'gewone' vrijetijdsbesteding worden beschouwd. Zelfs nadat de Oostenrijkse autoriteiten de broederschappen in 1786 officieel verboden, in een quasi-verlichte poging om de bevolking van haar 'bijgeloof' te bevrijden, zetten veel broederschappen hun activiteiten clandestien voort.

Dat de twintigste-eeuwse privatisering van de vrije tijd (radio, later tv) de sociale cohesie in arbeidersbuurten niet per se verminderde, blijkt uit Benjamin J. Lammers in 'The birth of the East End. Neighborhood and local identity in Interwar East London', *Journal of social history* 39 (2005) 331-344. Als bekend vormt het Londense East End sinds jaar en dag de symbolische plaats bij uitstek – inderdaad een *lieu de mémoire* in zowel geografische als retorische zin – voor het romantische beeld van de 'authentieke' Engelse 'working class'-cultuur, waarin burenhulp, onderling vertrouwen (geen sloten op de deur), gezelligheid op straat en de collectieve trots van de 'underdog' centraal staat. Problematisch aan deze mythische herinnering is wel dat in de East End

vanouds veel joden woonden en deze door niet-joden bepaald niet altijd in hun gezellige buurtnetwerken werden opgenomen. Bovendien was er binnen de buurten wel degelijk sprake van onderlinge jaloezie, competitie en een scherp bewustzijn van gradaties in respectabiliteit. Pas in de jaren 1920, zo betoogt Lammers, ontstond er in de East End een nieuw gemeenschapsgevoel dat minder gebaseerd was op 'face to face' contact en meer op een 'imagined community'. Door de opmars van de radio en de toenemende concentratie op het huisgezin daalde de sociale interactie op straat en gingen veel East-Enders zich minder met hun eigen straat en meer met het hele gebied identificeren. Op de arbeidsmarkt, in scholen, in bioscopen en op sportvelden kwamen joden en niet-joden elkaar steeds vaker tegen en nam de integratie toe. Toen in 1936 de British Union of Fascists een antisemitische mars door de East End had gepland, stonden joden en niet-joden in de zogenaamde 'Battle of Cable Street' zij aan zij om de 'buitenstaanders' met succes tegen te houden. De nieuwe, insluitende identiteit van 'de' East-Enders werd tijdens de verschrikkingen van de Blitzkrieg aanzienlijk versterkt en vervolgens gemakkelijk op een vroeger verleden geprojecteerd.

De strijd om de stedelijke ruimte: politie, media en segregatie

Het gebruik van de stedelijke ruimte vormt op verschillende manieren en met verschillende intensiteit bijna altijd inzet van sociale en politieke strijd. Domenico Rizzo, 'Liberal decorum and men in conflict: Rome, 1871-90', *Journal of modern Italian studies* 10 (2005) 281-296 beschrijft hoe aan het eind van de negentiende eeuw de liberale regering van de jonge Italiaanse staat een stevig offensief opende om met name in Rome – haar internationale etalage – de publieke ruimte te 'civiliseren' en het ruwe gedrag van de volksklassen aan banden te leggen. Naar het voorbeeld van Engelse steden werd in Rome in 1871 een strenge politieverordening ingevoerd, die behalve het verbod op openbaar slachten en rondlopen met onafgedekte manden met vlees, brood en pasta, ook het bloot vertoon van menselijk 'organisch materiaal' belette en behalve plassen in het openbaar ook schreeuwen en het kammen van haren (!) op straat verbood. Aan de hand van rechtbankverslagen laat Rizzi zien dat met name mannelijke arbeiders deze poging om de grenzen tussen de private en de publieke sfeer te verschuiven niet zomaar accepteerden en hun individuele, mannelijke vrijheid hartstochtelijk verdedigden. In dagelijkse conflictsituaties met surveillerende politie-agenten, die ongetrouwd en gehuisvest in barakken zoveel mogelijk buiten de maatschappij werden gehouden en ongeacht persoonlijke omstandigheden alle regels moesten toepassen, daagden mannelijke arbeiders hen als klasse- en seksegenoten met oproerige taal en obscene gebaren regelmatig opstandig uit. Het gezag trok echter aan het langste eind. De 26-jarige slagersjongen die tegen het wiel van eigen wagen plaste en de bestraffende politieagenten als ultieme uiting van minachting zijn geslachtsdeel toonde – een van de meest voorkomende en meest hoog opgenomen uitingen van verzet – kreeg maar liefst vijf maanden gevangenisstraf.

Veel artikelen over conflicten om de stedelijke ruimte zijn gewijd aan vormen van 'ethnic cleansing'. Om Londen te verlossen van de duizenden zwarte ex-soldaten en zeelieden die na de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog de straten van de metropool overstroomden, ontwikkelde koopman Jonas Hanway een 'filantropisch' project om de 'Black Poor' massaal naar Sierra Leone te verschepen. Volgens Isaac Land, 'Bre-

ad and arsenic. Citizenship from the bottom up in Georgian London', *Journal of social history* 39 (2005) 89-111 lieten veel 'vrijwilligers' het al snel afweten, en wisten sommige zwarte Londenaren zich met ingenieuze straatacts later zelfs voor Britse patriotten te laten doorgaan. Toch gingen er uiteindelijk een paar honderd mee, waarvan de meesten binnen twee jaar onder erbarmelijke omstandigheden stierven.

Minder radicaal, maar al snel veel ontwrichtender was het optreden van de New Yorkse politie ruim een eeuw later. Marcy S. Sacks, "'To show who was in charge". Police repression of New York City's black population at the turn of the twentieth century', *Journal of urban history* 31 (2005) 799-819 beschrijft op basis van kranten, recht-bankverslagen, maar ook herinneringen en eerder uitgevoerde 'oral history'-projecten, hoe het bijna uitsluitend blanke New Yorkse politiecorps met steun van blanke 'autochtonen', immigranten en stedelijke autoriteiten de angst voor de snelle aanwas van tienduizenden zwarten in de stad – hoofdzakelijk uit het Zuiden afkomstig en op elke straathoek vertegenwoordigd door samengeschoolde mannen die blanke vrouwelijke passanten hinderden – in de jaren 1900 en 1910 beantwoordde met een disproportioneel hoog aantal arrestaties. Zwarte mannen en vrouwen, waaronder veel prostitutees, werden stevast als oorzaak en zelden als slachtoffers van alle toenmalige stedelijke problemen beschouwd. In gemengde wijken in Lower en Midtown Manhattan werden zij door politieagenten dusdanig beboet, geïntimideerd en mishandeld dat ze met duizenden hun koffers pakten en de loop namen naar overwegend zwarte wijken. Daar werden zij vervolgens niet of nauwelijks beschermd tegen criminaliteit en de doorgaans door blanken gefinancierde en door de politie met steekpenningen gedoogde 'vice-industry'. Zo stimuleerde de New Yorkse politie, wederom met goedkeuring van de autoriteiten, de vorming van zwarte ghetto's als Harlem, waar in schrikbarende korte tijd alle stereotypes van zwarte criminaliteit en ontucht werkelijkheid werden.³

In de 'ethnic cleansing' van de stad speelden media vaak een cruciale rol. Keith David Watenpugh, 'Cleansing the cosmopolitan city. Historicism, journalism and the Arab nation in the post-Ottoman eastern Mediterranean', *Social history* 30 (2005) 1-24 beschrijft bijvoorbeeld hoe in Aleppo een veelgelezen krant in 1919-1920 in opdracht van een nieuwe politieke elite een Arabisch-nationalistische ideologie ontwikkelde die de Arabische bevolking ervan moest overtuigen dat 'buitenlanders', en met name Turken, niet langer thuishoorden in deze vanouds kosmopolitische stad. In Barcelona speelde de pers in de jaren 1920 een vergelijkbare rol, maar daar, curieus genoeg, om door middel van een volstrekt imaginair etnisch discours een roerige arbeiderscultuur van de kaart te vegen. Chris Ealham, 'An imagined geography. Ideology, urban space and protest in the creation of Barcelona's 'Chinatown', c. 1835-1936', *International review of social history* 50 (2005) 373-397 beschrijft hoe de 'Raval', de grote, dichtbevolkte arbeiderswijk in het hart van Barcelona, sinds de vroege industrialisatie in de jaren 1830 zich ontwikkelde tot een epicentrum van ziekte, sterfte, hoge huren en andere ellendige levensomstandigheden, maar ook tot een broedplaats van een sterke en mi-

3 Zie voor de filantropisch-repressieve activiteiten van Amerikaans-joodse 'middle class' vrouwen ten aanzien van joodse immigrantenvrouwen en hun toegang tot de openbare ruimte: Val Marie Johnson, 'Protection, virtue and the 'power to detain'. The moral citizenship of jewish women in New York City, 1890-1920', *Journal of urban history* 31 (2005) 655-684.

litante arbeidersbeweging, die door de autoriteiten behalve vanwege het brede netwerk van coöperaties, drukkerijen en vakbonden ook werd gevreesd als zenuwcentrum van de eerste algemene nationale staking van 1902 en het met kanonnen neergeslagen straatoproer in 1909. Naarmate de tweede industrialisering golf aan de rand van de stad de wijk van veel industriële bedrijvigheid beroofde, ontwikkelde de Raval zich in de Eerste Wereldoorlog tot een levendig en tegelijk berucht amusementsdistrict. In het kielzog van de internationale *party-set* uit Parijs beleefden ook drugssmokkelaars, criminelen, prostituees en (alweer) corrupte politieagenten hier hoogtijdagen en raakten de stedelijke industriële elite en de onderwereld hecht verweven. In 1925 karakteriseerde de sensatiekrant *El Excandalo* de wijk voor het eerst als het ‘Chinatown van Barcelona’, waar net als in de recente film over de gelijknamige Chinese stadswijk in San Francisco, criminaliteit en ontucht welig tierden en hard ingrijpen was gewenst. Lokale autoriteiten, zakenlieden, andere journalisten, artsen en zelfs sociaal-democratische vakbondsleiders, die elk hun eigen belang hadden om de buurt als gedegenereerde sloppenwijk te representeren, namen de term met verbazingwekkende snelheid over – ook al was er in het hele gebied geen Chinees te bekennen. Juist de onbestemde raciale inslag van het ‘Chinatown’-discours, zo betoogt Ealham, modelleerde en vervreemde de oproerige arbeidersbevolking tot een soort absolute Ander en bracht de elkaar bestrijdende stedelijke elites tegenover een gemeenschappelijke tegenstander plotseling nader tot elkaar. Toen enkele voormalige journalisten van *El Escandolo* begin jaren 1930 belangrijke politieke posities bekleedden, gebruikten zij hetzelfde discours om de wijk radicaal te saneren en de stad te bevrijden van het ‘kankergezwel’ dat haar toekomst bedreigde. De hieruit voortkomende modernistische blauwdruk, het *Marcia Plan* van Le Corbusier uit 1934, wordt door veel architectuurhistorici nog altijd gezien als toonbeeld van progressief, democratisch en antifascistisch denken over de moderne stad. De plaatselijke ideologische wortels van het plan konden echter nauwelijks conservatiever en repressiever zijn.

In een substantieel artikel over een onvergelijkbaar voorbeeld van segregatie-politiek bewijst Owen Crankshaw, ‘Class, race and residence in black Johannesburg, 1923-1970’, *Journal of historical sociology* 18 (2005) 353-393 dat de door de overheid geïnstitutionaliseerde rassendiscriminatie in de periode vóór de officiële Apartheidspolitiek, anders dan tot nu toe is verondersteld, binnen de zwarte bevolking een duidelijk onderscheid hanteerde tussen de lagere klassen en middenklassen. Deze laatste (kleine) groep professionals, middenstanders en halfgeschoolden werd op grond van opleiding, beroep en inkomen vaak uitgezonderd van de pasjeswetten, behield het recht op huiseigendom en logies in het stadscentrum, en kon soms toegang krijgen tot kwalitatief goed missie-onderwijs. De introductie van de Apartheid in 1948 was daarom niet alleen een voortzetting en radicalisering van de bestaande segregatiepolitiek, maar impliceerde ten aanzien van de zwarte klassenverhoudingen ook een structurele kwalitatieve verandering. Vanaf de jaren 1950 kregen leden van de zwarte middenklasse niet langer toegang tot geschoolde beroepen, mochten zij zich niet langer in de binnenstad vestigen, verloren zij het recht op huiseigendom, werden zij niet meer van de pasjeswetten uitgezonderd en werden zij in de *townships* buiten de stad in dezelfde ‘matchboxhouses’ gehuisvest als de rest van de zwarte bevolking. Zoals Crankshaw aan de hand van enkele machteloos makende voorbeelden pijnlijk invoelbaar maakt, werden leden van de

zwarte gemeenschap in Johannesburg voortaan niet langer op grond van klasse, maar op grond van lokale geboorte en langdurig verblijf wel of niet bepaalde reis-, verblijfs- en vestigingsvergunningen toegekend.

De materiële constructie van de stedelijke ruimte

Ten aanzien van de planning en bouw (aanleg) van de materiële stedelijke ruimte komen de middeleeuwen en vroegmoderne tijd in de hier bestudeerde tijdschriften niet aan de orde. Zelfs de negentiende eeuw komt er bekaaid van af. Interessant zijn twee artikelen die beschrijven hoe in de tweede helft van de eeuw de vormtaal en de ideologische programma's van het Central Park in New York en andere grootstedse stadsparken in Europa in uiteenlopende steden in de wereld enthousiast werden omarmd en gretig aan lokale situaties en belangen werden aangepast. John S. Pipkin, 'The moral high ground in Albany. Rhetorics and practices of an "Olmstedian" park, 1855-1875', *Journal of historical geography* 31 (2005) 666-687 analyseert de verschillende initiatieven van politici, journalisten en andere leden van de elite van Albany (later ook van de staat New York) om de roerige en corrupte industriestad naar het voorbeeld van Olmsteds Central Park van een groot stadspark te voorzien, tot en met de uiteindelijke ingebruikname van het 'Washington Park' begin jaren 1870. Pipkin concentreert zich nauwelijks op de materiële vorm, maar des te meer op de caleidoscopische veelheid van de elkaar soms uitsluitende retorische argumenten waarmee het park als oplossing van zo'n beetje alle mogelijke stedelijke problemen werd gepresenteerd, evenals op de persoonlijke financiële voordelen die de onderling verwante initiatiefnemers van de stijgende onroerend-goedprijzen rond de parken verwachtten.

Paul Waley, 'Parks and landmarks. Planning the Eastern Capital along western lines', *Journal of historical geography* 31 (2005) 1-16 beschrijft hoe het Japanse Meiji-regime, in een als 'auto-koloniaal' bestempeld streven om de druk van het westerse imperialisme door een radicaal op westerse leest geschoeid moderniseringsprogramma te weerstaan, de nieuwe keizerlijke hoofdstad Tokyo sinds 1868 naar Europees model probeerde te transformeren, onder meer door de stad te voorzien van enkele monumentale 'Europese' stadsparken. Op de Ueno-heuvel, waar de stedelijke bevolking vanouds bij de hoofdtempel ontspanning zocht, werd een van de belangrijkste moderne parken aangelegd. Behalve restaurants, een dierentuin, een kunstmuseum *à la* Kensington en paardenraces *à la* Ascot, werden in dit park ook enkele belangrijke nationale tentoonstellingen ondergebracht, die de bevolking van de zegeningen van de westerse industrie, techniek, kunst en levensstijl moesten overtuigen. De viering van het driehonderdjarig bestaan van de stad benadrukte in 1890 dat de bezoekers van het park wel degelijk trots mochten blijven op de eigen geschiedenis, ook al had het nieuwe regime de oorspronkelijke stichters van de stad, de Shoguns, met geweld verdreven. In Hibiya verrees op de plaats van een paraderrein in 1903 na decennialang getouwtrek een groot, naar Duits voorbeeld aangelegd park, compleet met een fontein, een vijver, een grasvlakte, een sportveld, een muziektempel en een paviljoen met openbare wc's. Maar ook hier werd, in de kleine formele Japanse bloementuin in het midden van het park, een belangrijke symbolische brug gelegd naar de eigen traditie.

De meerduidige politiek-symbolische betekenis van negentiende-eeuwse monumentale overheidsarchitectuur staat ook centraal in Maiken Umbach, 'A tale of second cities.

Autonomy, culture and the law in Hamburg and Barcelona in the late nineteenth century', *American historical Review* 110 (2005) 659-692. Ondanks vele onderlinge verschillen kunnen Hamburg en Barcelona allebei worden beschouwd als 'tweede steden', waar de lokale elites een op zijn minst ambivalente houding koesterden ten opzichte van de hoofdstad en de nationale staat. Terwijl de commerciële elite van Hamburg de autonomie van de federale 'stadsstaat' verdedigde en in Berlijn aandrang op een liberalisering van de nationale protectionistische politiek, pleitte de industriële elite van Barcelona in Madrid juist voor meer protectionisme en eiste zij namens de hoofdstad van Catalonië meer regionale autonomie. Aan de hand van onder meer het Hamburgse Raadhuis (1886-1887), het pompeuze Hanseatisches Oberlandesgerichts (1903), het Catalaanse modernisme van Domènech i Montaner en het Palau de Justícia (1887-1908), betoogt Umbach dat in Hamburg en Barcelona de architectuur van enkele beeldbepalende publieke gebouwen in de jaren 1880 door middel van rode baksteengotiek, iconografische programma's en andere verwijzingen naar het lokale autonome verleden een duidelijk oppositioneel *statement* vormde tegen de oprukkende staatsmacht en staatsarchitectuur van de beide hoofdsteden. Rond 1900 werd echter een meer verzoenende vormtotaal ontwikkeld. Deze benadrukte nog deels de (vooral juridische) autonomie van de 'tweede steden', maar symboliseerde tevens de erkenning van de pragmatische voordelen die ook 'tweede steden' genoten van de groeiende macht van de nationale staat.⁴

In een van de interessantste artikelen in *Planning perspectives*⁵ beschrijft Hugh Clout, 'The great reconstruction of towns and cities in France, 1918-35', 20 (2005) 1-33 dat de Franse staat reeds twee maanden na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in oktober 1914 besloot de slachtoffers van oorlogsschade financieel te compenseren. Het duurde uiteindelijk tot 1919/1920 voordat de wettelijke kaders waren geschapen om de wederopbouw te realiseren van de tien noordelijke 'régions dévastées', waar bijna de helft van de 4726 gemeenten volledig of voor meer dan de helft waren verwoest. In ruim 2600 gemeenten werden een of meerdere coöperaties opgericht die in 1922 samen ruim honderdvijftigduizend gedupeerden in staat stelden om een batterij accountants, advocaten, architecten en aannemers in dienst te nemen om de schade te inventariseren, compensatie af te dwingen, bouwplannen te maken en de verwoeste gebieden te herbouwen. Hoewel in principe goed georganiseerd, werd de uitvoering van de wederopbouw geplaagd door bestuurlijke chaos en conflicten. De wettelijke bepaling dat elke stad van meer dan tienduizend inwoners een stedenbouwkundig plan moest opstellen om de esthetiek en wetenschappelijke rationaliteit van de wederopbouw te garanderen, was in Frankrijk bepaald geen sinecure: eind 1917 waren er in het hele land slechts twintig à dertig architecten en andere professionals die zichzelf als stedenbouwkundigen bestempelden. De Londense geograaf Clout, die sinds de jaren 1980 pio-

4 Zie ook G. Alex Bremner, 'Nation and empire in the government architecture of mid-Victorian London. The Foreign and India Office Reconsidered', *The historical journal* 48 (2005) 703-742.

5 Het is in deze bespreking niet mogelijk om recht te doen aan de grote hoeveelheid artikelen over twintigste-eeuwse stedenbouw in de specialistische tijdschriften *Planning perspectives* en *Journal of planning history*. In deze twee vakbladen vindt men onder meer intellectueel-biografische bijdragen over Lewis Mumford, Norman Bel Geddes, Louis Kahn, Robert Moses, Clarence Stein, Harland Bartholomew en vrouwelijke stedenbouwers in Australië, evenals artikelen over stedenbouwkundige plannen in Tel Aviv, Cleveland, St. Louis, Berlijn en Surrey en bijdragen over utopische visies op Londen, huisvestingsprogramma's in Zweden en Nigeria, Amerikaanse woningwetgeving en Engelse bouwconsortia.

niersarbeid op dit terrein heeft verricht (en vanwege de financiële gevoeligheid van de schadedossiers aanvankelijk door lokale archivariissen met weerstand werd ontvangen), beschrijft hoe Louis-Marie Cordonnier – de ontwerper van het Haagse Vredespaleis – de kleine marktplaats Bailleul ontwikkelde tot *show case* en laboratorium voor het in veel noordelijke plaatsen uitgevoerde traditioneel-regionalistische wederopbouwmodel. Hierbij werd het stratenplan volledig hersteld en werden de belangrijkste monumenten in Vlaamse stijl herbouwd. In Reims, waar eind 1918 van de oorspronkelijk ruim veertienduizend gebouwen nog slechts zestig bewoonbaar waren, werd de wederopbouw in belangrijke mate door Amerikaanse bedrijven gefinancierd en uitgevoerd naar een stedenbouwkundige blauwdruk van de Amerikaanse stedenbouwer G.B. Ford. Om de toekomstige verkeerscirculatie te bevorderen werden in het stadscentrum een paar flinke doorbraken geprojecteerd, terwijl uit gezondheidsoverwegingen woonwijken en industriële zones door parken werden gescheiden. De kathedraal werd met geld van Rockefeller in oude glorie hersteld, maar met de steun van Carnegie kreeg de stad ook een spiksplinternieuwe bibliotheek in moderne art-déco stijl. Moderne banken, warenhuizen, bioscopen, cafés, auto showrooms en groene buitenwijken maakten van Reims al snel de meest ‘Amerikaanse’ stad van Frankrijk en op haar beurt een *show case* en laboratorium voor een modern-internationaal wederopbouwmodel dat ook in andere steden als Soissons werd toegepast.

Joshua Hagen, ‘Rebuilding the middle ages after the Second World War. The cultural politics of reconstruction in Rothenburg ob der Tauber’, *Journal of historical geography* 31 (2005) 94-112 concentreert zich eveneens op een interessant voorbeeld van na-oorlogse wederopbouwpolitiek. Rothenburg ob der Tauber, dat tegenwoordig jaarlijks 2,5 miljoen bezoekers trekt, staat sinds de ‘ontdekking’ door de conservatieve Wilhelm Heinrich Riehl in 1865 in bijna alle toeristische reisgidsen aanbevolen als uniek oud-Duits stadsgezicht dat sinds tenminste de Dertigjarige Oorlog vrijwel onaangetast is overgeleverd. Op 31 maart 1945 werd de historische binnenstad tijdens een Amerikaans bombardement echter voor 40 tot 45 procent verwoest. In een poging om het voor de Duitse *Kulturnation* iconische stadsgezicht te herstellen en de stad tegelijk te bevrijden van de nationaal-socialistische retoriek die haar herinnering in de afgelopen jaren had besmet, formuleerde Georg Lill, de directeur van het Beierse Landesamt für Denkmalpflege, in 1946 een stedenbouwkundig plan, waarin hij erop aandrong bij de herbouw wel het voormalige stratenpatroon, de oude gevelproportionering en materiaalsoorten in acht te nemen, maar met uitzondering van het Raadhuis en enkele specifieke historische monumenten af te zien van exacte reconstructie. Alle nieuwe gebouwen zouden duidelijk als twintigste-eeuwse constructies moeten kunnen worden herkend. Toen de wederopbouw in 1955 grotendeels gereed was, bleek dat de meeste huiseigenaren zich aan deze richtlijnen hadden gehouden en slechts een enkeling de verleiding van ‘authentieke’ vakwerk-detaillering of verwijdering van negentiende-eeuwse ‘vergissingen’ niet had weerstaan. In contemporaine reisgidsen werd intussen bijna nergens van de ingrijpende wederopbouwactiviteiten gerept. Reeds in 1955 informeerde een Amerikaanse gids opnieuw zonder blikken of blozen dat Rothenburg ‘in all details’ zijn zestiende-eeuwse aangezicht had bewaard.

Terwijl in Rothenburg de oude Duitse *Kulturnation* nieuw leven werd ingeblazen, verrezen in Oost-Duitsland enkele compleet nieuwe steden voor de toekomstige socia-

listische mens. Christoph Bernhardt, 'Planning urbanization and urban growth in the socialist period. The case of East German new towns, 1945-1989', *Journal of urban history* 31 (2005) 104-119 beschrijft aan de hand van Stalinstdt (sinds 1961 Eisenhüttenstadt), Schwedt en de uitbreidingswijk Marzahn in Oost-Berlijn verschillende fasen in de na-oorlogse Oost-Duitse stedenbouw. Hij maakt duidelijk dat het sociaal-realistisch traditionalisme na de destalinisatie plaats maakte voor radicaal modernisme, maar betoogt tevens dat er meer sprake was van continuïteit dan eerder is gesuggereerd. Terwijl de centrale staat steeds meer de regie in handen nam, behielden lokale planningsautoriteiten en stadsarchitecten nog redelijk veel vrijheid om, al dan niet geïnspireerd door studiereizen naar de Sovjet-Unie, zelf vorm te geven aan de socialistische heilstaat. Hoewel Bernhardt niet ontkent dat de monotone flatlandschappen in de nieuwe steden het leven van Oost-Duitsers in veel opzichten vergalde, legt hij uit dat de bewoners van de naargeestige chemiestad Schwedt wel degelijk beschikten over goede gas-, electriciteit- en watervoorzieningen en in de prachtige natuurlijke omgeving ruimschoots gelegenheid vonden voor wandelen, roeien en andere vormen van recreatie.

Ook in Birmingham werd het moderne flatlandschap na de oorlog enthousiast omarmd. Phil Jones, 'The suburban high flat in the post-war reconstruction of Birmingham, 1945-71', *Urban history* 32 (2005) 308-326 beschrijft hoe tijdens de massale suburbanisatie in het interbellum overwegend 'middle-class'-gezinnen de langere woon-werk-afstand en de isolatie van het stadscentrum in veel Engelse steden graag lieten opwegen tegen hun grotere, losstaande 'two-storey'-woningen en hun groenere woonomgeving. Tegelijkertijd ontwikkelde de overheid in de oude binnensteden diverse saneringsprogramma's die, vanwege een wet uit 1875, evenveel nieuwe woningen moesten realiseren als er werden gesaneerd, zodat men gedwongen was de hoogte in te gaan en arbeiders massaal in flats onder te brengen. Vanuit de angst dat de bestaande steden door de aanhoudende en grondvretende suburbanisatie veel te groot zouden worden, ontstond in de jaren 1930 de 'new towns'-beweging die voorzag in de bouw van enkele compleet nieuwe steden. Toen de na-oorlogse Labour-regeringen geen geld beschikbaar stelden voor een *new town* in de Midlands, besloot het stadsbestuur van Birmingham rond 1950 door middel van enkele luxe *middle-class* flats in het stadscentrum de bevolking meer 'flat-minded' te maken en ook in de suburbs enkele *working-class* flats van zes verdiepingen te bouwen. De oorspronkelijke binnenstadbewoners vonden hier veel meer groen, maar de woondichtheid nam met deze initiatieven aanvankelijk nauwelijks toe. Vooruitlopend op de regie van de centrale overheid, ontwikkelde Birmingham zich in de jaren 1960 tot de grootste industriële bouwplaats van het land, waar met hoge subsidies op hoogbouw in rap tempo in totaal 464 woonblokken van vijf verdiepingen of hoger verrezen. De stad bood haar bewoners in de suburbs het slechtste van twee werelden – hoge densiteit én isolatie van stadscentrum – zodat veel flats inmiddels in stadsvernieuwingsprojecten worden gesloopt. Met ironische distantie karakteriseert Jones de nog relatief recente hoogbouwmanie dan ook als 'a quite unique and bizarre interlude in the history of the English city'.

Het geheugen van de stad⁶

Karel Lambrecht, 'Stadt und Geschichtskultur. Breslau und Krakau im 16. Jahrhundert', *Zeitschrift für historische Forschung* Beiheft 29 (2005) 245-264 bevestigt dat de intensiteit, inhoud en functie van de humanistische stadsgeschiedschrijving sterk afhankelijk was van de eigentijdse machtsbasis van de betreffende stad en haar politieke elite. De eerste vroeghumanistische geschiedschrijver van het hertogdom Silezië en de stad Breslau, Barthel Stein, schreef sinds 1512 in het Latijn diverse ongedrukte historische verhandelingen, waarin Breslau in geuren en kleuren werd afgeschilderd als indrukwekkende metropool. In plaats van de stedelijke bevolking een gemeenschappelijke bron van identiteit te bieden of de legitimiteit van de stedelijke elite onder de stadsbewoners te vergroten, waren deze teksten primair bedoeld om de stedelijke elite na het verlies van het stedelijke stapelrecht en de mislukte pogingen in de stad een universiteit te stichten het benodigde zelfvertrouwen terug te geven, en haar tevens de nodige juridische argumenten te bieden om de rechten van de stad bij het hertogdom te verdedigen. In Krakau schreef Maciej Miechowita in 1519 de eerste gedrukte geschiedenis van Polen, waarin de nationale dynastieke geschiedenis centraal stond en de ontwikkeling van Krakau als hoofdstad nauwelijks werden genoemd. Het feitelijke functioneren van de stad als succesvolle metropool maakte dat simpelweg overbodig.⁷

Succesvol of niet, de Berlijnse elite werd aan het eind van de negentiende eeuw geplaagd door een pijnlijk minderwaardigheidscomplex, omdat de in 1237 gestichte 'parvenu-hoofdstad' in vergelijking met andere Europese hoofdsteden slechts zo'n kort verleden bezat. Katja Zelljadt, 'Presenting and consuming the past. Old Berlin at the Industrial Exhibition of 1896', *Journal of urban history* 31 (2005) 306-333 beschrijft hoe het initiatief voor een wereldtentoonstelling ter viering van het 25-jarige Keizerrijk in 1896 strandde op gebrekkige staatssteun en werd teruggebracht tot een nationale industriële tentoonstelling in het Berlijnse Treptow, die uiteindelijk toch nog enkele miljoenen bezoekers trok. Een van de weinige winstgevende gedeelten was een reconstructie van 'Alt Berlin', die op initiatief van enkele prominente Berlijnse zakenlieden onder auspiciën van de Berlijnse historische vereniging werd gerealiseerd en eigenlijk een ietwat kritisch-nostalgisch commentaar bood op het industriële vooruitgangsoptimisme op de rest van het tentoonstellingsterrein. De architect K.F.M. Hoffacker, die in 1893 reeds de leiding had van de Duitse afdeling op de wereldtentoonstelling van Chicago, kopieerde het concept van het aldaar opgerichte 'Alt Wien' en bouwde voor ruim 300.000 mark een ensemble van honderdtwintig historische gebouwen, dat als een getrouwe afspiegeling van Berlijn in 1650 werd gepresenteerd. Omdat er van het echte

6 Wegens plaatsgebrek konden enkele artikelen over lokaal bestuur en publieke infrastructuur niet worden besproken. Zie Michael Kucher, 'The use of water and its regulation in medieval Siena', *Journal of urban history* 31 (2005) 504-536; Shane Ewen, 'The internationalisation of fire protection. In pursuit of municipal networks in Edwardian Birmingham', *Urban history* 32 (2005) 288-307; Bertram Johnson, 'Associated municipalities. Collective action and the formation of State Leagues of Cities', *Social science history* 29 (2005) 549-574; Colin G. Pooley and Jean Turnbull, 'Coping with congestion. Responses to urban traffic problems in British cities, c. 1920-1960', *Journal of historical geography* 31 (2005) 78-93; alsook drie artikelen in *Urban history* over stedelijke gezondheidszorg, waaronder Alys Levene en John Stewart, 'Investment choices? County borough health expenditure in interwar England and Wales', *Urban history* 32 (2005) 434-458.

7 Zie ook Michael G. Müller, '"Die af feyerlichen Vergleich gegründete landes-Einrichtung". Stadtische Geschichtsschreibung und landständische Identität im Königlichen Preußen im 17. und frühen 18. Jahrhundert', *Zeitschrift für historische Forschung* Beiheft 29 (2005) 265-280.

oude Berlijnse stadscentrum vrijwel niets over was, kon Hoffacker zijn fantasie de vrije loop laten. De vijf belangrijkste ‘landmarks’ van het complex – de poorten van Spandau en St. Georg, de Heilige Geest kerk, het oude Raadhuis en het marktplein – verwezen enerzijds naar de vijftiende-eeuwse opmars van de Hohenzollern en brachten anderzijds de onafhankelijkheid, productiviteit en rechtvaardigheid van de vrije burgers in herinnering. Met de ‘heruitvinding’ van de Brandenburgse baksteengotiek, als welbewuste tegenhanger van de ‘Franse’ gotiek, leverde Hoffacker samen met de bouw van schilderachtige vakwerkhuisen een belangrijke stimulans voor de ontwikkeling van de regionale ‘Heimatstil’. Dat zijn romantische Alt Berlin met authentieke bouwmaterialen uit heel Brandenburg zo ‘echt’ mogelijk moest overkomen, maar intussen in geen enkel opzicht leek op de in 1650 door de Dertigjarige Oorlog en een pestepidemie verwoeste en geteisterde stad, leek weinigen te deren. Door de verkleinde, bijna poppenhuisachtige afmetingen van de gebouwen en het overweldigend aanbod aan restaurants, biertuinen, ‘traditionele’ spelen, muziek, elektrisch licht en modern amusement werden de meeste bezoekers verleid het eigen stadsverleden als hapklare brokken te consumeren. Afgezien van een schilderachtige armenwijk verwees Alt Berlin uitsluitend naar het stedelijk leven van de hogere en middenstanden. Maar, zoals Georg Simmel al in *Die Zeit* opmerkte, met name de bierhallen brachten in dit historische attractiepark bezoekers uit uiteenlopende klassen nader tot elkaar.

De *fake*-attracties van ‘Alt Berlin’ vormden uiteindelijk inderdaad slechts kinderspel vergeleken met de opgave die na oorlogs Berlijn te wachten stond. Jennifer A. Jordan, ‘A matter of time. Examining collective memory in historical perspective in Postwar Berlin’, *Journal of historical sociology* 18 (2005) 37-71 beschrijft op basis van overwegend secundaire literatuur hoe bij gebrek aan officiële herinneringscultuur diverse slachtoffersorganisaties in de eerste maanden en jaren na de oorlog met handgeschilderde posters, kleine tijdelijke herinneringstekens en bescheiden ceremonies de slachtoffers van de oorlog probeerden te eren, waarbij expliciete verwijzingen naar de jodenvervolgving overigens opvallend ontbrak. In de jaren 1949-1968 zochten zowel in West- als in Oost-Berlijn conservatieve, militaire, religieuze en sociaal-democratische respectievelijk socialistische en communistische leiders en groeperingen vooral naar de wortels van de eigen verzetstraditie waarop de nieuwe staat kon worden herbouwd. Met traditionele herdenkingsvormen van standbeelden en gedenksteden werden vooral plaatsen gecreëerd om publieke ceremonies te houden, terwijl de gebouwen en plaatsen die zelf van de oorlogsverschikkingen konden getuigen – nazi-hoofdkwartieren, maar ook synagogen – werden verwaarloosd of zelfs met een angstige gretigheid werden afgebroken. Terwijl de herinneringscultuur in Oost-Berlijn in de jaren 1970 en 1980 nauwelijks van organisatie, vorm en inhoud veranderde,⁸ groeide in West-Berlijn onder jongeren en andere groepen van ‘onderop’ de behoefte om juist de ‘authentieke’ plaatsen te restaureren, vanuit het vertrouwen in de pedagogische kracht om juist daar de afstand tot het verleden te kunnen overbruggen, het verleden onder ogen te kunnen zien en de herinnering levend te kunnen houden. In een verwoed streven naar ‘Spuren-

8 Een meer geschakeerde visie biedt inmiddels Michael Meng, ‘East Germany’s jewish question. The return and preservation of jewish sites in East Berlin and Potsdam, 1945-1989’, *Central European history* 38 (2005) 606-636, m.n. 627-634.

sicherung' werd onder andere het hoofdkwartier van de Gestapo herontdekt en kreeg de vervolging van joden, homo's, Roma, Sinti en communisten geleidelijk meer zichtbare erkenning. Het huidige Berlijn bezit inmiddels een rijk geschakeerd herinneringslandschap, uiteenlopend van het Holocaust Monument tot kleine stoeptegels voor de huizen waar bewoners destijds naar de kampen werden gestuurd. De vijftig jaar oude gedenkstenen vormen inmiddels relictten van een verouderde herinneringscultuur en dreigen op hun beurt onzichtbaar te worden en te verdwijnen.

Abstracts

CLÉ LESGER, 'Migration and the rise and decline of early modern cities. New citizens in Antwerp and Amsterdam, 1541-1655'

During the period under consideration the economy and population of Antwerp declined dramatically, while Amsterdam experienced massive growth. These cities are therefore well suited for studying the effect of economic and demographic development on the origin, profession and social status of migrants in periods of growth and decline. In the paper it has been demonstrated that in periods of decline the proportion of migrants from far-off places declined, but the size and location of recruitment zones remained the same for a considerable period of time. The demand for migrant labour in Antwerp shifted away from international trade to the service sector and to luxury industries and consequently social inequality in the city became less pronounced. For Amsterdam it has been established that the size of recruitment zones increased, and so did demand for unskilled labour in the expanding mercantile economy. By the mid-seventeenth century inequality of income, wealth and social status must have increased significantly.

ANNE WINTER, 'The micro context of urban growth: immigrants' positions and trajectories on the Antwerp labour market in the second half of the eighteenth century'

This article draws upon a sample of over 5,500 immigrants recorded in the Antwerp census of 1796 to map the city's predominantly regional pattern of recruitment and to analyse the employment structure of its immigrants. It argues that the city's limited migration field in the second half of the eighteenth century was the result mainly of an unattractive local opportunity structure dominated by low-paid textile industries. In turn, the specificities of the immigrant employment structure primarily reflected the predominantly rural background of the migrants themselves. These structural constraints notwithstanding, considerable room remained for individual and collective agency, whereby hinterland and family networks helped to establish comparative advantages in certain 'rural-oriented' trades. Consequently, most long-term immigrants were considerably better-off than their local-born counterparts, while many temporary migrations were probably also 'successful' vis-à-vis their specific savings or training purposes.

MICHAEL RYCKEWAERT and KATRIEN THEUNIS, 'Beyond the myth of *the ugliest country in the world*. Urbanism and urbanization in Belgium since 1945'

According to modernist architect Renaat Braem, by 1968 Belgium had become 'the ugliest country in the world' as a result of a 'traditional' and 'mediocre' urbanization process that failed to implement a modern project. Others characterized this process as being dominated by political and economic agendas with urban planning serving merely as a by-product of infrastructural construction. Confronting the Belgian urbanization process with some of the primary goals of modern thought rather than with modernism as an architectural style, we shed a new light on the Belgian Post War urbanization process. An analysis of the decision-making processes and spatial concepts regarding infrastructure and housing, allows us to define the Belgian urbanization process since World War II as an implicitly modern project.

Sommaires

CLÉ LESGER, 'L'immigration face à la croissance et au déclin des villes au début de l'Epoque Moderne. Les nouveaux citadins d'Anvers et Amsterdam, 1541-1655'

Pendant la période en question, l'économie et la population d'Anvers déclinèrent dramatiquement, alors qu'Amsterdam voyait s'affirmer une croissance massive. Les deux villes offrent donc un bon champ d'observation pour évaluer l'effet du développement économique et démographique sur l'origine, la profession et le statut social des migrants. L'article montre, qu'en période de déclin, la proportion d'immigrés d'origine lointaine baisse mais que l'étendue et la localisation de la zone de recrutement demeurent longtemps stables. La demande en travail qu'adresse Anvers à l'immigration se modifie. Elle passe du secteur du commerce international à celui des services et des industries de luxe. En conséquence, les inégalités sociales deviennent moins prononcées. Pour Amsterdam, il a été établi que la dimension de la zone de recrutement s'est élargie de même que la demande de travail non qualifié dans l'économie marchande. A partir du milieu du dix-septième siècle, les inégalités de revenus, de richesse et de statut social ont dû s'accroître de manière significative.

ANNE WINTER, 'Le micro-contexte de la croissance urbaine: Positions et trajectoires d'immigrants sur le marché du travail à Anvers dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle'

En se basant sur un échantillon de plus de 5,500 immigrants dénombrés dans le recensement de 1796 d'Anvers, cet article se propose de retracer les modes de recrutement essentiellement locaux de cette ville et d'analyser la structure professionnelle des immigrants. Notre propos est de montrer que la limitation du champ migratoire dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle résultait principalement d'une structure d'opportunité locale défavorable, dominée par les industries textiles offrant des rémunérations médiocres. A leur tour, les spécificités de la structure professionnelle des immigrants reflétaient avant tout la provenance rurale de ces derniers. Néanmoins, ces contraintes structurelles laissaient assez de marge pour l'action individuelle ou collective, dans laquelle les réseaux familiaux et régionaux aidaient à établir des avantages comparatifs dans certains métiers 'à orientation rurale'. Par la suite, la plupart des migrants à long terme devinrent considérablement plus aisés que leurs pendants autochtones, alors que beaucoup de migrations temporaires se révélaient également 'avantageuses' en fonction de leurs objectifs d'épargne ou de formation.

MICHAEL RYCKEWAERT et KATRIEN THEUNIS, '*Le pays le plus laid au monde*, au-delà du mythe. L'urbanisme et l'urbanisation en Belgique, après 1945'

En 1968, selon l'architecte moderniste Renaat Braem, la Belgique était devenue 'le pays le plus laid au monde'. Cela aurait été le résultat d'un processus d'urbanisation 'traditionnel' et 'médiocre' qui ne réussissait pas à initier un véritable projet moderne. D'autres auteurs ont prétendu que ce processus était régi par des objectifs politiques et économiques, tandis que l'urbanisme n'intervenait que comme l'accessoire de projets d'infrastructure. En confrontant le processus d'urbanisation belge avec le modernisme comme cause et non avec le modernisme comme style architectural, nous arrivons à une conclusion différente. Une analyse des processus de décisions et des modèles spatiaux relatifs à l'infrastructure et au logement, nous permet de qualifier le processus d'urbanisation belge de l'après-guerre comme un projet implicitement moderne.

Personalia

CLAIRE BILLEN (°1947) Studeerde Geschiedenis aan de Université Libre de Bruxelles (ULB), waar ze momenteel doceert over en onderzoek verricht naar Middeleeuwse geschiedenis, meer in het bijzonder middeleeuwse stadsgeschiedenis en milieu-geschiedenis. Haar aandacht gaat onder meer uit naar de relatie tussen stadslandschappen en sociale structuren. Ze bestudeert ook de invloed van stedelijke economieën en stedelijke functies op het ommeland.

Correspondentieadres: ULB, Faculté de philosophie et lettres, Département d'histoire, 50, avenue Fr. Roosevelt, 1050 Bruxelles, CP 175/01. Tel.: ++32 (0)2 640 10 29; E-mail: cbillen@ulb.ac.be

JAN HEIN FURNÉE (°1972) is als docent geschiedenis verbonden aan de Afdeling Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. Hij is bezig met de afronding van zijn proefschrift *Plaatsen van beschaafd vertier. Standen, sekse en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890*. Hij publiceerde onder meer over negentiende-eeuwse herensociëteiten, *grands cafés*, schaatsvertier en winkelcultuur. Over de stand van de Nederlandse stadsgeschiedschrijving publiceerde hij 'Beeld, ruimte en maatschappij. Nieuwe wegen in de Nederlandse stadsgeschiedschrijving', *Groniek* 162 (2004) 9-27.

Correspondentie-adres: Universiteit van Amsterdam, Afdeling Geschiedenis, Spuistraat 134, NL-1011 HW Amsterdam. Tel.: ++31 (0)20 525 44 65; E-mail: w.j.h.furnee@uva.nl

CLÉ LESGER (°1956) studeerde Economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is daar sinds zijn promotie verbonden aan de Afdeling geschiedenis. Hij houdt zich vooral bezig met de geschiedenis van de vroegmoderne tijd en publiceerde over handel en kooplieden, de sociaal-ruimtelijke structuur van vroegmoderne steden, migratie en de economische geschiedenis van Amsterdam.

Correspondentieadres: Universiteit van Amsterdam, Afdeling Geschiedenis, Spuistraat 134, NL-1012 VB Amsterdam. Tel.: ++31 (0)20-525 44 89; E-mail: c.lesger@uva.nl

MICHAEL RYCKEWAERT (°1972) is ingenieur-architect (KULeuven 1995) en stedenbouwkundige (KULeuven 2000). Sinds 1998 is hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan OSA (Onderzoeksgroep Stedenbouw en Architectuur, KULeuven). Zijn onderzoek naar wonen en uitsluiting, en de inbedding van die fenomenen in het stadslandschap, werd ondermeer gepubliceerd in *Oase* en het *Jaarboek Architectuur Vlaanderen*. Sinds 2003 bereidt hij een doctoraat voor over stedenbouw en verstedelijking in België (1945-1973) waarin hij de planning van economie en infrastructuur in de naoorlogse periode onderzoekt.

Correspondentieadres: Onderzoeksgroep Stedenbouw en Architectuur (OSA), KULeuven – Dept. ASRO, Kasteelpark Arenberg 1, B-3001 Leuven. Tel.: ++32 (0)16 32 13 29; E-mail: michael.ryckewaert@asro.kuleuven.be

PETER STABEL (1962) is verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen en doceert middeleeuwse geschiedenis en stadsgeschiedenis aan deze instelling. Hij promoveerde in 1994 aan de Universiteit Gent met een proefschrift over patronen van verstedelijking in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen (*De kleine stad in Vlaanderen*, Brussel, 1995, en *Dwarfs among Giants. The Flemish Urban Network in the late Middle Ages*, Leuven/Apeldoorn, 1997). Hij publiceert over diverse aspecten van de laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis (migratie, stedelijke identiteit, relaties met het hof, integratie van vreemdelingen ...) en de sociale en economische geschiedenis in dezelfde periode (detailhandel, internationale handel,

textielindustrie). Hij bereidt momenteel een boek voor over de Brugse ambachtsgilden in de vijftiende eeuw.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Departement Geschiedenis, Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen; Tel. +32 (0)3 220 42 60; E-mail: peter.stabel@ua.ac.be

KATRIEN THEUNIS (°1977) is ingenieur-architect (KULeuven 2000) en stedenbouwkundige (UPC, Barcelona 2002). In 2002 was ze werkzaam als wetenschappelijk medewerkster aan de UPC te Barcelona. Sinds januari 2003 is ze verbonden aan OSA (Onderzoeksgroep Stedenbouw en Architectuur, KULeuven) waar ze een proefschrift (FWO Vlaanderen) voorbereidt over de betekenis van de stedenbouw voor de verstedelijking in België. Hiervoor concentreert ze zich op het discours en de praktijk van de private woningbouwontwikkeling na 1945.

Correspondentieadres: Onderzoeksgroep Stedenbouw en Architectuur (OSA), KULeuven – Dept. ASRO, Kasteelpark Arenberg 51, B-3001 Leuven. Tel.: ++32 (0)16 32 13 29; E-mail: katrien.theunis@asro.kuleuven.be

ANNE WINTER (°1980) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB) en aan de London School of Economics. Sinds 2002 is zij als Aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis van de VUB. Daar bereidt zij een proefschrift voor over patronen van stadsmigratie in de transitie van preïndustriële naar industriële samenleving. Centrale thema's in haar onderzoek zijn de rol van migratie als sociale aanpassingsstrategie en de impact van geografische mobiliteit op de werking van lokale arbeidsmarkten in de Nieuwe Tijd en de 'lange negentiende eeuw'.

Correspondentieadres: Vrije Universiteit Brussel, lokaal, 5C454, Pleinlaan 2, B-1050 Brussel. Tel. ++32 (0)2 629 39 85; E-mail: Anne.Winter@vub.ac.be

CLÉ LESGER,	97
Migrantenstromen en economische ontwikkeling in vroegmoderne steden. Nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam, 1541-1655	

ANNE WINTER,	122
De microcontext van stedelijke groei. Posities en trajecten van immigranten op de Antwerpse arbeidsmarkt in de tweede helft van de achttiende eeuw	

MICHAEL RYCKEWAERT en KATRIEN THEUNIS,	148
<i>Het Lelijkste Land</i> , de mythe voorbij. Stedenbouw en verstedelijking in België sinds 1945	

PETER STABEL en CLAIRE BILLEN,	169
Belgische steden in beeld. Stadshistorische musea in een gefragmenteerd land	

JAN HEIN FURNÉE	191
Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2005)	

Abstracts	212
Sommaires	213
Personalia	214

STADS
geschiedenis

